

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT TEMIR YO‘L MUHANDISLARI INSTITUTI
TOSHKENT ARXITEKTURA QURILISH INSTITUTI

M.M. Miraxmedov, X.I. Yusupov, I.M. Maxamataliyev,
E.A. Shomirzayev, A.T. Ilyasov

QURILISHNI TASHKIL ETISH VA REJALASHTIRISH
O‘quv qo‘llanma, 1-qism

Toshkent – 2018

UDK: 69.003.

Mualliflar: M.M. Miraxmedov, X.I.Yusupov, I.M.Maxamataliyev,
E.A. Shomirzayev, A.T. Ilyasov.

“Qurilishni tashkil etish va rejalashtirish” o‘quv qo‘llanma, 1-qism.
Professor M.M. Miraxmedov tahriri ostida. Toshkent: TTYMI, NFQI, 2018.

O‘quv qo‘llanma oliy ta‘limning 5340200 “Bino va inshootlar qurilishi” bakalavr yonalishida yuqori malakali quruvchi kadrlarni tayyorlash uchun yozilgan bo‘lib, qurilish va qurilish ishlab chiqarishini tashkil qilish masalalariga bag‘ishlangan. O‘quv qo‘llanmada qurilish ishlab chiqarishni tayyorlash tizimi, loyihalash, ekspertizadan o‘tkazish va tasdiqlash tartibi hamda uning tarkibida qurilishni tashkil qilish va bevosita qurilishdan avval ishlarni bajarish loyihalarini tuzish uslubiyoti, jumladan, bino va inshootlar, ular majmuyini oqim uslubida taqvimiy rejalashtirish, qurilishning bosh tarhini tuzish, uning moddiy-texnik ta‘minoti hamda boshqarish masalalari qamrab olingan.

Taqrizchilar: O‘.J. Turg‘unboyev – ToshTYMI “Bin ova sanoat inshootlari qurilishi” kafedrası dotsenti.

I.M. Ilmurodov – Samarqand Davlat arxitektura-qurilish instituti, “Qurilish texnologiyasi va uni tashkil etish” kafedrası dotsenti.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining 2018 yil, 27-martdagi 274-sonli buyrug‘iga asosan o‘quv qo‘llanma sifatida nashr etishga ruxsat berildi.

SO‘Z BOSHI

“Qurilishni tashkil etish va rejalashtirish” kursi oliy ma’lumotli quruvchi-muhandis bakalavrlarni tayyorlashning yakuniy bosqichi hisoblanadi. Ushbu fanda talabalar o‘zlashtirgan jami bilimlarini uyg‘unlashtirib amaliyotda ishlatish uchun qurilish ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishning zamonaviy holati va istiqbollari, nazariy asoslari hamda amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishi nazarda tutiladi.

O‘quv qo‘llanma qurilish yo‘nalishida ta’lim oluvchi oliy ta’lim muassasalari va fakultetlar talabalari uchun umumiy hisoblanadi. O‘z-o‘zidan, ushbu kitobning bir tomondan ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar va davlat boshqaruvi, shuningdek, axborot texnologiyalari hamda hisoblash texnikasining barcha boshqaruv muhitlarini qamrab olishga intilishi bilan chambarchas bog‘liqlikda, ushbu fan sohasi uchun betakror qiymatga ega bo‘lgan fakt sifatida o‘rin tutadi. Ushbu kitob infrastrukturaning qurilishi mumkin bo‘lgan barcha turlariga daxldorligini - qurilishni tashkil qilish uchun bugungi kunda asos bo‘la oladigan yagona universal o‘quv qo‘llanma ekanligini tan olish kerak. U ilmiy, loyiha, qurilish ishlab chiqarishi amaliyotida faoliyat olib boruvchi mutaxassislar orasida ham keng doirada ommalanishi kutiladi.

Qo‘llanmada mualliflarning zamon bilan hamnafas olg‘a qadam tashlashlari hamda qurilish fani va amaliyotining qo‘lga kiritgan yutuqlarini aks ettirishi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, yana bir o‘ziga xos xususiyati – qurilish ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishga bag‘ishlangan o‘quv qo‘llanma mualliflari tomonidan chuqurlashtirilgan nazariy ishdan iborat bo‘lib qolmasligi, balki asosan qurilish amaliyotida to‘plangan amaliyot tajribasini umumlashtirishga tayanganini qayd etib o‘tish o‘rinli. Bunda, albatta oldingi o‘rinlarga olib chiqilgan yo‘nalishlar va misollar bilan birgalikda aralash tavsifdagi *“nisbatan*

ko‘proq darajada ilmiy” fan sohalarini qamrab oluvchi axborotlar zarurati rad etilmaydi.

Mualliflar tomonidan Amerika usulida qurilishga oid tadbirkorlikni tashkil qilishning tuzilmasi va uslublari masalasi bayon qilinib, bunda birinchi navbatda kasbiy mahorat darajasidagi (*professional*) boshqaruv masalalari bo‘lajak muhandis-quruvchilar tomonidan o‘zlashtirilishi talab qilinishi qayd etib o‘tiladi.

Ushbu kitob nashri ishlab chiqarishni tashkil qilishda mamlakatda yuz berayotgan ijtimoiy va iqtisodiy tub o‘zgarishlar, shuningdek, qurilish sohasida va pudratchi tashkilotlarda yuzaga kelgan o‘zgarishlarni hisobga olgan holatdan kelib chiqib keltirilgan.

Kitobda bozor munosabatlariga xos bo‘lgan, yangicha tashkiliy yondashuvlar o‘zbek modeli kesimida ko‘rsatib berilgan. Bu boshqaruvning tashkiliy-huquqiy asoslari va shakllari universitetdagi jarayonning yangi ishtirokchilari, tashkilotlar ishlari tarkibi va uslublardagi o‘zgarishlar, qurilish ishlab chiqarish ta’minotiga bag‘ishlangan bo‘limlarda o‘z aksini topgan. Shuningdek, lizingning roli qurilishga oid texnika parkining tezkor yangilanishi bo‘yicha zamonaviy vosita va ishlarni mexanizatsiyalashtirishning yangi darajasiga chiqish sifatida bayon qilingan.

Ushbu o‘quv qo‘llanma quruvchi-muhandis bakalavrlarni tayyorlash uchun zarur va shuningdek, qurilish amaliyoti sohasida faoliyat olib boruvchi ishchi-xodimlar uchun ham foydalidir.

MUALLIFLARDAN

Ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston Oliy va o'rta maxsus ta'lim Vazirligi tomonidan tasdiqlangan 5340200 "Bino va inshootlar qurilishi", 5111000 – Kasb ta'lim (5340200 "Bino va inshootlar qurilishi") bakalavr yo'nalishi standartiga mos keluvchi o'quv rejaning "Qurilishni tashkil etish va rejalashtirish" kursi namunaviy dasturiga muvofiq yozilgan.

Kursning o'rganilishi bir qator maxsus fan sohalari bilimlariga asoslangan, jumladan, birinchi o'rinda, "Bino va inshootlarni barpo etish", "Qurilish iqtisodiyoti" va "Huquqshunoslik" kurslariga asoslaniladi.

Kapital qurilishda tashkil qilishning uch darajasi o'zaro farqlanadi, ya'ni o'quv kurslari ularga muvofiq tarzda belgilanib, bu darajalar aynan quyidagilardan tashkil topgan:

1. *Qurilishning tashkil etilishi* – bu davlat miqyosiga oid daraja bo'lib, "Qurilish iqtisodiyoti" kursida o'rganiladi.

2. *Qurilish ishlab chiqarishining tashkil qilish* masalalari qurilish-montaj tashkilotlari darajasida ko'riladi va ushbu kursning o'rganish predmeti hisoblanadi.

3. *Qurilish-montaj ishlab chiqarish ishlarini tashkil qilish* – texnologik kurslarda ko'rib chiqiladi.

Shunday qilib, ushbu kursning predmeti alohida ob'yektlar va ularning majmualarini qurishni tashkil qilish tamoyil, vosita va uslublari, shuningdek, qurilish tashkilotlarida ishlab chiqarish faoliyatining tashkiliy tuzilmasi va boshqaruv uslublarini o'rganish nazarda tutiladi.

Alohida ob'yektlar, inshootlar yoki ularning majmualari, alohida ishlarning bajarilishida ular orasidagi bog'liqlik masalalari hamda makon va vaqt kesimida alohida ish bajaruvchilarining faoliyati taqvimiy rejalashtirishga bag'ishlangan bo'limlarda ko'rib chiqiladi. Buning uchun talabalar "Bino va

inshootlarni barpo etish texnologiyasi” kursini o‘rganish davomida alohida ishlarni bajarish va mashinalarning oqilona jamlamalarini tanlash uslublari haqidagi bilimlarga ega bo‘lishlari kerak.

“Qurilish iqtisodiyoti”da tashkiliy masalalar sohaga oid ko‘lamda o‘rganilishi hisobga olingan holda, ushbu kurs davomida asosan, qurilish infrastukturasi yani qurilish – montaj tashkilotlari darajasidagi faoliyatni tashkil qilish va boshqarish bayon qilinadi, qurilish sohasiga oid umumiy iqtisodiy qonuniyatlar esa – qurilish ishlab chiqarishi bo‘yicha aniq turdagi texnologik – loyihalar asosida keltirilgan ilovalarda keltirilgan.

Shuningdek, ushbu kurs me‘morchilik (*arxitektura*), qurilish konstruksiyalari, qurilish mashinalari va hisoblash texnikasiga bag‘ishlangan fan sohalari bilan ham uzviy bog‘liq hisoblanadi.

Kurs hukumat tomonidan kapital qurilish bo‘yicha chiqarilgan joriy qaror va farmonlar, qurilish me‘yorlari va qoidalari hisobga olinib yozilgan.

Bozor iqtisodiyotida erkin tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanish joriy qilinishi bevosita qurilish tashkilotlarining tuzilishi va funksiyalarini bajarishi tavsiflangan bo‘limlarni qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltirgan, shuningdek, ushbu sohada G‘arb mamlakatlarida qaror topgan yondashuvlar va tamoyillar ko‘rib chiqilgan. Mazkur holat qo‘llanmaning sezilari darajada kengayishiga olib kelgan. Bunda amerikacha tajribaga alohida o‘rin ajratilib, jumladan, O‘zbekiston qurilish amaliyoti uchun yangi hisoblangan, ya‘ni menejment loyihasi, qurilishga oid havf-xatar va sug‘urtalash, monitoring, tezkor hujjatlashtirish, lizing va boshqa bir qator holatlar bayon qilingan.

O‘quv qo‘llanma kurs dasturiga mos ravishda tuzib chiqilgan bo‘lib, qurilish ishlab chiqarishga tayyorgarlik ko‘rish, taqvimiy rejalashtirish, qurilish bosh tarhlarini loyihalash, moddiy-texnik ta‘minotni tashkil qilish va tezkor boshqaruv masalalariga bag‘ishlangan bo‘limlardan tashkil topgan. Materiallarning bu ko‘rinishda bo‘limlarga ajratilgan holatda berilishi, qurilish

ob'yektlarining bunyod etilishi bo'yicha asosiy bosqichlarga mos keltirilgan va bayon qilish mantiqiyliги o'z aksini topgan.

Ayrim boblarda tarkibiy jihatdan ma'lumotnoma tavsifidagi axborotlar keltirilgan va bu materiallar talabalar uchun kurs ishlari va bitiruv malakaviy ishlar loyihalarini bajarishda yordam berishi mumkin.

O'quv qo'llanma mualliflar guruhi tomonidan: texn. fan. doktori, professor M.M.Miraxmedov (Kirish, I, §1.3; 1.5; II, §2.2; III, 3.1-3.2; IV, §4.3; 4.4, 4.7, V, §5.1; 5.2; VI, §6.1; 6.2; VIII, §8.1; 8.2; 8.3; IX, §9.1), texn. fan. nomzodi, dotsent X.I. Yusupov (I, §1.2; 1.4; II, §2.1; 2.3, III, §3.4; 3.5; IV, §4.1; 4.2, §5.3; 5.4; VI, §6.3; VII, §7.1; 7.2; 7.5; 7.6; IX, §9.8), E.A.Shomirzayev (II, §2.3; IV, §4.5; 4.8, V, §5.5; VI, §6.5; VII, §7.7; VIII, §8.4), I.M.Maxamataliyev (I, §1.1; III, §3.3; 3.5; 3.6; IV, §4.6, VI, §6.4; 7.3; IX, §9.2-9.7), A.T. Ilyasov (VII, §7.4; Nazorat savollari, rasmlar) tayyorlandi.

Ushbu o'quv qo'llanmani yaratishda O'zbekiston, Rossiya miqyosida va xorijda, ayniqsa Amerikada to'plangan keng ko'lamli amaliy materiallar umumlashtirilgan bo'lib, shuningdek, ishlab chiqarishni boshqarish bo'yicha qurilish tashkilotlari va mualliflarning shaxsiy tajribasidan foydalanilgan.

Mualliflar o'quv qo'llanma qo'lyozmasini tahrirdan o'tkazishda va qimmatli takliflar kiritilishida *Samarqand davlat arxitektura qurilish instituti "Qurilish texnologiyasi va uni tashkil etish" kafedrasi dotsenti texnika fanlari nomzodi A.M.Ilmurodov, Toshkent arxitektura-qurilish instituti "Bino va inshootlar" kafedrasi dotsenti, texnika fanlari nomzodi S.S.Sayfiddinovga minnatdorchilik bildiradilar.*

Mualliflar kitobxonlardan o'quv qo'llanmada uchratgan kamchiliklarni ko'rsatib, o'z takliflarini bildirishlarini so'raydilar. Bu takliflar navbatdagi nashrlarda minnatdorchilik bilan hisobga olinishini ta'kidlaydilar.

KIRISH

Qurilish – mamlakat xalq xo‘jaligining asosiy sohalaridan biri bo‘lib, asosiy joriy fondlarning yangidan bunyod etilishi, kengaytirilishil va qayta konstruksiyalanishini ta‘minlaydi. Kapital qurilish barcha ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishi, ijtimoiy mehnat unumdorligi ortishida, xalq moddiy farovonligining ortishida va madaniy turmush darajasining yuksalishida muhim o‘rin tutadi.

O‘zbekistonda qaror topgan zamonaviy qurilish ishlab chiqarish tarixi Sobiq Ittifoq davrida shakllangan. Rossiya imperiyasi hukmronligi davridan texnik jihatdan qoloq qurilish sohasi meros qolgan bo‘lib, bu hol qo‘l mehnati ulushining ko‘pligi bilan tavsiflanadi, shuningdek bu davrda qurilish materiallarining sanoat miqyosida ishlab chiqarilishi yaxshi rivojlanmagan bo‘lib, bundan tashqari qurilish materiallari turlari kamligi, ular faqat mavsumiy ravishda ishlab chiqarilishi, o‘z tarkibida muhandis va ishchi kadrlarga ega bo‘lgan doimiy ravishda faoliyat olib boradigan qurilish tashkilotlari bo‘lmaganligi qayd etiladi.

Ushbu texnik jihatdan qoloqlik va kuchsiz taraqqiy etish bevosita qurilishning mamlakatda navbatdagi yillar davomida rivojlanishida o‘z ta‘sirini ko‘rsatmasdan qolmagan.

Sobiq sho‘ro hukumatining dastlabki yillarida inqilob davrida qurilish ishlari trestlar tomonidan mavsumiy ishlaydigan **tosh bilan ishlovchilar**, duradgorlar, yer qazuvchilar (odatda, yer qazuvchilar o‘zlarining yer qazish asboblari va tuproq qatlamini tashish uchun mo‘ljallangan aravalari yordamida ish olib borishgan) va boshqa ixtisoslikdagi ishchilarga ega bo‘lgan *artellar* bilan shartnomlar imzolash asosida bajarilgan. Bu davrda qurilish tashkilotlarida qurilishning xususiy kapitalistik tavsifda tashkil qilinishidan davlat shakliga o‘tkazilishiga katta e‘tibor qaratilgan. Bu holatda qurilish tashkilotlarini qanday

uslubda va qanday qilib tuzib chiqish masalasi eng zaruriy va bahs–munozaralarga sabab bo‘luvchi masala hisoblangan.

1917 – yil dekabr oyida Sobiq Oliy Xalq Xo‘jaligi Kengashi (OHXK) tashkil qilinib, uning tarkibida Umumiy holatda foydali hisoblangan davlat miqyosidagi inshootlar kenja bo‘limi tuzilgan, 1918 – yilga kelib esa – OHXK tarkibida Davlat inshootlari qo‘mitasi (*Davlatinshootqo‘mita*) tashkil qilingan, bu qo‘mita qurilishlarning rejalashtirilishi, ishlab chiqarish ishlarining loyihalarini tekshrib chiqish va tartib–qoidalarni o‘rnatish masalalari bilan shug‘ullangan.

Joylarda ushbu qo‘mitaning Gubernya darajasidagi bo‘linmalari tashkil qilinib, ularning tarkibiga 135 ta qurilish idoralari kiritilgan. Shunday qilib, mamlakatda dastlab qurilish ishlari hududiy tamoyil asosida tashkil qilingan. Bu tizim 1922 – yilgacha saqlanib qolgan, garchi bunda davlat miqyosidagi idoralar bilan birgalikda xususiy firmalar va artellar ham o‘z faoliyatlarini olib borishgan bo‘lsada, o‘z mazmun–mohiyatiga ko‘ra, ularning barchasi qurilish ishlarining yagona boshqaruv markaziga birlashtirilishini ifodalab bergan.

1920-yilda GOELRO (elektrifikatsiyalash) rejasi tasdiqlangan bo‘lib, bu reja o‘sha davrda o‘z muddatidan kechiktirmasdan bajarilishi mo‘ljallangan yirik hajmdagi qurilishni o‘z ichiga olgan. GOELRO rejasi va Xalq komissarlari Kengashi (*Sovnarkom*) tomonidan chiqarilgan – «Respublikalarning yagona qurilish rejasi haqida»gi Dekreti qurilishning istiqbolli rejalashtirilishi va uning moddiy-texnik bazasini yaratish davrining boshlanishi hisoblanadi (1921-yil), bu hujjatlar asta–sekin industrial asosdagi qurilishga o‘tish bo‘yicha qurilishning rivojlanishi bosh yo‘nalishlarini belgilab bergan.

1923-yilda davlat tashkilotlari birlashtirilishi asosida Butun Rossiya miqyosidagi davlat qurilish idorasi – *Davlatqurilish* (*Gosstroy*) tashkil qilingan bo‘lib, uning rahbarligi ostida mamlakatning asosan sanoat – ishlab chiqarish hududlarida yuzlab ob‘yektlar bunyod etilgan. Qayta tiklash davrida zavod va

fabrikalarning qayta qurilishi (*rekonstruksiya*) va kapital ta'mirlanishi bo'yicha amalga oshirilgan ishlar ustuvorlik qilgan, biroq ushbu davrda bir qator yirik ob'yektlarning ham qurilishi boshlangan. 1927-yilga qadar 2000 dan ortiq korxonalar qurib bitkazilgan bo'lib, ular orasida Moskva yoritkichlar (*projektor*) zavodi, Yaroslavl motor zavodi va boshqalarni ko'rsatib o'tish mumkin. Bu yillarda qurilishlar ko'lami har yili o'sib borishi qayd qilinadi.

Bunday ko'rinishdagi yirik zavodlar uchun – Yugstal, Metallurgstroy, Ximstroy, Teplobeton, Tekstilstroy, Vodokanalstroy, Stroitel (Moskva hududida sanoat inshootlari qurilishi), Mosstroy (Moskva hududida turar-joylar qurilishi) va boshqa ko'plab qurilish sohasi bo'yicha ixtisoslashtirilgan, yangi pudratchi qurilish trestlari tashkil qilingan. Ularning tashkil qilinishi bilan Davlatqurilish (*Gosstroy*) tugatilgan va trestlar sohaga tegishli Xalq qo'mitalariga (*Narkomat*), ya'ni Vazirliklarga bo'ysindirilgan. Ushbu ko'rinishda, qurilishda sohaga oid ixtisoslashtirish asoslariga poydevor qo'yilgan.

Biroq, idoralarga oid tarqoqlik mamlakatda yagona texnik siyosatni yuritishga halaqit bera boshlagan.

Qayta tiklash davri tugallanishi bilan, loyihalash yechimlari takomillashtirilgan, yangi qurilishlarning ustunlik qilish davriga o'tilgan, bu davrda ishlarni olib borish uslublari ham o'zgargan. Jumladan, monolit temirbeton konstruksiyalardan foydalanish kengaygan va beton qorishmalarini tayyorlashni mexanizatsiyalashtirish rivojlantirilgan. Hali xorijiy ishlab chiqaruvchilardan sotib olinish hisobiga bo'lsada, qurilish trestlari ekskavatorlar, skreper (tuproq tashuvchi va yer tekislovchi mashina), harakatlanuvchi ko'tarish qurilmalari (*kran*) va boshqa turdagi mexanizmlar bilan ta'minlangan. Qurilish maydonlarida ustachilik – duradgorlik, temirchilik – armatura (*po'lat chiviq*) bilan ish olib boruvchi ustaxonalar bunyod etila boshlangan. Bu davrga kelib, xususiy pudratchilik o'rnini davlat tashkilotlari egallagan.

1927-yilda qurilish bo'yicha qo'mita tashkil qilingan bo'lib, bu qo'mita tomonidan qurilish rejalarini tasdiqlash va umumiy boshqarish masalalarini yechish amalga oshirilgan.

Birinchi besh yillikda (1928-1932 yillar) qurilishda ulkan yuksalishlar ro'y bergan – jumladan, qurilishga sarmoya sarflash miqdori bir necha martaga ortgan. DneproGES, Stalingrad traktor zavodi, Gorkiy avtomobil zavodi (GAZ) va (Lixachev nomli zavod (ZIL), Magnitogorsk va Chelyabinsk metallurgiya kombinatlari kabi ko'plab industriya gigantlari aynan ushbu davrda qurilgan. Qurilish dasturlarining muvafaqqiyatli bajarilishi natijasida mamlakat qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan (*agrar*) mamlakatdan industrial (ishlab chiqarishga yo'naltirilgan) mamlakatga aylantirilgan. Qurilishning rivojlantirilishining asosiy yo'nalishlari – bu ishlarni pudratchilik asosida olib borishga o'tish, qurilishning mexanizatsiyalashtirilishi va loyihalashda namunaviy yechimlardan keng foydalanish amalga oshirilgan. Besh yillikning oxiriga kelib, mamlakatda uch yuzdan ortiq qurilish trestlari ish olib borishi qayd qilinadi.

Ikkinchi besh yillik davomida (1933-1937 yillar) qurilishga sarmoya (*kapital*) sarflash hajmi birinchi besh yillikka nisbatan qariyb ikki martagacha o'sgan, 4500 ta korxona qurilishi boshlangan, jumladan yirik issiqlik elektr stansiyalari, GES, Novolipetsk metallurgiya zavodi va Ural og'ir turdagi mashinalar ishlab chiqarish zavodi va boshqa sanoat ishlab chiqarishning ulkan korxonalari qurilishi amalga oshirilgan.

1930 yillarning birinchi yarmiga qadar qurilishda *xo'jalik uslubi* ustuvorlik qilishi kuzatilgan. Qurilishni boshqarish qurilajak yoki qayta quriluvchi zavod va fabrikalar ma'muriyati tomonidan ya'ni xo'jalik uslubida amalga oshirilgan. Qurilish ishlari tugallanganidan keyin, ayrim holatlarda qurilish rahbariyati ular tomonidan qurilgan korxonalarda ishlab qolishlari qayd qilingan. Bu ko'rinishdagi tizim qurilishda doimiy tarkibdagi kadrlarning shakllantirilishiga to'sqinlik qilgan, shuningdek tajribaning to'planib borishi va

tizimga solinishi, sohaga oid moddiy – texnik bazaning yaratilishiga zid hisoblangan. Qurilish ishlari amalga oshirilgan yillar davomida ko‘plab qurilishga oid kasblarni o‘zlashtirgan ishchilar bir vaqtning o‘zida o‘zlarining zavodda ish faoliyatlarini davom ettirishlari uchun qayta tayyorlanishga ulgurishmagan. Natijada esa, qurib bitkazilgan zavod yana uzoq yillar davomida o‘zlashtirilish davrini bosib o‘tishiga to‘g‘ri kelgan. Shunday qilib, qurilish va sanoat ishlab chiqarish manfaatlari zarar ko‘rishi qayd qilingan.

Qurilishda *pudratchilik uslubiga* o‘tilishi xalq xo‘jaligining qurilish sohasini shakllantirilishi uchun qulay shart–sharoitni yuzaga keltirgan. Bu davr davomida qurilishni tashkil qilish masalasi mamlakat hukumatining diqqat – e’tiborini o‘ziga jalb qilgan. 1931 yilda mamlakatda birinchi marta Qurilishni tashkil etish Yetakchi loyihalash va ilmiy tadqiqot instituti (*Giproorgstroy*) (joriy davrdagi Qurilishni tashkillashtirish, mexanizatsiyalashtirish va texnik yordam ko‘rsatish Markaziy ilmiy tadqiqot instituti – QTMTYOMITI) tashkil qilingan, bu institut qurilishni tashkil qilish bo‘yicha dastlabki me’yoriylashtirishga oid hujjat hisoblangan – «Ishlab chiqarish ishlarini tashkil qilishni loyihalash bo‘yicha materiallar» hujjatini ishlab chiqqan. Oliy o‘quv yurtlarida dastlabki qurilish ishlab chiqarish kafedralari o‘z faoliyatini boshlagan.

Bu davrga kelib, so‘nggi vaqtlargacha mavjud bo‘lgan shakllarga qurilishda tashkiliy shakllarga yakuniy ko‘rinishda aniqlik kiritilgan, shuningdek qurilish bo‘yicha barcha ishlar majmualarini amalga oshiruvchi bosh pudratchi, ixtisoslashtirilgan pudratchi tashkilotlari va qurilishda Loyiha hujjatlari va moliyalashtirishni ta’minlovchi, bajarilgan ishlarni qabul qiluvchi va korxonani foydalanishga tayyorlovchi buyurtmachi funksiyalarida farqlanish qayta qarab chiqilgan.

1930 yillar boshlarida yig‘ma temirbeton konstruksiyalar bilan ish olib borish nafaqat yangiligi tufayli psixologik jihatdan qo‘rqish hissi ta’sirida,

shuningdek bu soha odatlanilmagan yoʻnalish hisoblanganligi va kerakli texnologiyalar hamda asbob-uskunlar, qurilmalarning mavjud emasligi sababli juda sekinlik bilan amalga oshirilgan. Qurilish industriyasi sohasida zavodlarda katta koʻlamdagi moliyaviy vositalarni sarflash uchun hali iqtisodiy shart-sharoitlar pishib yetilmaganligi uchun ham bu rivojlanish yoʻli istiqbolli yoʻnalish sifatida tan olinmagan. Barcha temirbeton yigʻmalari, yogʻochdan ishlangan va koʻproq miqdordagi metaldan yasaluvchi konstruksiyalar qurilish maydonlarida va tashkil qilingan vaqtinchalik poligonlarda tayyorlangan. Bu davrda metall konstruksiyalar va temirbeton yigʻmalarini tayyorlovchi dastlabki zavodlar qurila boshlangan.

1930 yillarning oxirlariga kelib, ishlab chiqarishga oid – texnik bazani yaratish boʻyicha ishlar boshlangan. Ishlab chiqarish korxonalarini tomonidan qurilish industriyasiga tegishli yordamchi korxonalar emas, balki mustaqil faoliyat olib boradigan dastlabki zavodlar qurildi.

Urush yillariga qadar uch yarim yil davomida 3000 dan ortiq yirik korxonalar ishga tushirilgan. 1939 yilda mamlakat tarixida birinchi marta qurilish Vazirligi, yaʼni, Sobiq Ittifoq qurilish xalq qoʻmitasi (*Narkomstroy*) tashkil qilinib, texnik siyosat yuritilishini taʼminlagan. Bu holatda pudratchi qurilish tashkilotlarining yakuniy koʻrinishdagi tizimi tashkil qilingan. Qurilish xalq qoʻmitasi tomonidan amalga oshirilgan dastlabki chora-tadbirlardan biri sifatida «Ishlab chiqarish ishlari rejalarini (loyihalarini) ishlab chiqish boʻyicha koʻrsatmalar» tayyorlandi (1940 yil). Bu davrda sanoat inshootlari va turar-joylar qurilishlarida ishlab chiqarish ishlarini tashkil etishda taraqqiy etgan uslublar – jumladan, qurilishni muhandislik tayyorlanishi, ishlarni bajarishda sutkalik grafiklar, loyihalashning joriy etilishi, qurilish ishlarini tezkor oqim uslubida bajarishning jiddiy tatbiq qilindi (Donbass, Moskva va kabi joylarda).

Ikkinchi jahon urushi yillarida quruvchilar eng ogʻir sharoitlarda faoliyat olib borib, jumladan, sobiq Sovet mamlakatining sharqiy qismida mudofaa

inshootlari qurilishida ulkan hajmli ishlar bajarishiga majbur bo'linib, mamlakatning g'arbiy qismidan sanoat korxonalarini sharqqa, shu jumladan, O'zbekistonga ko'chirilgan. Bu davrda qurilishlar urushdan avvalgi davrga nisbatan zudlik bilan qurilgan. Masalan, texnologik anjomlarni tezda o'rnatib ishga tushirish maqsadida ularning texnologik jixozlarning poydevorlarini va ularni o'zlarini ochiq havoda qurilishi qo'llanilgan. 1943 yildan boshlab, nemislar bosib olgan hududlar ozod qilinishi bu yerlarda shahar va korxonalar qayta qurilgan va tiklangan. Urush oxiriga qadar 7500 ta korxona qayta tiklangan, 3500 korxona–yangidan qurib ishga tushirilgan. Urush yillarida quruvchilar jonbozligi bilan g'alabaga muhim hissa qo'shganlar.

Urushdan keyingi davrda qurilish sohasi eski, yarim hunarmand – kosibchilik asosidagi uslublardan industrial uslubga o'ta boshladi. Bu davrning o'ziga xos jihatlaridan biri – yig'ma temirbeton asosiy konstruksiya materiali o'rnini egalladi. Bunda industrial qurilishda yuzaga kelgan muammolar urushga qadar ham faol o'rganilganiga qaramay, ular faqat 1950 yillarga kelib hal qilindi.

Oqim uslubida qurilishni tashkil etishni umumlashtirish bo'yicha ishlar olib borilgan bo'lib, bunda asosiy diqqat yil davomida, jumladan qishda amalga oshiriladigan ishlarga, yani qurilish davrini qisqartirishga qaratilgan. Sobiq Ittifoq xalq xo'jaligining deyarli barcha sohalarida qurilish ishlari bo'yicha Vazirliklar (Minuglestroy, Minmetallurgximstroy va h.k.) tashkil qilinib, bu ham yetarli bo'lmaganda esa – qurilishga oid bo'lmagan vazirliklar tarkibida qurilish ishlari bo'yicha bosh boshqarmalar tashkil etilgan.

1954 yilda mamlakat hukumati tomonidan «Temirbeton yig'ma konstruksiyalar va qurilish uchun ayrim buyumlarni ishlab chiqarishini rivojlantirish haqida»gi Qaror qabul qilingan va undan keyin ishlab chiqilgan bir qator qarorlarda bino va inshootlarning zavod sharoitida mexanizatsiyalashtirish, tayyor konstruksiyalar asosida montaj qilish va qurilishni tezlashtirish yo'llariga

aniqlik kiritilgan. Qurilishni texnik jihatdan rivojlantirishda industrialashtirish asosiy yo‘nalish qilib belgilangan. Bunda maqsadga yo‘naltirilgan tarzda barcha quvvat, harbiy sanoat majmuyi (VPK) tashkilotlarigacha bo‘lgan mamlakatning barcha resurslari, turar joy qurilishiga yo‘naltirilib, bu qisqa muddatda qurilish industriyasini deyarli yangidan yaratish imkonini bergan. Bu davrdan keyingi yillarda turar joy qurilishi, mazmun–mohiyatiga ko‘ra, o‘ziga xos inqilob davri sifatida tan olingan. Yig‘ma konstruksiyalar asosida turar-joylarni qurishda turar joy qurilishi sohasining gurrak o‘sa boshlangan. To‘liq holda yig‘ma konstruksiyalardan foydalanishga keskin burilish tarzida qaror qilinishi asosida shaharlarda keng ko‘lamli qurilishlarning amalga oshirilishi bevosita tamoyil jihatidan yangi ko‘rinishdagi qurilish yuzaga kelishi uchun qulay shart – sharoitlar yaratgan, ya‘ni ishlab chiqarish va qurilish sohasi faoliyatining birlashtirilishi asosida – ommaviy turar joy qurilishining zamonaviy shakli hisoblangan – uy–joylar qurilishi kombinatlari (UJK) tashkil qilingan.

O‘zbekistonda zilzila sodir bo‘lgandan keyin qurilish industriyasini rivojlanishi, hozirgi MDH davlatlarining beg‘araz yordami bilan amalga oshdi: Toshkentni qurish bosh boshqarmasi, metro qurilish, ko‘plab uy-joy qurilish kombinatlari va temirbeton buyumlari zavodlari qurilishiga olib keldi.

1960-1970 yillarda qurilish sohasi ko‘lami yuqori tezlikda rivojlanishi qayd qilinib, biroq so‘nggi yillarda mamlakat iqtisodiyotida asta–sekin salbiy tendensiyalar avj oldi. Asosiy fondlarning sezilarli darajada ortishiga qaramasdan, ish haqi darajasining ortib ketib mehnat unumdorligining o‘sishi keskin susayishi, shuningdek ishlab chiqarish va mehnat intizomining pasayib ketishi, qurilish davrining me‘yorilarida ko‘rsatilganiga nisbatan ikki – uch marta cho‘zilib ketishi, sifatning pasayib ketishi, kam quvvatli qurilish tashkilotlari ko‘payishi, qurilishda boshqaruv apparati va o‘z navbatida qurilish tannarxining ortib borishi kabi holatlar kuzatilgan.

Qurilish sohasida yuzaga kelgan bu kabi murakkab vaziyat, o'z navbatida, mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga to'sqinlik qila boshlagan. Qabul qilingan chora–tadbirlar tubdan o'zgartirishlar amalga oshirilishini ta'minlay olmagan.

1980-yillarda davlat hukumati va partiya rahbariyati kapital qurilishni tubdan takomillashtirish masalasini ilgari suradi. Qurilish sohasini tashkil qilish va boshqarish bo'yicha, shuningdek loyihalash – smeta ishlari, ekspertiza va mualliflik nazoratining roli, ish haqi to'lash va mehnatni rag'batlantirish tizimini takomillashtirish haqida, industrialashtirishni rivojlantirilishi va qurilishda mehnat ish unumdorligini oshirishga doir ketma–ket farmon va qarorlar qabul qilindi. Biroq, ushbu me'yoriy hujjatlarda qayd qilingan chora-tadbirlar kutilgan natijalarni bermadi.

Qayta qurish davri boshlanish yillarida (1886 – yil) qurilish–montaj tashkilotini (QMT) to'lig'icha xo'jalik hisobiga o'tkazish va o'z–o'zini moliyalashtirish tizimini joriy qilishga urinishlar amalga oshirilgan. Biroq, rejalashtirilgan xo'jalik va siyosiy tizim inqiroz holatida ekanligi oydinlashdi. «*Qayta qurish*» shiori ostida boshlangan qayta o'zgarishlar joyidan olg'a siljimay, o'sib borayotgan inqiroz butun sobiq Ittifoqni parchalanishga olib keldi. O'z navbatida, ishlab chiqarishda va aholining hayot darajasida chuqur inqiroz, tubanlashish holati vujudga keldi.

1992 yilda sobiq Ittifoq tugatilib mustaqil davlatlarga bo'linib ketdi. Qurilish sohasining ko'p yillar davomida markazlashtirib rejalashtirilishi va boshqarilishidan keyin, masalan, Rossiyada bu soha umuman boshqarilmaydigan bozor munosabatlari sharoitiga tashlab qo'yilishiga olib keldi. Xo'jalik faoliyatidagi yangi shart–sharoitlar qurilishda barcha ko'rsatkichlarning tushib ketishiga olib keldi. Bu holat moddiy ishlab chiqarish sohasida investitsion faollikning pastligi, nobarqaror moliyalashtirish, o'nlab yillar davomida qaror topgan iqtisodiy va texnologik aloqalarning uzilishi, hech

qanday cheklanishlarga ega bo'lmagan, qaror va buyruqlar chiqarish tizimida qog'ozbozlik ko'lami ortishi va shu kabi ko'plab ob'yektiv va sub'yektiv sabablar bilan bog'liq. Shuningdek, bu davrda G'arb mamlakatlari tomonidan amalga oshirilgan islohotlar orqali keng ko'lamli yordamlashish ham kutilgan natijalarni bermagan.

Rossiya so'nggi 15 yil davomida og'ir iqtisodiy – ijtimoiy qayta o'zgarishlar (*transformatsiya*) sharoitida yashashga mahkum etilgan. O'z navbatida, boshqa ko'plab sohalardagi kabi, qurilish sohasi ham murakkab inqiroz holatini boshidan kechirdi. Qurilish materiallari ishlab chiqarish va qurilish industriyasida asosiy fondlar eskirishi, ishdan chiqishi darajasi 50%ga ortib, yangi fondlarning ishga tushirilishi esa bor – yo'g'i 1% ni tashkil qildi, ya'ni quvvatlar qisqarib ketdi. Qurilish texnikasi parkining eskirishi ro'y berib, uning tarkibida katta quvvatli qurilmalar bilan birga uncha katta bo'lmagan, universal va maxsus ixtisoslashtirilgan mashinalarning ustuvorligi kuzatiladi. Bir paytlar yuqori darajada tashkillashtirilgan va qonuniy faoliyat olib borgan qurilish sohasida «ko'lanka» sektori va korrupsiya avj oldi. 1990 – yillar bilan solishtirganda, ikki marta kam hajmdagi turar-joylar ishga tushirilganligi qayd etildi. Me'yoriy xo'jalik faoliyatini yuritishga to'sqinlik qiluvchi, tinimsiz oshib borgan og'ir soliqlar yuki, hamda huquqiy va ma'muriy betartib tasirlar vaziyatni yanada chigallashtirdi. Qurilish sohasida qonuniy faoliyat olib borishga to'sqinlik qiluvchi omillarga oldingidek, soliqlarning yuqori darajaligi, ma'muriy to'siqlar, korrupsiya, qonunlarning nomuvofiqligi, buyurtmachilarning to'lov qobiliyati pastligi, qurilish materiallarining tannarxi balandligi kabilarni ko'rsatish mumkin.

O'zbekiston mustaqillikga erishgach bozor iqtisodiyotiga o'tish elon qilingan va birinchi Prezident I.A.Karimov tashabbusi bilan o'tish davri uchun "O'zbekiston modeli" qabul qilingan. Uning besh tamoyilidan biri – bu "davlat

– asosiy reformator”. Yani mamlakatda sodir bo‘ladigan barcha ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarning homiysi va tashbbuskori davlatdir.

Qurilish sohasida asosiy capitallarni eskirganligi, ho‘jalik aloqalar deyarli yo‘qolganligita va shu kabi boshqa ko‘plab omillar tasirida uning tashkiliy tuzilmasi hamda boshqaruv organlari tugatildi. Bu holda xususiy tadbirkorlik yo‘lidagi sun’iy to‘siqlarni bartaraf etish – jumladan, qog‘ozbozlik tizimiga chek qo‘yish, tadbirkorlik faoliyatiga ruxsat beruvchi organlar va ularning manfaatparast amaldorlar apparatini kamaytirish, ruxsat etuvchi hujjatlar va ularni berilish tartibini me‘yoriylashtirish zarurati yuzaga keladi. Mamlakat miqyosida davlat organlarining javobgarligi va intizomi darajasini oshirish bo‘yicha huquqiy islohotlar va chora–tadbirlar ijobiy natijalar talab qilinadi.

1999-yildan boshlab, mamlakatda iqtisodiy vaziyatning nisbatan barqarorlashishi va o‘z navbatida, qurilish faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari yaxshilandi. Qurilish sohasi yangi iqtisodiy tamoyillar asosida asta–sekin qayta tiklana boshladi. Oldingi davrlarda katta hajmli, ko‘p bosqichli ierarxik tuzilmalar tarkibida faoliyat yuritgan yirik va o‘rtacha ko‘lamli qurilish tashkilotlari qisman davlat ishtirokidagi hissadorlik (*aksiyadorlik*) jamiyatlariga aylantirildi.

Qurilish sohasi boshqa sohalarga nisbatan, umumiy holatda xalq xo‘jaligi ehtiyojlaridan kelib chiqib, Qurilish–montaj ishlarining (QMI) hajmini nisbatan kengaytirishi, ya’ni moslashuvchanligi yuqoriligi bilan ajralib turadi. Bu holat avvalom bor, turar joy qurilishi sohasiga tegishl va inqirozdan chiqib ketishida samarali yo‘l hisoblanadi. Aynan, turar-joy qurilishi o‘z mohiyatiga ko‘ra, o‘ziga xos poezdning qolgan vagonlarini tortib keta oluvchi lakomotiv tavsifiga ega bo‘lib, bu sohaning rivojlantirilishi bevosita mebellar ishlab chiqarilishi, yog‘och materiallari, plastmassa va lak-bo‘yoq materiallari, shuningdek mashinalar ishlab chiqarilishi va boshqa sohalarning rivojlantirilishiga turtki bera oladi. Zamonaviy talablarga ega bo‘lgan holatda sifat darajasi oshirilgan

qurilish ishlari hajmini qayta tiklash masalasi ilgari surilgan. Bu maqsadda 2010 yil “Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili” deb elon qilinishi o‘tmas qiymatga ega bo‘ldi. Faqat 2015 yilda 12 ming uy-yoylar namunaviy loyihalar bo‘yicha qurildi, 2016 yilga 13 ming rejalashtirilgan.

Yangi iqtisodiy tamoyillar asosida qurilishning qayta tiklanishi va rivojlantirilishi uchun qurilishda va aralash sohalarda mavjud joriy ishlab chiqarish quvvatini modernizatsiyalash va yangilarini tashkil qilish bo‘yicha keng ko‘lamli va uzoq muddatli ishlar bajarilishi talab qilinadi.

Qurilishda asta–sekin kichik korxonalar tashkil qilinib, hozirgi vaqtda ular pudratchilik ishlarining 1/3 qismini bajarishlari qayd qilinadi. Ularda **mehnat unumdorligi** qurilishda yirik va o‘rta biznesning shu kabi ko‘rsatkichlarining 90% qiymatidan ortishi ma’lum. Lizing tizimi rivojlangan mamlakatlarda asosiy fondlarning yangilanishida investitsiyalarni jalb qilishda eng keng tarqalgan mexanizmlardan biri hisoblanadi. O‘zbekistonda nisbatan unchalik katta qiymatga ega bo‘lmagan moliyalashtirish bilan birgalikda lizingni keng ko‘lamda rivojlantirilishi tezkor tarzda mashina va qurilmalar parkini tashkil qilish, kichik ko‘lamdagi mexanizatsiyalashtirish vositalarida to‘xtalishlarni bartaraf qilish imkonini beradi.

Joriy bozor iqtisodiyoti munosabatlari qat’iy tartibdagi raqobat muhitini yuzaga keltirib, qurilish firmalarining iste’molchilar bilan bevosita muloqotga kirishishlarini talab qiladi. O‘z navbatida, potensial buyurtmachilarni o‘rganish zarurati yuzaga kelib, ularga o‘z imkoniyatlari va ustun jihatlari haqida axborot berib, buyurtma qabul qilinganidan keyin – taminotchilar va subpudratchilarni batafsil o‘rganish, qurilish sohasida yangicha boshqaruv faoliyati – ya’ni, marketingni qo‘llash talabi yuzaga keladi..

Umumiy holatda ilgorigi, an’anaviy tavsifdagi, bosh pudratchi shaklidagi boshqaruv ustuvorligi, shu bilan birga G‘arb mamlakatlarida kasb mahorati darajasida faoliyat yurituvchi (*professional*) loyihani boshqarish uslubi

ustuvorlik qilishi qayd qilindi. Bu holat qurilishda bosqichlar bo'yicha tarqoqlikni yuqotish va investitsiya siklining ancha qisqartirilishini ta'minlashga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston g'arb mamlakatlari quruvchilaridan o'z texnik bilimlari bo'yicha qolishmaydigan yuqori malakali muhandislar va ishchi-xodimlarga ega. Biroq, mamlakatda qurilish boshqaruvida huquqiy va iqtisodiy madaniyat darajasidagi oqsash mavjudligi, shuningdek ish bajarishda aniqlik va puxtalik, boshqaruv faoliyatining asosini tashkil qiluvchi, zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha bilim va ko'nikma yetishmasligi ko'zga tashlanadi. Qurilish ishlab chiqarishi rahbariyati uchun hozirgi vaqtda faqat muhandislik bilimlariga ega bo'lishning o'zi yetarli emas.

Qurilish ishlab chiqarishi tashkilotlari oldida kompyuterlashtirish va professional boshqarishdan tashkil topgan ikki o'zaro bog'liq yo'nalishga asoslangan zamonaviy ish bajarish uslublarini o'zlashtirish masalasi ko'ndalang turadi. Bu tajribaning asosiy g'oyasi ishlab chiqarishni boshqarish – bu shunchaki har qanday odam shug'ullan-a oladigan faoliyat bo'lmay, balki tegishli bilim va malaka talab qiluvchi, mustaqil, alohida kasbiy faoliyat hisoblanadi. Ko'pgina mutahassislar nuqtai nazariga ko'ra, bo'lajak muhandis – quruvchilar o'z kasbni sa'nat darajasida o'zlashtirishlari talab qilinadi.

Birinchi bo‘lim

QURILISH VA QURILISH ISHLAB CHIQARISHINI TASHKIL QILISH ASOSLARI

I BOB. QURILISH TASHKILOTI TIZIMI HAQIDA TUSHUNCHA

1.1. Qurilish ishtirokchilari

Qurilish – bu mamlakat xalq xo‘jaligining yirik sohasi bo‘lib, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va xalqning farovonlik darajasi o‘shida yetakchi o‘rin tutadi. Qurilishda bir necha yuz minglab kishilar faoliyat olib borib, ular bevosita sanoat miqyosidagi inshootlar, fuqarolik inshootlari va boshqa turdagi ob‘yektlarda, shuningdek qurilish tashkilotlari va korxonalarida faoliyat yuritishadi.

Qurilishning asosiy ishtirokchilariga *yuridik* va *jismoniy* shaxslar kiradi, ya’ni bu tarkib har qanday davlatga tegishli, jamoaviy, xususiy tashkilotlar va yakka tartibda faoliyat olib boruvchilardan iborat hisoblanadi.

Investor (sarmoyachi) – sarmoya sarflashdan daromad olish maqsadida, iqtisodiyotga (loyiha, korxona va h.k.) uzoq muddatli sarmoya sarflashni amalga oshiruvchi yuridik yoki jismoniy shaxs hisoblanadi. Investor (o‘z mablag‘idan moliyalashtirishni amalga oshirsa) qurilishni amalga oshiruvchi bo‘lishi ham mumkin.

Developer (ingliz tilida *to develop* – *rivojlantirish* ma’nosini anglatadi) – investorning ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, qurilish amalga oshirilgan yoki amalga oshirilmagan uchastkalarni sotish maqsadida, shahar ishida va shahar tashqarisida joylashgan yer maydonlarini rivojlantirish uchun (hududlarning o‘zlashtirilishi, kommunikatsiya tarmoqlari va yo‘llarni o‘tkazish) mablag‘ sarflovchi shaxs.

Quruvchi (puliga) – ma’lum bir aniq turdagi ko‘chmas mulk ob‘yektini qurishni amalga oshirish uchun rasmiy ariza bergan va ushbu ishni amalga oshirishga ruxsatnoma olgan yuridik yoki jismoniy shaxs. Me’morchilik

topshiriqlari asosida u loyiha-smeta hujjatlari uchun buyurtma beradi, qurilishni bajarish uchun ruxsat oladi va qurilish ishlari davri davomida barcha turdagi nazorat ishlarini bajaradi. Quruvchi qurilishni o'zining xususiy kuch (mablag')lari hisobiga amalga oshiradi yoki pudratchilarni jalb qilish evaziga bajaradi, qurilish tugallanishi vaqtida esa – ob'yektni foydalanishga qabul qiladi va mahalliy boshqaruv organlari tomonidan xususiy mulkka egalik qilish huquqini qayd qilinishini amalga oshiradi. Buyurtmachi funksiyasini uning o'zi bajarishi mumkin, bunda u maxsus ixtisoslashtirilgan tashkilotlarni (Kapital qurilish boshqarmasi – KQB, boshqaruvchi firmalar va boshqalar) yoki mutaxassislarni jalb qilish asosida ish olib boruvchi bo'ladi.

Buyurtmachi – ko'chmas mulk ob'yektining qurilishida pudrat shartnomasi yoki davlat shartnomasini imzolovchi yuridik yoki jismoniy shaxs bo'lib, qurilishni rejalashtiradi, uning pudratchi tashkilotlar tomonidan amalga oshirilishida buyutmalarning taqsimlanishini, moliyalashtirishni ta'minlaydi va ishlab chiqarish ishlari davri davomida nazoratni amalga oshiradi, shuningdek tugallangan qurilish inshootlari va binolarini qabul qilib oladi. Investor, (puliga) quruvchi va buyurtmachi bitta shaxs bo'lishi ham mumkin. Tashqi investor mavjud sharoitda buyurtmachi uning vakolatli vakili sifatida ish olib borishi qayd qilinadi.

Foydalanuvchi – xususiy mulk huquqiga egalik qilish yoki xususiy mulk egasidan ob'ektdan foydalanish huquqini olgan yuridik yoki jismoniy shaxs.

Foydalanuvchi tashkilot – xususiy mulk egaligi huquqini amalga oshiruvchi yoki xususiy mulk egasining (ko'proq darajada investor) topshirig'i asosida ob'yektdan texnik foydalanishni amalga oshiruvchi yuridik yoki jismoniy shaxs.

Agar, investitsion jarayon ishtirokchilari o'rtasida boshqacha kelishuv o'rnatilmagan bo'lsa, u holda foydalanuvchi tashkilot foydalanuvchi manfaatlari bo'yicha vakil.

Loyihalashtiruvchi – yangi qurilish, qayta qurish yoki texnik qayta jihozlash uchun buyurtma bo'yicha va buyutmachi bilan tuzilgan shartnoma asosida loyihalash va smeta hujjatlarini ishlab chiquvchi yuridik yoki jismoniy shaxs hisoblanadi. Loyihalashtiruvchilarga muhandislik geologiyaga oid, geodezik tadqiqotlar olib boruvchi va boshqa qurilish uchun izlanishlar olib boruvchi tashkilotlar kiradi.

Pudratchi (quruvchi) – turli maqsadlarga mo'ljallangan ob'yektlarni qurish bo'yicha majmuaviy ishlarni bajarishni amalga oshiruvchi yuridik yoki jismoniy shaxs. Ishga jalb qilinuvchi bajaradigan ushbu faoliyatni amalga oshirish uchun tegishli ruxsatnomaga ega bo'lishi talab qilinaib, bu holat qonuniy tartibda qarab chiqiladi. Buyurtmachi bilan shartnoma imzolashda markaziy shaxs, y'ani **bosh pudratchi** tomonidan tuziladi. Pudratchilik tartibida amalga oshirilayotgan qurilish uslubida bosh pudratchi qurilishga boshchilik qilib, u buyurtmachi oldida loyiha^{ning} o'z vaqtida va sifatli bajarilishiga javob beradi va ob'yektlarning foydalanishga topshirilishi uchun mas'ul hisoblanadi. Alohida turdagi ishlarning bajarilishi yoki alohida ob'yektlarning qurilishi uchun bosh pudratchi subpudratchi tashkilotlarni (qurilish, montaj, santexnika, elektr–montaj ishlari bo'yicha, qurilmalarni joyiga o'rnatish, yo'llar, tarmoqlarni qurish, mexanizatsiyani tashkil qilish va shu kabilar bo'yicha) ishga jalb qiladi. Bosh pudratchi ishlarning o'z xususiy kuchlari (odatda, umumiy qurilishga oid) hisobiga bajarilishi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish bilan birga subpudratchilar tomonidan bajariladigan ishlar uchun xam javobgarlikka ega hisoblanib, shuningdek ularning ichki xo'jalik – ishlab chiqarish faoliyatiga aralashmagan holda barcha subpudratchilar tomonidan ishlar bajarilish jarayonini muvofiqlashtiradi. Agar, buyurtmachi bir necha pudratchi bilan bevosita, to'g'ridan-to'g'ri shartnoma imzolasa, u holda ular **asosiy pudratchilar** deb nomlanadi.

Menejer – investitsion siklning barcha yoki alohida bosqichlarida boshqarish funksiyasini bajaruvchi, professional boshqaruvchi yuridik yoki jismoniy shaxs.

Loyiha menejeri (*Project Manager*) – qurilish ishtirokchilarining xo‘jalik – iqtisodiy faoliyatiga aralashmagan holda, faqat uni yollagan mulk egasining manfaatlari doirasida boshqaruv funksiyasini bajaruvchi.

Yetkazib beruvchi – o‘zining ishlab chiqaruvchi kuchlari yoki qo‘shimcha kuchlar hisobiga qurilish uchun zarur mahsulotlarni (materiallar, qurilish konstruksiyalari va qismlar) yetkazib beruvchi yuridik yoki jismoniy shaxs. Keng ma’noda, iqtisodiyotning barcha sohalari u yoki bu darajada qurilish uchun mahsulot yetkazib beruvchi sifatida o‘rin tutadi.

Transport (*tashish*) tashkiloti – pudratchilar bilan shartnoma asosida moddiy–texnik resurslarni tashqi va ichki qurilish sohalariga tashishni amalga oshiruvchi yuridik yoki jismoniy shaxs.

Bank – moliyaviy operatsiyalar vositasida kredit – hisoblar va boshqa bank xizmatlarini ko‘rsatuvchi yuridik shaxs hisoblanadi. Investitsiya banklari uzoq muddatga mo‘ljallangan loyihalarni, ya’ni qurilishlarni moliyalashtiruvchi.

Ilmiy tadqiqot tashkilotlari – O‘zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo‘mitasi (*O‘zdavarchitektqurilish*) topshirig‘i bo‘yicha, Vazirliklar va idoralar yoki buyurtmachi, loyihalashtiruvchi va pudratchilar bilan bevosita, to‘g‘ridan – to‘g‘ri amalga oshiriladigan shartnomalar asosida ilmiy tadqiqotlar ishlarini bajaradigan yuridik yoki jismoniy shaxslar.

1.2. Qurilish davrlari

Qatnashchilarining o'rne va roliga qarab qurilishni ikki davrga bo'lish mumkin: tashkiliy texnologik (TT) va qurilish davri (QD). Ularning har biri yana ikki bosqichga bo'linadi: TT1; TT2; qurish; foydalanishga topshirish. TT1 va TT2 bosqichida asosiy rolni buyurtmachi o'ynaydi. Davlat rivojlanish dasturi yohud bozorni o'rganish tasodifiy sabablarga ko'ra biror bino, inshoot, bino va inshootlar majmui qurilishiga oid fikr shakllanadi, ya'ni *g'oya* paydo bo'ladi. Bu *g'oya tahlil* natijasida ham vujudga kelishi mumkin.

G'oyani texnik va iqtisodiy *asoslash* kerak bo'ladi. Misol tariqasida yirik shahardagi bolalar bog'chasi va boshlang'ich maktabni olish mumkin.

Tuman ta'lim boshqarmasida mahalla, mavze yoki tuman hududiga oid ma'lumotlar olinganida tahlil har bir guruh, sinfda bolalar soni me'yordagidan ortiqqligini ko'rsatdi. Bundan tashqari demografik ma'lumotlarga ko'ra yana ehtiyoj borligi aniqlandi. Bolalar yoshiga qarab ehtiyojni aniq raqamlar bilan ifodalanadi. Masalan, 3 ta maktabga tayyorlov guruhi, 2 ta birinchi, 4 ta ikkinchi sinflar ochilishiga ehtiyoj bor. Bularga qarab murabbiy, yordamchi va boshqaruv xodimlari soni aniqlanadi. Bu buyurtmachi tomonidan kelajakda ta'lim muassasasi binosiga bo'lgan texnik talablarni shakllantirishga asos bo'ladi. Bungacha qurilish, ya'ni sarflar iqtisodiy jihatdan o'z-o'zini oqlashini aniqlash lozim.

Sarflar bino narxi va yildan yilga ko'payib boradigan joriy sarflardan shakllanadi. Joriy sarflar xodimlar maoshi, elektr energiya, suv, soliqlar va boshqa sarflaridan shakllanadi.

Binoning narxi shu maqsadlarda yaqin vaqtda qurib foydalanishga topshirilgan binoning bir o'quvchi joyiga yoki bir kvadrat metrqa yoki biron bir boshqa fizik o'lchov birligiga to'g'ri keladigan narxidan kelib chiqib aniqlanishi mumkin ($Narx = Hajm * O'lcham \text{ birligiga mos narx}$).

Sarflar qoplanish vaqti sarmoyalar (investitsiyalar)ning qoplanishi (qaytarilishi) va me'yor (talab) bo'yicha daromad keltirilish vaqtidan oshmasligi kerak. Bu kapital qo'yilmalari samaradorligi koeffitsienti bilan aniqlanadi ($E=1/T_0$). Ye ning qiymati kapital qurilishda 0,12 ga, ya'ni 8 yilga teng. Xalqaro banklar, fondlar sarmoya berishganda ijtimoiy qiymati yuqori bo'lgan loyihalarga (sog'liqni saqlash, suv ta'minoti, ta'lim va sh.k.) sarmoyalar oqlanish vaqtini 10-15 yil qilib belgilashi ham mumkin. Xullas, loyihani *iqtisodiy asoslashda* investitsiyalar manбайдan kelib chiqish kerak bo'ladi.

Investitsiya manbai (byudjet, mahalliy, homiy, kredit) aniqlanganida buyurtmachi davlat boshqaruv organiga (hokimiyat) murojaat qilib, *qurilishga joy* so'raydi. Ajratilgan joyga suv, elektr energiya olib kelishni hokimiyatning mos bo'linmalari bilan kelishilgan chizmasini, texnik vazifa (talab) lar bilan birga loyihalovchi (konsalting) tashkilotini tanlash uchun *tenderga* beradi. Tenderda yutib chiqqan tashkilot bilan *shartnoma* tuziladi va loyiha ishlab chiqiladi.

TT2 bosqichida buyurtmachi asosiy rolni o'ynasa ham *loyihalash* jarayonida loyiha tashkilotining o'rni katta. Loyihalash bir yoki ikki bosqichdan iborat. Ikki bosqichli loyihalash noyob, murakkab, katta qurilishlarga munosib. Bunda birinchi bosqichda *texnik loyiha* ishlab chiqiladi. Uning tarkibiga arxitektura qurilish yechimlari, quriladigan majmuaning bosh tarhi, smeta hisobi kiradi. Texnik loyiha tarkibida qurilishni tashkil qilish loyihasi (QTL (ruscha POS)) alohida ishlab chiqiladi.

QTL tarkibida qurilishning yiriklashgan taqvimiy rejasi, umummaydon bosh tarhi tuziladi, resurslarga bo'lgan ehtiyojlar aniqlanadi.

Loyihalashning ikkinchi bosqichida *ishchi chizmalar* ya'ni konstruktiv yechimlar hisob asosida aniq o'lchamlarda chizma shakliga keltirib kerakli ashyo, buyumlar turi, markasi va hajmi bilan ifodalanadi va qurilishning smetasi tuzilib ekspertizaga beriladi.

Ekspertiza davlat nazoratiga oid jarayon. Ekspertiza qiladigan tashkilotlar (masalan, Davarxitektqurilish, Tabiatni muxofaza qilish qo‘mitasi, va sh.k.lar) loyihaning tegishli qismlarini tahlil qilib, o‘z fikrlarini bayon etadilar, shu jumladan, kamchiliklarni ko‘rsatadilar. Ko‘rsatilgan kamchiliklar bartaraf etilganidan so‘ng, loyiha tasdiqlanadi va *tender hujjatlari* ishlab chiqiladi.

Tender o‘rnatilgan tartibda tashkil qilinadi va o‘tkaziladi. Tenderda qatnashuvchi tashkilot (oferent)ga va ular tomonidan beriladigan taklif (oferta)larga bo‘lgan talablar tender hujjatlarida aniq keltiriladi.

Tender o‘tkazilganidan keyin natijalari bo‘yicha *bosh pudratchi* aniqlanadi va *shartnoma* imzolanib, qurilishga ruxsatnoma hamda buyurtmachi ishchi chizmalarini “ishlab chiqarishga” degan yozuv va imzosi bilan qurilishni amalga oshirish uchun pudratchiga beradi va *qurilish* boshlanadi. Shu damdan boshlab bosh pudratchi qurilish maydonida asosiy rol o‘ynaydi, qurilishning boshqa qatnashchilari ishlarni tashkil qilishga, umuman xo‘jalik faoliyatiga aralashish huquqiga ega emas. Shu bilan birga loyihaning to‘la va aniq amalga oshirilishi, davlat me‘yorlarining qat’iy bajarilishi ustidan mas’ul tashkilotlar tomonidan *nazorat* olib boriladi.

Qurilish bitganidan keyin ob’yektni *foydalanishga topshirish* jarayoniga kirishiladi. Bunda bosh pudratchi o‘rnatilgan tartibda tegishli ishlarni subpudrat tashkilotlaridan qabul qilib olib, buyurtmachi tuzgan komissiyaga topshiradi.

Komissiya huzuriga barcha loyiha hujjatlari, ishlab chiqarish jurnallari, kuzatib bo‘lmaydigan, lekin bajarilgan ishlarning aktlari (fundament, qoziq, quvurlar va sh.k.), ishlatilgan materiallarning odam sog‘lig‘iga zarar keltirmasligini isbotlovchi sifat sertifikatlari beriladi. Aniqlangan kamchiliklar bartaraf etilganidan so‘ng komissiya qabul aktiga imzo qo‘yadi va ob’jekt oraliq qabulidan o‘tdi deb hisoblanadi.

Davlat komissiyasi buyurtmachining yozma murojatiga asosan qoidalarda belgilangan muddatda va tarkibda tuziladi, hujjatlar va ob’jekt tekshiriladi, kamchiliklar aniqlanadi. Qabul aktiga imzo chekilganda ko‘kalamzorlashtirish

va isitish kommunikatsiyalari yaqin faslgacha shartli qabul qilinadi va ob'yekt foydalanishga qabul qilindi deb hisoblanadi.

1.3. Qurilish ishlab chiqarishini tashkil qilishda o'ziga xos qonuniyatlar

Qurilish ishlab chiqarishi uchun iqtisodiyotni boshqarishga oid umumiy qonuniyatlar amal qiladi. Shu bilan bir vaqtda, moddiy ishlab chiqarish sohasi sifatida qurilish ishlab chiqarishdan ko'p jihatdan farq qiladi: jumladan, bu yerda o'ziga xos xususiy, ya'ni uni tashkil qilish va boshqarish bilan belgilanuvchi, iqtisodiyotning faqat ushbu sohasi uchun xos bo'lgan qonuniyatlari amal qilishi ham kuzatiladi. Qurilishning shu kabi ob'yektiv xususiyatlarini tushunib yetish va hisobga olish – bu qurilish ishlab chiqarishini tashkil qilish va boshqarish shakllari va uslublarini to'g'ri tanlab olishning zarur sharti hisoblanadi.

Qurilish ishlab chiqarishining birinchi o'ziga xos xususiyati – bu **ishlab chiqirilgan mahsulot – ya'ni, qurilish ob'yektlarining** (bino va inshootlar) bir joydan ikkinchisiga **ko'chmasligi va hududiy jihatdan muayyan o'ringa egaligi, shu bilan birga ishlab chiqarish qurilmalari va vositalarining** (ishchilar, mashinalar va boshqalar) **harakatchanligi**, ya'ni bitta ob'yektdan ikkinchisiga doimiy ravishda ko'chirilishi bilan bog'liqligi. Qurilish ob'yektlarining keng hududda (shahar, tuman va h.k.) tarqoq holda uzoq masofalarda joylashishi boshqaruv bo'linmalarini avtonom ish olib borishga majburligini belgilab, o'z navbatida, bu holat axborotlar almashinuvini murakkablashtiradi, o'zaro tezkor aloqalarga kirishish va boshqaruvni amalga oshirish imkoniyatlarini cheklab qo'yadi.

Solishtirish uchun sanoat miqyosidagi ishlab chiqarish korxonalarida qurilmalar va mehnat vositalarining bir joyga mahkamlab o'rnatilishi, ishlab

chiqarish mahsulotlari esa bir joydan ikkinchisiga ko‘chirilishi, harakatchanlik tavsifiga ega bo‘lishini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Qurilishning bu xususiyati ishlab chiqarish jarayonining barqarorligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi va ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi va bir maromda bajarilishini ta’minlashda katta qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Bundan qurilishning ikkinchi o‘ziga xos xususiyati– ya’ni, **atrof-muhit, tabiiy-iqlim sharoitlariga bog‘liqligi** kelib chiqadi.

Qurilish ishlab chiqarishi mahsuloti bevosita yer bilan bog‘liq. U bino va inshootlarining asosini, poydevor tayanadigan zamin rolini o‘ynab, uning ajralmas qismini tashkil qiladi. Tabiiy ravishda, ushbu asos murakkab geologik va gidrogeologik tavsiflarga ega bo‘lgan dinamik tizim bo‘lib, u suv, harorat, seysmik tebranishlar, mavsumiy tebranishlar va shu kabilar ta’siri ostida o‘zgaruvchanlik xususiyatiga ega hisoblanadi. Qurilish ishlari ochiq havo sharoitlarida amalga oshirilib odamlarga tabiiy – iqlim omillari o‘z ta’sirini ko‘rsatadi: jumladan, atmosfera hodisalari, yil mavsumlari almashinuvi (mavsumiy tebranishlar) va sutkaning o‘zgarishlari (harorat va yorug‘lik) ta’sir ko‘rsatishi qayd qilinadi. Qurilish butun yil davomida amalga oshirilishiga qaramasdan, mavsumiy shart–sharoitlar qurilish uslublarini tanlashga o‘z ta’sir qiladi. Bularning barchasi qurilishni tashkil qilish va ishlarni bajarish texnologiyalariga ko‘rsatadi va ishlab chiqarish joyi va vaqtiga bog‘liq holda, qabul qilingan qaror va yechimlarning ko‘p sonli bo‘lishini belgilab beradi.

Ayrim qurilish jarayonlari me’yorlashganiga qaramay ob’yektlarni barpo qilish texnologiyalari xilma-xilligi ularning bu turkumda me’yoriylashtirilishi murakkab bo‘lishi natijasida har bir loyiha uchun sharoitlarni hisobga oladigan alohida ishlarning bajarilish loyihasi (**IBL**) ishlab chiqilishi kerak. Bundan ko‘p sonli tashqi omillarning oldindan yetarlicha aniq bashorat qilish qiyin bo‘lgan uzluksiz tavsifdagi ta’sirlarga uchrashi sharoitida tizimni **boshqarish murakkabligi** kelib chiqadi. Ishlarni bajarish shart-sharoitlarining xilma-xilligi foydalanuvchi texnikaga qo‘yadigan talablarning o‘ziga xosligini belgilab,

tashkiliy shakllar va ishlarni bajarish uslublariga ta'sir ko'rsatadigan odam faoliyati omiliga ham alohida talablar qo'yilishini belgilab beradi.

Ishlab chiqarishning uchinchi o'ziga xos xususiyati **material sig'imdorligi** bilan belgilanadi. Material sig'imdorligi loyihada ko'zda tutilgan turli hajmiy–tarh va konstruktiv yechimlar, ularni amalga oshirishda xilma-xil materiallar (yer, temirbeton, yog'och, plastmassa, to'kiluvchan materiallar va ko'plab boshqalar)dan foydalanish asosida hal qilinadi. Yuklash va tushirish ishlari hamda tashish jarayonlarida ko'p miqdorda mehnat sarflanadi va transport vositalari jalb qilinadi. Bundan tashqari qurilishda kata material sig'imdorligi materiallarning kafolatlangan zaxiralariga ega bo'lishni qiyinlashtiradi. Albatta, bu holat sanoat ishlab chiqarishida ham kuzatiladi. Shuningdek, materiallarning bir qismi (masalan, tovar sifatidagi qorishma, eritmalar) omborda saqlanmaydi va ular tayyorlanganidan keyin 1–2 soat davomida ish joyiga yetkazib berilishi talab qilinib, bu o'z navbatida qurilish jarayonini transport vositalariga bog'liqlik darajasini yanada oshiradi.

Bu qonuniyatlar qurilishga va uning barcha bosqichlari uchun birday xos bo'lib, iqtisodiy tizimga bog'liq hisoblanmaydi.

Qurilish ishlab chiqarishining to'rtinchi o'ziga xos xususiyati – bu oldin sanab o'tilgan har uchta o'ziga xos xususiyatdan kelib chiqqan holda, **statsionar zavod sharoitidagi ishlab chiqarishdan qurilish maydoni ishlab chiqarishiga yetkazib berilish tendensiyasi** bilan bog'liq bo'lib, bu, o'z navbatida, yuqorida ta'kidlab o'tilgan salbiy omillar ta'sirining kuchsizlanishini belgilab beradi. Qurilish ishlab chiqarishi rivojlanishining asosiy yo'nalishi– industrial uslublarning takomillashtirilishi bo'lib, bunda qurilish yig'ish–montaj maydoniga aylantiriladi va bu yerga zavoddan maksimal darajada tayyor holdagi yiriklashtirilgan yig'ma elementlar olib kelinadi. Qurilishning industriallashtirilishi qurilish industriyasi sohasining (temirbeton, metall konstruksiyalar ishlab chiqarish zavodlari va boshqalar) tashkil qilinishi va takomillashtirilishini belgilab beradi. Bu holat qurilishda mehnat unumdorligi

ortishiga olib kelib, bir vaqtning o'zida o'ziga xos boshqaruv qiyinchiliklarini vujudga keltiradi.

Qurilish ishlab chiqarishining yakuniy ishlab chiqarish mahsuloti bo'lgan bino va inshootlarni barpo etishda turli xil sohalarga (industrial ishlab chiqarish – transport – qurilish) uzviy bog'liq va bu boshqaruv jarayoni uchta boshqaruv markazi tomonidan amalga oshirilishini anglatadi.

Uchta asosiy va ko'p sonli boshqa qurilish ishlab chiqarish, boshqacha aytganda, konveyeri ishtirokchilarining bajarayotgan ishlarini uyg'unlashtirish zarurati kelib chiqadi – bu esa ishlab chiqarishni tashkil qilishda nisbatan murakkab va asosiy funksiyalardan biri hisoblanadi.

Qurilishning o'ziga xos beshinchi xususiyati –**ishlab chiqarish siklining davri va qurilish mahsulotining tannarxi yuqoriligi** bilan belgilanadi. Qurilish ob'yektlarining tannarxi o'n-yuz milliard so'mgacha yetishi mumkin. Bu tabiiy holat hisoblanadi. Qurilish davri bir necha yilni tashkil qilishi mumkin. Bu davr davomida yirik moliyaviy vositalar aylanma harakatdan chiqariladi (sarflanadi) va moddiy qimmatga ega bo'lgan vositalar sarflanadi. Qurilishning umumiy davrida tashkiliy yoki texnologik tayyorgarlik davri kattagina vaqtni o'z ichiga olib, bu vaqt davomida tadqiqot ishlari, loyihalash va tayyorgarlik davriga tegishli boshqa ishlar bajariladi. Ob'yektlarni qurishda uzoq davom etadigan davr rejalashtirish va boshqarish tavsiflariga ta'sir qiladi va boshqaruvning iqtisodiy funksiyasi bajarilishini qiyinlashtiradi.

Qurilish, umumiy holda butun investitsiya davrini qisqartirishga yo'naltirilgan chora–tadbirlarga aniqlik kiritilishi sarflangan sarmoyaning o'z-o'zini qoplashini tezlashtiradi va yakuniy holatda buyurtmachi, quruvchi va umumiy jamiyat manfaatlarini uchun foydali ta'sirga ega hisoblanadi.

Qurilishning oltinchi o'ziga xos xususiyati – bu **mehnatni tashkil qilishning brigada shakli** ustuvorlik qilishi hisoblanib, bu holat faqat MDX davlatlarida qurilishni tashkil qilish tajribasi uchun xos hisoblanadi. Bu holatda barcha joyda mavjud bo'lgan qurilishdagi brigadalardan (*zvenolar*) foydalanish

nazarda tutilmaydi, balki sobiq Ittifoq hududida va joriy Rossiya hududida mehnatni tashkil qilishning brigada shaklining o'ziga xosliklari, inqilob davrigacha mavjud bo'lgan artellarga xos xususiyatlarning saqlanib qolishi, mehnat jamoasi a'zolari o'rtasida ish taqsimlanishi va mehnatga haq to'lashda jiddiy farqlar kuzatilishi kabilar e'tiborga olinadi.

Shakliga ko'ra turli brigadalardan foydalanishning asosiy sababi – bu majmuaviy holatlar bilan bog'liq, yakuniy mahsulot – materiallar va mexanizmlar bilan ta'minotda surunkali to'xtalishlar hisoblanib, bu holat yaqqol yashirin tavsifli to'xtalishlarga olib keladi. Bu vaziyatdan chiqib ketish uchun turli kasblarning birlashtirilishidan foydalanish tavsiya qilinadi, bunda brigada a'zolari o'z ish joyini tashlab ketmagan holda resurslar bilan ta'minlangan boshqa turdagi ishlarni bajarish nazarda tutiladi. Ob'yekt bo'yicha barcha qurilish ishlari majmuini bajarish uchun yiriklashtirilgan, ya'ni yakuniy mahsulotni yaratib ob'yektni to'liq topshiradigan brigadalarni tashkil qilish qurilishda brigada uslubining takomillashtirilishiga olib keladi. Bu holda mazmun–mohiyatiga ko'ra, o'z–o'zini tashkil qilish hisobiga vaqtida ta'minlanmaslik tufayli vaqt yo'qotilishini kamaytirish imkonini beradigan mehnat jamoasi tashkil qilinadi. Shunday qilib, qurilish rahbariyati o'z ishlab chiqarishida tashkilotchilik funksiyasini brigada va brigada boshliqlari zimmasiga yuklashi qayd qilinadi. O'z davrida bu holat ijobiy natija berishi kuzatilgan.

Ko'rsatib o'tilgan shakllar ommaviy tarzdagi malaka talab qilmaydigan ishlarni bajarishda quyi malakali ishchilarni birlashtirishga xos hisoblanib, bu esa ishlab chiqarish va umumiy holatda jamiyatning zamonaviy rivojlanish darajasi shart–sharoitlari va talablariga nomuvofiq hisoblanadi, ya'ni zamonaviy shart–sharoitlar tor doirada ixtisoslashtirilgan yuqori malakali va unchalik katta tarkibga ega bo'lmagan zvenolardan foydalanish bilan tavsiflanadi.

Qurilishning o'ziga xos yettinchi xususiyati – bu **bajaruvchilarning asosiy mehnat qurolidan begonalashtirilish bilan birga ixtisoslashtirishning**

alohida shakli bilan belgilanadi. Faqat qurilishda asosiy qurilish mashinalari boshqa tashkilot (MB – mexanizatsiya boshqarmasi va boshqalar) ishchilari tomonidan boshqariladi, shu mashinalar yordamida bajariladigan ishlarni amalga oshiruvchi brigadalar esa – boshqa tashkilotlarga mansub bo‘ladi. Vaziyatning o‘ziga xosligini ko‘rsatish maqsadida biror ishlab chiqaruvchi zavod sexlarining boshqa zavod ishchilari va mos ravishda boshqa rahbariyatga bo‘ysinadigan ishchilar tomonidan boshqarilishini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Qurilishning o‘ziga xos sakkizinchi xususiyati – bu **kooperatsiyalarning o‘ziga xos shakli** bilan belgilanadi. Qurilish ishlab chiqarishida faqat unga xos kooperatsiya shakllaridan foydalaniladi. Sanoat miqyosidagi ishlab chiqarishda bu holat asosan zavod (buyurtmachi, iste’molchi) – ta’minotchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar bilan chegaralanadi. Muayyan mashinalarni ishlab chiqarishda qo‘shimcha bajaruvchilar o‘z mahsulotini ishlab chiqarishning tashkil qilinishi va texnologiyalardan mustaqil bo‘lishi, bunda faqat tegishli qismlar yoki mashinalarni ta’minotchilar bajarishi qayd etiladi.

Qurilishda qo‘shimcha bajaruvchilar – ya’ni subpudratchilar ob’jekt qurilishi bo‘yicha qurilish maydonida o‘zlariga tegishli ishlarni bajaradilar, lekin qurilish mahsulotining asosiy yaratuvchisi hisoblangan – bosh pudratchi bir vaqtning o‘zida asosiy fondlardan (vaqtinchalik inshootlar, binolar) foydalanib, shuningdek bir xildagi mexanizatsiya vositalaridan foydalangan holatda ishlarni tashkil qilish va texnologiyasini joriy qilish huquqiga ega. Bunda bosh pudratchi maqsadiga subpudratchilarning manfaatlari to‘g‘ri kelmasligi inobatga olinib, u ishlab chiqarishning asosiy tashkilotchisi deb belgilanadi. Subpudratchi tashkilotlarning ko‘p sonliligi va murakkab tavsifga ega bo‘lgan texnologik o‘zaro bog‘liqliklar qurilish ishlab chiqarishi boshqarish jarayonining chuqur ehtimoliylik xususiyatini belgilab beradi.

Yuqorida keltirilgan ikki o‘ziga xos xususiyat, qayd etish lozimki, tarixiy jihatdan qaror topgani kuzatiladi: «...taqchillik mantiqi ta’siri qayd qilinadi: ya’ni, o‘z navbatida baza va ixtisoslashtirilgan tashkilotlarning quvvati yetarli

emasligi va qurilish ishlab chiqarishida cheklanishlarni belgilab berishi kuzatilib, shu sababli ularning xususiy mezonlari bo'yicha ishlar yakuniy hisobda shu sharoitlar va umumiy holda qurilish tizimi samaradorligi uchun maksimal holda yuzaga keltiriladi... Natijada, o'z xususiy manfaatlari doirasida faoliyat yuritadigan mustaqil mexanizatsiya tashkilotlari, qurilish industriyasi va transportga ixtisoslashtirilgan tashkilotlar vujudga kelishi qayd qilinadi...»^{*1}.

Qurilishda o'zaro munosabatlar yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, subpudratchilar o'rtasidagi ichki o'zaro munosabatlarning o'zi bilan cheklanib qolmaydi. Jumladan, bu holatda buyurtmachi, loyihalash tashkilotlari, materiallar va boshqa resurslarni yetkazib beruvchilar bilan o'zaro munosabatlar ham yetarli darajada murakkabligi qayd etiladi.

Ixtisoslashish markazlashtirishdan qochish xususiyatiga ega bo'lib, turli xil kombinatsiyalash tashkiliy shakllariga, masalan uy-joylar qurilishi kombinatlari (UJQK) kabi shakllariga muvaffaqiyatli raqobat qilishi qayd qilinadi. Yaqin istiqbolda yuqori darajada yopiqlik xususiyati bilan tavsiflanadigan: ishlab chiqarish – qurilish; loyihalash – qurilish; loyihalash – ishlab chiqarish – qurilish tizimlari rivojlanishi kutiladi.

Bozor munosabatlari sharoitida talab va taklif mexanizmlarining o'zlashtirilishi bilan ixtisoslashtirilishi bo'yicha subpudratchi tashkilotlarning miqdoridagi mutanosib uyg'unlik yuzaga keladi, tanqislik, yetishmaslik masalasi hal qilinib, o'z navbatida yakuniy natijaga erishish uchun qurilishda barcha ishtirokchilarning mas'uliyatni his qilish darajasi ortadi.

* Цай Т.Н., Лаврецкий Л.Н., Лейбман А.Е. и др. «Курилишни ташкил қилиш, иқтисодиёти ва бошқариш» («Организация, экономика и управление строительством»). – Москва, 1984 йил.

1.4. Kapital qurilishni tashkil etish asoslari

Kapital qurilishni boshqarishni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari.

Qurilishni boshqarish umumiy iqtisodiyot uchun xos bo'lgan umumiy boshqaruv tamoyillariga asoslanadi.

Shu bilan bir vaqtda, moddiy ishlab chiqarishning mustaqil sohasi sifatida qurilish boshqaruv organlari tizimining tuzib chiqilishi va funktsiya bajarishida o'ziga xos xususiyatlarga, shuningdek, qurilish ishlarini tashkil qilishning o'ziga xos huquqiy shakllariga (pudratchilik va xo'jalik usullari) ega hisoblanadi.

Qurilish xalq xo'jaligining barcha sohalari bilan bog'liq bo'lib, bu bog'liqlik qurilish ob'ektlarining o'z belgi – xususiyatlariga va mo'ljallanilishiga ko'ra, qurilishning bir qator kenja(nim) sohalarga – ya'ni turar-joylar, energetika, transport, qishloq xo'jaligi, quvur o'tkazmalari, melioratsiya va shu kabi ko'rinishdagi sohalarga bo'linishini belgilab beradi. Bu ko'rinishdagi o'zgarishlar qurilishni boshqarish organlarini qisman tashkil qilib, tuzib chiqilishiga mos keladi, bunda *ob'ektning belgilari* bo'yicha alohida qurilish tashkilotlarining ixtisoslashtirilishi kelib chiqadi. Qurilish sohasi hududiy belgilariga ko'ra guruhlanuvchi ko'p sonli tashkilotlar, korxonalar va xo'jaliklardan iborat.

Shunday qilib, qurilish boshqarish organlarining tuzib chiqilishi uchun hududiy va sohaga oid tamoyillar birligidan foydalanish kerak bo'lib, bu holat qurilish tashkilotlarini boshqarilishini shakllantirishda hududiy darajalar bilan yuqori darajalarning birlashtirilishi hisobga olinadi. Shu bilan birga, qurilish tashkilotlarida *tuzilishning texnologik tamoyillari* ham o'z o'rniga ega.

Qurilish sohasining boshqarilishi bir nechta boshqarish markazlari tomonidan amalga oshiriladi.

Qurilish va turar-joy kommunal xo'jaligi bo'yicha Respublika miqyosidagi agentlik O'zR VMga bo'ysunadi va ijro hokimiyatining organi hisoblanib, qurilish sohasida mol–mulkni boshqarish, davlat tomonidan

xizmatlar ko'rsatilishi va TSJlar tizimida davlat siyosatini yuritish funksiyasini bajaradi. *Davlat xizmatlari* tushunchasi axborot berishga oid, maslahat berish va injiniring xizmatlari va boshqa turdagi xizmatlar ko'rsatilishini belgilaydi.

Standartlash va metrologiya bo'yicha agentligi loyihalash, qurilish va undan foydalanish me'yoriy hujjatlarini tasdiqlashni amalga oshiradi.

Arxitektura va qurilish davlat qo'mitasi (Davlarxitektqurilish) qurilishda me'yoriy hujjatlarning yangi tizimi ishlab chiqilishini ya'ni texnik reglamentlar va milliy standartlarni respublika miqyosida ishlab chiqilishini boshqaradi.

Bu barcha organlar qurilishga bilvosita iqtisodiy va huquqiy richaglar vositasida ta'sir ko'rsatadi va alohida tashkilotlarning tezkor – taqsimot tavsifidagi faoliyatiga aralashmaydi, biroq u me'yoriy hujjatlari, qarorlar, qurilishning barcha ishtirokchilari uchun majburiy hisoblangan ko'rsatmalar va qo'llanmalar doirasida o'rnatilgan huquqiy vakolatlari chegarasida, idoralarga bo'ysunishdan mustaqil va xususiy mansublikdan erkin holda funktsiya bajarishi belgilangan.

Nazorat savollari:

1. Qurilish asosiy ishtirokchilarining qisqacha tavsifi.
2. Qurilish ishlab chiqarishini tashkil qilishning qanday o'ziga xos xususiyatlari mavjud?
3. Kapital qurilishni tashkil qilishning o'ziga xos xususiyatlari.
4. Qurilish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi miqyosidagi Qo'mitaning roli.
5. O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura qurilish nazoratining roli.

II BOB. QURILISH TASHKILOTLARINI BOSHQARISHNING

TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARI

2.1. Korxonaga egalik qilish asoslari

Korxonaga egalik qilish – qonunda ko‘rsatilgan ta’riflashga binoan, daromad olishga yo‘naltirilgan, fuqaro va ularning birlashmalarining mustaqil faoliyat olib borish uchun tashabbuskorligi hisoblanib, xususiy havf–xatar ehtimolli va ushbu tushuncha asosida xususiy mulk uchun javobgarlik ro‘yobga oshirilishini nazarda tutadi.

Bu izohlashda korxona egasining muvaffaqiyatli faoliyat olib borishini belgilab beruvchi, asosiy shart ko‘rsatilmagan. Bu shart – ma’lum bir aniq ko‘rinishdagi, qulay, barqaror huquqiy va ijtimoiy–siyosiy muhit mavjudligi bilan belgilanadi. Jamiyat, fuqarolar tadbirkorlikka nisbatan xayrixohligi ham uni rivojlantiruvchi omildir.

Yuqoridagi ta’rifning yana bir kamchiligi – uni “biznes” tushunchasiga tenglashtirishdir. Modomiki, tadbirkor bir vaqtning o‘zida biznesmen ham, lekin biznesmen tadbirkor bo‘lishi uchun o‘z faoliyatida innovatsiyani amalga oshirishi kerak. Faqat yangilik, yangicha xizmat ko‘rsatish, yangi mahsulot ishlab chiqarish, ishni yangicha tashkil qilish bilan tadbirkor bo‘lish mumkin. Ya’ni tadbirkor vaqtinchalik xususiyat. Unda nega tadbirkor bo‘lish faxrli? Chunki faoliyat natijasi bo‘lmish daromad qiymati orasida katta farq mavjud. Misol tariqasida yangi funksiyali uyali telefon, android va shu kabilar va eski modellar narhi orasidagi farqni keltirish mumkin.

Muvaffaqiyatli tarzda ro‘yobga oshiriluvchi bozor iqtisodiyoti munosabatlarining mazmun–mohiyati qulay muhit sharoitida o‘z faoliyatini amalga oshiruvchi *korxona egalari* mavjudligi bilan belgilanadi.

Korxona egaligini rivojlantirish quyidagi holatlar asosida ifodalanadi:

– ishlab chiqarilgan mahsulot (ko‘rsatiladigan xizmatlar) va daromad, o‘z mol–mulkiga egalik qilish huquqi (egalik qilish va foydalanish);

– faoliyat turlarini tanlash va ularni amalga oshirish uslublarini tanlash erkinligi.

Bu shartlar xususiy mulkning turli-tumanligi va natijalarning oʻzlashtirilishi xilma-xilligini vujudga keltiradi. Korxona egalarining faoliyati mehnat qiluvchilar huquqlarini regulyatsiya qiluvchi (mehnat qonunchiligi), ularning davlat oldidagi majburiyatlari (soliq qonunchiligi), mehnatni muhofaza qilish va texnika havfsizligiga oid qonunlar bilan cheklanadi.

Ushbu holatlar bilan birga, tadbirkorlik va jamiyat oʻrtasidagi manfaatlarda muvozanat holatini saqlab turishga yoʻnaltiriluvchi, oʻrnatilgan tartibda erkin holatdagi korxona egaligi zamonaviy tizimlarida tadbirkorlikning (*biznes*) jamiyat oldidagi yozilmagan ijtimoiy javobgarlik qoidalari va axloqiy kodekslari mavjudligi qayd qilinadi.

Bozor – bu talab va taklif asosida shakllantiriluvchi, sotish uchun ishlab chiqariladigan mahsulotning (*tovar*) aylanish sferasi hisoblanib, natijada tovar (yoki koʻrsatiladigan xizmat)larning tannarxiga aniqlik kiritiladi.

Qurilishga oid bozor ishtirokchilari investorlar, quruvchilar, resurslarni yetkazib beruvchilardan tashkil topadi.

Bozor munosabatlari sharoitlari sotib oluvchi (isteʼmolchi) ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, ishlab chiqaruvchi mavjud havf–xatar ehtimoli asosida quyidagilarni hal qilishi talab qilinadi:

- qanday isteʼmolchi uchun ishlarni bajarishi talab qilishi;
- qanday turdagi, qancha miqdordagi va ishlab chiqarish mahsulotining qachon ishlab chiqarishi talab qilinishi;
- isteʼmolchi talablarini qondirishda qanday resurslar va texnologiyalardan foydalanish va bunda kutilgan daromadni olish.

Korxona egasi (tadbirkor, biznesmen) erkin tanlovni amalga oshirish huquqiga ega boʻlib, zarurat cheklanishi sharoitida har qanday ish faoliyatini xoʻjalik nuqtai nazaridan ijobiy natijalar asosida, yaʼni daromad bilan yakunlashi mumkin. Biroq bu maqsad ushbu sohada faoliyat yurituvchi boshqa

korxona egalari tomonidan ham ko'zda tutilib, bu esa kurash shart–sharoitlarini, ya'ni raqobatchilar bilan musobaqalashuvni yuzaga keltiradi. Raqobat muhiti nisbatan ko'proq sifatli va iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq yechimlarni izlashga majbur qiladi. Aynan, raqobatga asoslangan qat'iy tartibli shart–sharoit faoliyatga ko'rsatishga kuchli turtki beradi va taraqqiyotni harakatlantiruvchi asosiy kuchni tashkil qiladi.

Qurilishga oid bozorni shartli tayyor holdagi qurilish mahsulotlari (bino va inshootlar) bozori, pudratchilar bozori, resurslar (materiallar, qurilmalar, kreditlar, intellektual mahsulotlar, mehnat resurslari va boshqalar) bozoriga bo'lish mumkin.

Bozor – bu mehnatning ijtimoiy taqsimlanishida nisbatan samarali mexanizm bo'lib, ishtirokchilarning raqobat hisobiga ijtimoiy kamroq sarf–xarajatlarga yo'l qo'yishi ta'minlanadi.

Qurilishga tatbiq etishda bozorni turli belgilari bo'yicha tasniflash (*klassifikatsiyalash*) mumkin. Jumladan, loyihalashga oid va quruvchi pudratchilar *investitsiya pudratchilari bozorini* tashkil qiladi. Qurilish materiallari, mexanizmlar, qurilmalar, transport vositalari–*qurilish resurslari bozori* demakdir. Talab darajasi va ishchi kuchlari takliflarini, ularning tayyorgarligini, reklama faoliyati va qurilish firmalari tomonidan kadrlarning taqdim (*taklif*) etilishi holatlarini o'rganadigan–mehnat birjasi va boshqa tashkilotlar *mehnat bozorini* tashkil qiladi. Qurilish faoliyatini kredit bilan ta'minlovchi investitsiya banklari, ipoteka va tijorat banklari, fond birjalari, nafaqa fondlari va boshqa fondlar *kredit–moliyalashtirish* yoki *qarz berish sarmoya bozorini* hosil qiladi.

Iste'molchi yoki sotuvchi tomoniga siljish ko'rinishidagi tebranish bozor vaziyati sotib oluvchilarning talabi darajasiga nisbatan sotuvchi tomonidan beriladigan takliflar yuqori bo'lganida – *iste'molchi bozori* tushunchasini belgilab beradi, aksincha ishlab chiqarilgan sotuvchi taklif etgan mahsulot darajasiga nisbatan iste'molchi talablari ortib ketishida esa – *sotuvchi bozori*

shakllanishi qayd qilinadi. Bu ko‘rinishdagi vaziyat ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga ta’sir ko‘rsatib, ya’ni tovarning (yoki ko‘rsatiluvchi xizmatlar) tannarxining ortishi yoki pasayib ketishiga olib kelishi mumkin.

Bozorning asosiy ishtirokchilari (sotuvchi – sotib oluvchi; yetkazib beruvchi – iste’molchi; investor – pudratchi va h.k.) bevosita o‘zaro munosabatga kirishishi kuzatiladi, biroq ko‘pincha ular o‘rtasida vositachi – o‘rtakash (zavod–ulgurji baza–pudratchi va h.k.) faoliyat olib borishi kuzatiladi. Masalan, qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonaning tayyor mahsuloti sotilishida qurilish materiallari ulgurji bazasi tashkil qilinishi mumkin. Bu ko‘rinishdagi vositachilar *oralik sotish bozori* tushunchasini belgilab, bu bozor o‘z tarkibiga turli investitsiya bozorlarini: ya’ni, *qurilish resurslari bozori*, jumladan masalan, yuqorida keltirilgani kabi, shuningdek qurilish mexanizmlari, transport vositalari va shu kabi bozorlar; *texnologik va muhandislik qurilmalari bozori*; qurilish pudratchilari bozori va ko‘chmas mulk bozori kabilarni kiritish mumkin. Ular tashkiliy jihatdan mustaqil faoliyat olib boradi. Masalan, *riel – esteyt*: bino, xonadonlarni sotish yoki ijaraga berish bilan shug‘ullanadi va h.k., ya’ni materiallar yoki qurilmalar bozori bilan bog‘liq emas, biroq investitsiya bozorining barcha qismlari iqtisodiy jihatdan o‘zaro bog‘liq hisoblanadi: ushbu ko‘rinishda, bir bozorda talab va taklifda narx–navoning o‘zgarishi boshqa bozordagi talab va taklif qiymatiga ta’sir ko‘rsatadi.

Bozor marketing va rivojlanishning marketing strategiyasi tushunchalari bilan bog‘liq hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotining marketing konsepsiyasi. Marketing (*market – bozor*) – sotib oluvchi yoki iste’molchi talablariga muvofiq tovar va xizmatlarning ishlab chiqarilishiga yo‘naltirilgan bozor konsepsiyasi hisoblanadi. Marketing faoliyati iste’molchilarning talablarini sinchiklab o‘rganib chiqish, ishlab chiqarilishi belgilangan tovarlarga qo‘yiladigan talablarning ishlab chiqilishi va sotishga turtki berish maqsadida axborotlar

berilishi va boshqa majmuaviy ko‘rinishdagi chora – tadbirlar (reklama, kredit) o‘tkazishdan tashkil topadi.

Qurilish tashkilotining (QT) marketing xizmati o‘zining ish faoliyati jarayonida quyidagilarni amalga oshiradi:

- umumiy holdagi qurilish bozorini o‘rganib chiqadi, potensial buyurtmachilar guruhlarini va boshqa iste’molchilarni o‘rganadi;
- potensial buyurtmachilar bilan aloqalarni aniqlaydi va ularni o‘rnatadi;
- ishlab chiqarish ishlari uchun zarur hisoblangan moddiy resurslarni yetkazib beruvchilarga aniqlik kiritadi;
- reklama qilish yo‘li bilan ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotga (uy, xonadonlar, bino va sanoat miqyosida foydalanish yoki boshqa maqsadlarga mo‘ljallangan inshootlar) mavjud talabga turtki beradi.

Reklama faoliyatini amalga oshirish – bu marketing xizmatining nisbatan murakkab tavsifli vazifalaridan biri bo‘lib, bu turdagi faoliyat ommaviy axborot vositalari (OAV) (nashrlar, televidenie, radio, shahar hududida joriy qilingan reklama xizmati), shuningdek turli professional tavsifga ega bo‘lgan va ommaviy chora – tadbirlar (ko‘rgazma va namoyish qilishlar, simpoziumlar, anjumanlar va boshqalar) o‘tkazish imkoniyatlaridan keng ko‘lamda foydalanib, iste’molchilar talabini shakllantirish va uning darajasini oshirishga yo‘naltiriladi. Reklama qurilish firmasining nufuzi yuqoriligiga va u taklif qilayotgan tayyor mahsulot, ya’ni qurib bitkazilgan, qurilayotgan yoki qurilishi taklif qilinayotgan xonadonlar, uylar, fuqarolik va sanoat bino va inshootlari munosibligiga iste’molchi ishonch hosil qilish, qanday xulosa chiqarish talab qilinadi.

Axborot berish imkoniyatlaridan tashqari, talab darajasini oshirish uchun turli boshqa qurollardan ham foydalanib, masalan, qurilish boshlangunga qadar turar-joylar uchun boshlang‘ich to‘lov qiymatini kamaytirish kabilardan foydalanish mumkin. Bu ko‘rinishdagi tarkibga qaytarish muddatlari uzaytirilgan kreditlar berilishini tashkil qilish, to‘lovlar amalga oshirilish muddatlarini uzaytirish, sotuv narxlariga chegirmalar belgilash, ma’lum vaqt

davomida foizsiz kreditlar berish yoki katta bo'lmagan foiz evaziga beriladigan kreditlarni kiritish mumkin. Shuningdek, turar joy sotish sohasida talab darajasini oshirishning boshqa usullari–bo'lajak mulk egasi talabi bo'yicha pardoqlash va jihozlash amalga oshirilishi, sotilgandan keyin ko'rsatiladigan xizmatlar, turar joy majmuasining foydalanish davri davomida kafolatlanishi va shu kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Marketing ishlarining bir qismi sifatida nazorat va tahlilni amalga oshirish, jumladan sotuv ishlarini va to'xtalishlarni hisobga olish, ularni qiyoslash, xulosalar chiqarish va kelgusida mo'ljallangan ishlar uchun ko'rsatmalar ishlab chiqish kabilar belgilanadi.

2.2. Qurilishning pudratchilik va xo'jalik uslublari

Qurilish uslublari – *ular xo'jalik* tavsifida bo'lishi, ya'ni ishlar joriy va qurilishni amalga oshiradigan korxona yoki tashkilotlarning kuchlari va vositalari hisobiga amalga oshirilishi mumkin; shuningdek, *pudrat* asosida bo'lishi, ya'ni bu holda ishlar doimiy faoliyat yuritadigan qurilish tashkilotlari bilan buyurtmachi o'rtasidagi pudrat shartnomasi asosida amalga oshiriladi; bundan tashkari, *aralash* tavsifda bajarilishi ham mumkin bo'lib, bunda ishlarning bir qismi pudratchi tashkilotlar bilan shartnoma asosida, yana bir qismi esa – qurilish tashkilotining o'z kuchlari hisobiga bajarilishi belgilanadi.

Xo'jalik uslubi qator kamchiliklarga ega. Bu uslubdan foydalanib qurilishni amalga oshirish uchun qurilish jamoasini yangidan tashkil qilish va xususiy ishlab chiqarish bazasini vujudga keltirish talab qilinadi. Ishlar tugallanganidan keyin – ishchi jamoa tarqatiladi va baza tugatiladi. Korxona hisoblanmasligi asosida, xo'jalik uslubida qurilishni amalga oshirishning asosiy faoliyatini ro'yobga oshirishda ishlar texnologiyalari va ularni tashkil qilishning takomillashtirilishi amalga oshirilmaydi. Xo'jalik uslubidan foydalanish

davomida malakasiz va sinalmagan ishchi kuchlaridan keng ko‘lamda foydalanib, shuningdek bunda qo‘l kuchi yordamida bajariladigan ishlarning umumiy ulushi kuzatiladi va buning natijasida barcha iqtisodiy ko‘rsatkichlar tushishi qayd etiladi. Bu uslubdan foydalanish asosida davlat miqyosidagi va kooperativ korxonalar va tashkilotlarda kapital qurilish ishlari bo‘linmalari (boshqarmalari) (Kapital qurilish bo‘linmasi – KQB, Kapital qurilish boshqarmasi – KQB) ish olib boradi, shuningdek bunda nisbatan kichik kenja bo‘linmalar – ya’ni, qurilish uchastkalari va brigadalardan foydalaniladi. Bir qator katta korxonalarda mustaqil qurilish – montaj tashkilotlari (QMT) mavjudligi qayd qilinadi. Masalan, mustaqillik yillarida temir yo‘l sohasida avval tarqatilgan va keyinchalik yo‘l xo‘jaligi boshqarmasi tomonidan xo‘jalik uslubida bir qator yangi qurilishlar amalga oshirilgan, ehtiyoj tufayli, keyinchalik qurilish tresti qaytadan tuzilgan. Bu holda ishlarni amalga oshirish va olingan natijalar pudrat uslubiga yaqinlashtiriladi, chunki buyurtmalar uzluksiz kelib turishi trestda muqim ishlaydigan kadrlar va moddiy-texnika bazasini tuzish va idora qilish imkoniyati paydo bo‘lgan.

Xo‘jalik uslubida ishlarni amalga oshirishning ijobiy sifatlariga foydalanishdagi sanoat miqyosidagi korxonalarda joriy ta’mirlash–qurilish ishlarini bajarish talab qilingan vaziyatida (joriy va foydalanishdagi ta’mirlash, qurilmalarning almashtirilishi, qisman qayta konstruksiyalash va boshqalar) zarur hisoblangan boshqaruv jarayonida katta qiymatli tezkorlik xosligini aytish mumkin. Shuningdek, xo‘jalik uslubidan foydalanish ishlab chiqarish jadalligi mavsumiy tebranishlar bilan tavsiflanuvchi, masalan qishloq xo‘jaligiga oid, murakkab bo‘lmagan ob’yektlarda jihozlash ishlarini bajarishda samarali uslub hisoblanadi.

Pudrat asosidagi uslub xo‘jalik uslubiga nisbatan qurilishda qator afzalliklarga ega. Doimiy faoliyat olib boruvchi qurilish tashkilotlari o‘z tarkibida barqaror malakali jamoalarga ega bo‘lib ish yuritib, bunda quvvat vujudga keltirishi va zamonaviy moddiy–texnik baza shakllantirishi, shuningdek

ishlab chiqarish texnologiyalarining takomillashtirilishi, ishlar sifatining yaxshilanishi, qurilish muddatlarining qisqarishi va uning tannarxi kamayishi kabi ijobiy hollar kuzatiladi. Nisbatan taraqqiy etgan sifatida pudrat uslubi hozirgi davrda ustuvor uslub hisoblanadi va qurilish ishlarining 90%dan ortiq qismini qamrab oladi. Bunda ushbu uslubda ishlar buyurtmachi va pudratchi o'rtasida tuziladigan *pudrat shartnomasi* asosida qurilish tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi.

Pudrat shartnomasi (bitim) qurilishda pudrat shartnomasiga, loyihalashga va tadqiqotchilik ishlarini bajarishga oid qoidalar va fuqarolik qonunchiligi tartibi asosida amalga oshiriladi. Kapital qurilishda shartnoma bo'yicha pudratchi tashkilot o'z kuchlari va vositalaridan foydalangan holda, loyihada nazarda tutilgan ob'yekt tasdiqlangan loyiha–smetasi hujjatlarida belgilangan shartlarga muvofiq va belgilangan muddatda qurib bitirish va buyurtmachiga topshirish majburiyatini oladi, buyurtmachi esa – pudratchi qurilish maydonida ishlar olib borishiga ruxsat olib berishi, unga tasdiqlangan loyiha–smeta hujjatlarini topshirishi, qurilishni o'z vaqtida moliyalashtirilishini ta'minlash, tugallangan qurilish ob'ektlarini qabul qilish va ularga to'lovlarni to'lashni amalga oshirish majburiyatiga ega hisoblanadi.

O'z navbatida, buyurtmachi bosh pudratchi sifatida tan olingan, bitta umumiy qurilish tashkiloti bilan shartnoma imzolaydi. Ayrim hollarda buyurtmachi bevosita montaj ishlarini bajaradigan yoki boshqa turdagi ishlarni amalga oshiradigan ixtisoslashtirilgan tashkilotlar bilan ham shartnomalarni imzolashi mumkin. Bu ko'rinishdagi shartnomalar *bevosita shartnomalar* deb nomlanib, odatda, bosh pudratchi bilan kelishgan tartibda, qurilmalarni o'z joyiga o'rnatish, maxsus ishlarning alohida turlarini, shuningdek qurilishning aralash uslubida bajaradigan ishlarni o'z ichiga oladi.

Bosh pudratchi montaj ishlari va maxsus ishlarni bajarish uchun boshqa ixtisoslashtirilgan tashkilotlarni subpudrat maqomida ishga jalb qiladi, ularning har biri bilan shartnoma imzolaydi.

Investitsiya loyihalari bo'yicha shartnomalar ularning matni xalqaro birlamchi shakl (proformalar) asosida tuziladi va imzolanadi. Misol sifatida Jahon banki buyurtmasi bilan FIDIC (Federation International des Ingenieur-Consultants) (Muhandis-Konsultantlarning Xalqaro Federatsiyasi – MKXF) ishlab chiqilgan va joriy etilgan. Bunda pudrat uslubida amalga oshiriladigan loyihalarda uchraydigan ko'plab kelishmovchilik va tafovutlar yagona qoidalar asosida bartaraf etiladi. Hozirgi vaqtga kelib, FIDIKning to'qqizta kitob (proforma)lari mavjud. Ular har turdagi shartnomalar (qurilish montaj ishlari, qurilmalarni yetkazib berish, kichik hajmdagi maxsus ishlar, "kaliti bilan" loyihalar) uchun tuzilgan.

Buyurtmachining boshqaruv organlari. Yuqorida ta'kidlanganidek, buyurtmachi yuridik yoki jismoniy shaxs bo'lishi mumkin, bunda u yoki bu turdagi ob'yektning qurilishini ta'minlash uchun u majburiyatlarni zimmasiga olgan holda tegishli huquqqa ega hisoblanadi. Buning uchun joriy korxonada kapital qurilish (Kapital qurilish bo'linmasi – KQB, Kapital qurilish boshqarmasi – KQB) bo'linmasi (boshqarmasi) tashkil qilinib, u buyurtmachining huquq va majburiyatlarini ro'yobga oshiradi. Yangi ob'yektni qurish davomida buyurtmachining maxsus boshqaruv organi – ya'ni quruvchi korxonaning (QK) ma'muriyati (direksiya) tashkil qilinadi.

Shahar sharoitida amalga oshiriladigan qurilishlarda ijro hokimiyatining mahalliy organlari yagona buyurtmachi tashkilot sifatida faoliyat olib borishlari mumkin, bunda butun shahar bo'yicha mahalliy ko'lamda, turar-joylar va madaniy-maishiy yo'nalishlardagi qurilishlar amalga oshirilishida ushbu funktsiya markazlashtirilgan tavsifda amalga oshiriladi. Bajariladigan ishlarning hajmiga bog'liq bu organ O'zbekiston sharoitida mahalliy ijro hokimiyati (viloyat, QQ AR) yoki davlat boshqaruv organlari (Maorif Vazirligi, Oliy va O'rta maxsus ta'lim Vazirligi va sh.k.)ga muvofiq. Injinirov kompaniyalari – IK sifatida qayd etilgan. Ko'rsatib o'tilgan shakl davlat miqyosidagi va mahalliy miqyosdagi qurilishlar uchun xos shakl hisoblanadi. Xususiy quruvchilar o'zlari

ko‘rib chiqqan tartibda va ma‘lum aniq tashkiliy shakllar bilan bog‘liq bo‘lmagan tavsifda buyurtmachi xizmatini tashkil qilishlari qayd qilinadi. Biroq ularning bajaruvchi funksiyalari o‘zaro o‘xshash va shuningdek pudrat shartnomasiga asoslanadi.

2.3. Qurilishda xususiy mulkchilikning tashkiliy shakllari

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va «Mulk haqidagi» qonuniga binoan, mamlakatda mulkchilikning ikkita turi – ya’ni *davlat mulki* va *xususiy mulk* farqlanadi.

Davlat mulki – turli darajadagi, ya’ni, respublika miqyosidagi, respublika va mahalliy sub’yektlar darajasidagi hokimiyat organlariga oid muassasalar, tashkilotlarga tegishli bo‘lib, ular tomonidan boshqariladi. Bu ko‘rinishdagi korxonalarga tegishli mol–mulk davlatga tegishli hisoblanib, bu hol korxona Nizomida tasdiqlanadi. Korxona rahbariyatiga ushbu mulkni xo‘jalik maqsadlarida tasarruf etish va tezkor tavsifdagi mustaqillik bilan egalik huquqi taqdim etiladi. Rahbariyat o‘z mohiyatiga ko‘ra yollanma xizmatchi hisoblanib, mulk egasi hisoblangan – davlat oldida o‘z harakatlari uchun to‘liq javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi.

Xususiy mulk qurilish sohasida quyidagi ko‘rsatilgan tashkiliy – huquqiy shakllarga ega hisoblanadi:

- Aksiyadorlik (hissadorlik) jamiyatlari:
 - Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari (OAJ);
 - Yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari (YoAJ);
- Aksiyadorlikka asoslanmagan qurilish tashkilotlari:
 - Javobgarlik chegaralanishi bilan tavsiflanadigan sherikchiliklar (shirkatlar) (MChJ, MChJ);
 - To‘liq javobgarlik asosidagi sherikchiliklar (to‘liq shirkatlar);

- Aralash sherikchilik.
- Kooperativlar.
- Yakka tartibdagi xususiy korxonalar.

Hozirgi vaqtda mamlakatda qurilish tashkilotlari bo'yicha muayyan atamashunoslik qaror topmagan. Tavsiflari quyida keltirilgan, xo'jalik sub'yektlarining yangi nomlanishlari bilan bir qatorda, garchi ularning tashkiliy, xo'jalik va huquqiy mazmun–mohiyati tubdan o'zgartirilgan bo'lsada, qurilish korxonalarining oldingi nomanishlaridan (QB, trest, bosh boshqarma va h.k.) ham foydalanish qayd qilinadi.

Ushbu o'rinda mavjud joriy amaliyotni hisobga olgan holda va bayon qilishni qulaylashtirish uchun zaruriy izohlar bilan birga turli atamalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Bundan tashqari, xorijiy amaliyot tajribasi asosida *firma* va *kompaniya* kabi atamalar hayotimizga kirib keldi. *Firma* va *kompaniya* tushunchalariga oid bir nechta ta'rif va izohlardan kelib chiqib, keyingi o'rinlarda *firma* tushunchasi xususiy korxonaning har qanday shaklini ifodalaydigan universal atama sifatida qabul qilingan.

Aksiyadorlik jamiyati (AJ) –daromad olish maqsadida bir nechta jismoniy (fuqarolar) yoki yuridik shaxslarning birgalikda faoliyat olib borishi maqsadida birlashishi hisoblanadi.

Ushbu mulkchilik shaklining asosini aksiya tushunchasi tashkil qiladi. *Aksiya* – bu uning egasining (*aksiyador*) aksiyadorlik jamiyati sarmoyasida ishtirok etishidan dalolat berib, ushbu jamiyatning daromadining bir qismini dividend ko'rinishida olish huquqini beradigan qimmatbaho qog'oz hisoblanadi. Aksiyadorlik jamiyati (AJ) ma'lum bir aniq vositalarning (pul mablag'lari, mol–mulk va boshqalar) umumiy yig'indisi to'planishi yo'li bilan vujudga keltirilib, bunda to'plangan mablag' qiymati O'zbekiston qonuniga (???) binoan oy davomida mehnatga to'lanadigan minimal haq qiymatining 1000 baravaridan kam bo'lmasligi belgilanadi. Bu qiymat Nizomda ko'rsatilgan sarmoya tarkibini

tashkil qilib, nominal (belgilangan) qiymatga teng ma'lum miqdordagi aksiyalarga bo'lib chiqiladi va aksiyador o'z hissalarini (*aksiyalar paketi*) doirasida huquqqa va o'z navbatida, tegishli javobgarlikka ega bo'lishlari qayd etiladi. Aksiyadorlik jamiyatida quyidagi uch boshqaruv organi mavjud:

- *Aksiyadorlik yig'ini* – aksiyadorlik jamiyatining oliy organi;
- *Direktorlar Kengashi* – xo'jalik va kadrlarga oid qarorlar asosida qabul qilinadi;
- *Boshqaruv Raisi (prezident va h.k.)* va uning apparati – ijro organi hisoblanadi.

Ochiq va yopiq aksiyadorlik jamiyatlari o'rtasidagi o'zaro farq aksiyalarga egalik qilish uslublari asosida belgilanadi. Yopiq aksiyadorlik jamiyatida aksiyalar uning ta'sischilari o'rtasida taqsimlansa, ochiq aksiyadorlik jamiyatida—aksiyalar oshkoralik asosida obuna tartibida sotiladi. Yopiq aksiyadorlik jamiyatlari rivojlanishi davomida ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirilishi mumkin bo'lib, bunda qo'shimcha aksiyalar erkin sotuvga qo'yiladi. Ochiq aksiyadorlik jamiyatida aksiyalar moliya birjalarida muomalaga (*kotirovka*) qo'yiladi.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat (MChJ) daromad olish maqsadida jismoniy shaxslarning birgalikda xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishi uchun birlashishlari asosida tashkil qilinadi. MChJ Nizom fondi ulushlarga bo'lib chiqilib, uning o'lchami ta'sischilar tomonidan belgilanadi. Sherikchilik tarkibidagi har bir ishtirokchi o'z hissasiga proporsional qiymatda daromadga egalik qilish huquqiga ega bo'lib, o'z ulushi doirasida sherikchilik tarkibida o'z majburiyatlari bo'yicha javobgarlikka ega hisoblanadi.

MChJning oliy organi sifatida ishtirokchilar yig'ini yoki ularning vakillari yig'ini ko'rsatilib, bunda har bir ishtirokchi Nizom fondida o'z ulushiga mutanosib ovoz miqdoriga ega bo'lishi belgilangan. Yig'in sheriklik jamiyatining raisini saylaydi.

MChJdan farq qilib, *to'liq sheriklik* yuridik va shuningdek, jismoniy shaxslar birlashishi (uyushishi)dan tashkil topgan bo'lishi mumkin. Bunda boshqa bir tamoyil jihatidan farq shundaki, to'liq sheriklik yuridik shaxs maqomiga ega emas va mos ravishda, uning ishtirokchilari nafaqat badal to'lovlari to'lashlari, balki o'z butun mol–mulki bilan majburiyatni zimmasiga olishlari qayd qilinadi. To'liq sheriklikni qayddan o'tkazish uchun ta'sischilar shartnomasini tadqim etishning o'zi kifoya qilib, Nizom talab qilinmaydi.

Aralash sherikchilik to'liq sherikchilikdan ikkita asosiy xususiyati bilan farqlanadi. Uning tarkibi o'z hissasi va shuningdek, o'z mol–mulki bilan sherikchilikda majburiyatlari birdamlik asosida belgilanishi bilan ifodalangan haqiqiy a'zolaridan va faqat o'z hissalarini doirasida javobgarlikka ega bo'lgan hissador – a'zolaridan tarkib topgan. Bu shakl yuridik shaxs maqomida tan olinadi.

Materiallarni qayddan o'tkazish uchun Nizom fondi oy davomida mehnatga to'lanadigan minimal haqning 100 baravaridan kam bo'lmagan summaga teng bo'lishi belgilanadi.

Kooperatsiya–o'z a'zolariga yordam ko'rsatishga yo'naltirilgan maqsadni ko'zlagan sheriklik turi hisoblanadi. Kooperativ Nizomi barcha badal – hissa to'lovlari uchun yagona tartib belgilanadi. Kooperativ ta'sischilar yozma ariza berish yo'li bilan tashkil qilinib, shartnoma tuziladi va kooperativ Nizomi davlat reestrda qayddan o'tkaziladi. Kooperativning umumiy yig'ini a'zolari boshqaruv rahbariyati va uning raisini saylaydi.

Yakka tartibdagi xususiy korxona yuridik shaxs maqomiga ega bo'lishi asosida, fuqarolar yoki ular oila a'zolarining xususiy mulkka egalik huquqini belgilab beradi. Keltirilgan so'nggi holda, agar ular o'rtasida boshqacha tavsifli shartnoma imzolamagan bo'lsa, u holda korxonaning har bir ishtirokchisi o'z mutanosib ulushiga ega hisoblanadi. Bu ko'rinishdagi firma egasi faqat o'zining kuchiga, tashabbuskorligi va kvalifikatsiyasiga tayanib ish ko'rishi mumkin, biroq shu bilan birga, har qanday yuqoridan tushiriladigan reglament va

g'amxo'rlik (vasiylik) ta'sirlardan ozod hisoblanadi. Yakka tartibdagi korxona egaligining o'ziga xos belgilaridan biri–qaror qabul qilish erkinligi, moslashuvchanlik va faoliyatida tezkor harakat qilish erkinligi bilan belgilanadi.

Bozor munosabatlari sharoitlarida yakka tartibda faoliyat yurituvchi korxona egalari qurilish xizmatlari ko'rsatish sohasining boshqa nisbatan yirik korxonalari bilan muvaffaqiyatli raqobatlasha olib, bunda u nafaqat tezkorlikka asoslangan, balki tannarx bo'yicha ham ustunlikga egaligi qayd etiladi. Shunday qilib, u amaliy tavsifdagi ustama xarajatlarga ega hisoblanadi va mehnat munosabatlari bo'yicha qat'iy tartibda belgilangan reglamentatsiyalarga bog'liq emas. Masalan, AQSHda milliondan ortiq yoki boshqacha aytganda, umumiy holda deyarli 70% qurilish firmalarida yollanma ishchilar yo'q va ular oilaviy (*Self employed sotranu*) faoliyat olib borib, jumladan buyurtma asosida xususiy mijozlar uchun bo'yoqchilik ishlari, parket, plitka terish, konstruksiyalar o'rnatish, g'isht terish, duradgor–ustachilik, santexnika, elektr–montaj va boshqa turdagi ishlarni bajaradilar. Ular ofislar, kichikroq tijorat ob'yektlarini, restoranlar va boshqa xizmat ko'rsatish tizimiga tegishli ob'yektlarni ta'mirlash, qayta tiklash va turar-joylarni kapital ta'mirlash kabi ishlarga muntazam jalb etiladi. Firma xo'jayini uning malaka darajasini tasdiqlaydigan tegishli ruxsatnoma (*litsenziya*)ga ega bo'lishi talab etilib, shuningdek oldindan nazarda tutilmagan tartibda yuzaga keladigan vaziyatlardan sug'urtalangani haqida polisga ega bo'lishi zarur.

Federal hukumat va mahalliy hokimiyat organlari kichik biznesga (tadbirkorlikka) doimiy ravishda va keng ko'lamda e'tibor qaratib, faoliyatini kafolatlaydi, huquqiy jihatdan quvvatlaydi. Davlat miqyosidagi, mahalliy o'z – o'zini boshqarish hokimiyatlari va ijtimoiy tashkilotlar tarmoqlari yakka tartibdagi korxona egaligi yo'nalishini rivojlantirishga qaratilgan – Kichik biznes Byurosi (*Small Business Bireau*), Tijorat palatasi (*Chamber of Commerce*) va boshqa ko'rinishdagi tashkilotlar bilan doimiy aloqalarni

oʻrnatgan. Birlamchi sarf-xarajatlar va joriy ehtiyojlar uchun ularga ustuvorlik asosida va imtiyozli tartibda kreditlar ajratilishi nazarda tutilgan.

Oʻzbekiston Respublikasi miqyosida hukumatning ushbu faoliyat shakliga nisbatan toʻgʻri va faol munosabatlari shakllantirilishi sharoitida yakka tartibdagi qurilish va sohaga oid xususiy korxonalar keng koʻlamda va tezkor rivojlantiriladi.

Qoʻshma korxonalar (QK) Oʻzbekiston fuqarolari va xorijiy yuridik va jismoniy shaxslar ishtirokida tuzilib, bunda ulush sifatida shartnoma ishtirokchilarining pul mablagʻlari va mol–mulklari oʻrin tutadi. Bu koʻrinishdagi shartnomalar tarkibida xoʻjalik faoliyati yuritish tartib va qoidalari hamda daromadni taqsimlash shartlari belgilanadi.

Korxonalar turli xildagi tashkiliy–yuridik shakllarda oʻz kuch–quvvatini birlashtirishlari mumkin va bu shakllarga keyingi oʻrinlarda qisqacha taʼrif berilgan.

Xolding – mazmun – mohiyatiga koʻra, turli xil kompaniyalarning faoliyati ustidan nazorat oʻrnatish va dividend koʻrinishida daromad olish maqsadida turli kompaniyalar (ishlab chiqaruvchi, taʼminotchi, moliya va sh.k.) aksiyalarining nazorat paketiga egalik qilishdan tashkil topadi.

Xolding kompaniyasi – bu aksiyadorlik kompaniyasi boʻlib, bunda sarmoya asosan boshqa kompaniyalarning faoliyati ustidan nazorat oʻrnatish va dividend koʻrinishida daromad olish maqsadida boshqa kompaniyalarning aksiyalar nazorat paketiga egalik qilish uchun foydalaniladi. Bu koʻrinishdagi kompaniya uchun yirik investitsiyalar talab qilinib shu sababli, oʻz navbatida bu kompaniyalarning faoliyati bir nechta jismoniy yoki yuridik shaxslar sarmoyalarini birlashtirish asosida yuritiladi. Tuzilmasiga koʻra, bu kompaniya trestga yaqin, biroq korxonalar birlashtirilishi faqat moliyaviy jihat bilan chegaralanadi. Xolding kompaniya rahbarligi aksiyalarning nazorat paketiga ega boʻlgan va boshqaruvchi kompaniya nomini olgan kompaniyaga tegishli boʻlib,

u quyi darajada joylashgan, oraliq kompaniyalar orqali o'z faoliyatini amalga oshiradi.

Assotsiatsiya—to'liq xo'jalik faoliyatini yuritish mustaqilligini va o'z-o'zini boshqarish huquqini saqlagan holda, yuridik shaxslarning birga faoliyat yuritish maqsadida o'z ixtiyoriga binoan, ko'ngilli birlashishi hisoblanadi. Assotsiatsiya faqat vakolatli, ixtiyoriy asosda ko'ngilli assotsiatsiya a'zosi sifatida birlashish holatidagina tashkil etiladi.

Konsern assotsiatsiyadan keng ko'lamliligi bilan farq qiladi va tarkibiga ishlab chiqarishga oid, loyihalashga oid, ilmiy–tadqiqot tashkilotlarini va o'z navbatida, tijorat bankini qamrab oladi. Kelgusida yagona ishlab chiqarish majmui sifatida o'rin tutadigan konsern, yirik xo'jalik miqyosidagi vazifalarni hal qiladi, tadqiqotchilik darajasidan tortib, tayyor mahsulot ishlab chiqarilishigacha bo'lgan butun ishlar siklini amalga oshiradi.

Nazorat savollari:

1. Korxona egaligi va bozor iqtisodiyoti.
2. Qurilishga oid bozor tushunchasi.
3. Bozor iqtisodiyotining marketing konseptsiyasi.
4. Qurilishning pudrat va xo'jalik tavsifidagi uslublari. Pudrat shartnomasining turlari va tarkibi.
5. Qurilishda mulkchilik turlari.
6. Qurilishda xususiy mulkchilikning tashkiliy–huquqiy shakllari.
7. Aksiyadorlik jamiyatlari. Aksiyalar. Aksiyadorlik jamiyatlarining turlari.
8. Sherikchilik, kooperativlar va yakka tartibdagi xususiy korxona egaligi.
9. Xolding, assotsiatsiya, konsern.

III BOB. QURILISH ISHLAB CHIQRISHINI BOSHQARISH TASHKILIY TUZILMALARI

3.1. Qurilish tashkiloti boshqaruv organlarining tuzilmasi

Boshqaruv tizimi tuzilmasi boshqaruv apparatini tashkil qiluvchi alohida ishchi–xodimlar va texnik boshqaruv vositalaridan iborat. Boshqaruv faoliyatidagi ishchi–xodimlar boshqaruv funksiyasining ma’lum qismini bajarishlari va ma’lum bir aniq turdagi huquq va majburiyatlar bilan bog‘liq lavozimlarda faoliyat olib borishlari mumkin. Boshqaruv texnikasi boshqarish jarayonida qo‘llanadigan barcha mehnat qurollari va texnik vositalarni qamrab oladi. Hozirgi vaqtda boshqaruv texnikasining boshqaruv tuzilmaga ta’siri qatta.

Boshqaruv tuzilmasi gorizontal tavsifda zvenolardan va vertikal yo‘nalishda – daraja(bosqich)lardan tashkil topadi.

Boshqaruv zvenolari – bu tashkiliy va funksional jihatdan ajratilgan bo‘linmalar (masalan, ishlab chiqarishga oid, texnik, rejalashtirishga oid va tashkilotning boshqa bo‘linmalari) yoki ma’lum bir aniqlik darajasida boshqaruv apparatining tegishli mutaxassislaridan iborat hisoblanadi.

Bir darajadagi boshqaruv zvenolarining boshqaruv tuzilmasi tarkibida tashkiliy birlashtirilishi **boshqaruv darajasi (bosqichi)**ni tashkil qiladi. Ularga uchastka, qurilish boshqarmasi – QB, trest va shu kabilar kiradi.

Boshqaruv organi ishchilarning mehnat taqsimoti munosabatlari bo‘yicha o‘zaro bog‘liq, bir yoki bir nechta birlamchi guruhlardan tashkil topadi.

Birlamchi guruh–umumiy rahbarga ega, lekin bo‘ysunuvchilari bo‘lmagan, boshqaruv xodimlari jamoasidan tashkil topadi.

Boshqaruv tuzilmasi tarkibida tutgan o‘rni bo‘yicha boshqaruv organlari *yuqori, quyi va teng o‘ringa ega bo‘lgan* ko‘rinishda ajratib chiqiladi.

Tuzilma elementlari (ishchilar va organlar) o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik *vertikal* (rahbariyat va unga bo‘ysunuvchilar o‘rtasidagi bog‘liqlik) va

gorizontal (teng huquqli elementlar kooperatsiyalari o'rtasidagi bog'liqlik) tavsifida bo'lishi mumkin.

O'z navbatida, vertikal bog'liqliklar amalga oshirilayotgan funksiyalari bo'yicha *chiziqli* (to'liq), (boshqaruvning barcha masalalari bo'yicha majburiy bo'ysinish) va *funksional* (ma'lum bir aniq funksiyalarga bo'ysunish) tavsifga ega bo'lishi mumkin. Shunday qilib, vertikal tuzilma bo'yicha uchastka boshliqlari Qurilish boshqarmasi (QB) boshlig'iga, u o'z navbatida trest boshlig'iga bo'ysunadi. Uchastka boshliqlari, QB boshliqlari o'rtasida esa – o'zaro gorizontal tavsifdagi bog'lanishlar mavjud. Bevosita QB boshlig'iga bosh muhandis, boshliq o'rinbosari, ayrim bo'linma boshliqlari va boshqalar bo'ysunishlari belgilanadi. Shu bilan bir vaqtda, qurilish boshqarmasining bosh muhandisi trest bosh muhandisining ishlab chiqarishni tashkil qilish, ishlarni mexanizatsiyalash, yangi texnikani tatbiq etish va shu kabi masalalar bilan bog'liq ko'rsatmalarini bajarishi belgilanadi. Bo'ysunishning bu shakli funksional tavsifga ega.

Odatda, **boshqaruv apparati** ishchi–xodimlari (mas'uliyat doirasida) *chiziqli* tavsifli rahbariyat va *funksional* xodimlarga ajratiladi.

Chiziqli tavsifli rahbariyat – bu vertikal bo'yicha bo'ysunish tartibini o'rnatuvchi, ular orasida *ierarxiyani* shakllantiruvchi usta, ish boshqaruvchi, uchastka boshlig'i va qurilish boshqarmasi rahbari kabilardan iborat. Ular o'zlari boshchilik qiladigan tegishli tashkiliy tuzilmalarda amalga oshiriladigan faoliyatga rahbarlik qiladilar. Funksional rahbarlarga nisbatan ular o'zaro vertikal bo'yicha quyidagilar yuqoridagilarga so'zsiz itoat qiladilar, uzviy bog'liqlikka ega.

Funksional tavsifga ega bo'lgan ishchi–xodimlar boshqaruv jarayonining ro'yobga oshirilishini boshqaruv faoliyatining ma'lum aniq turdagi sohalarida zarur ma'lumotlarni tayyorlash va tizimga solinishini, shuningdek tegishli funksiyalarni bajarishga bog'liq, barcha masalalar bo'yicha boshqaruv

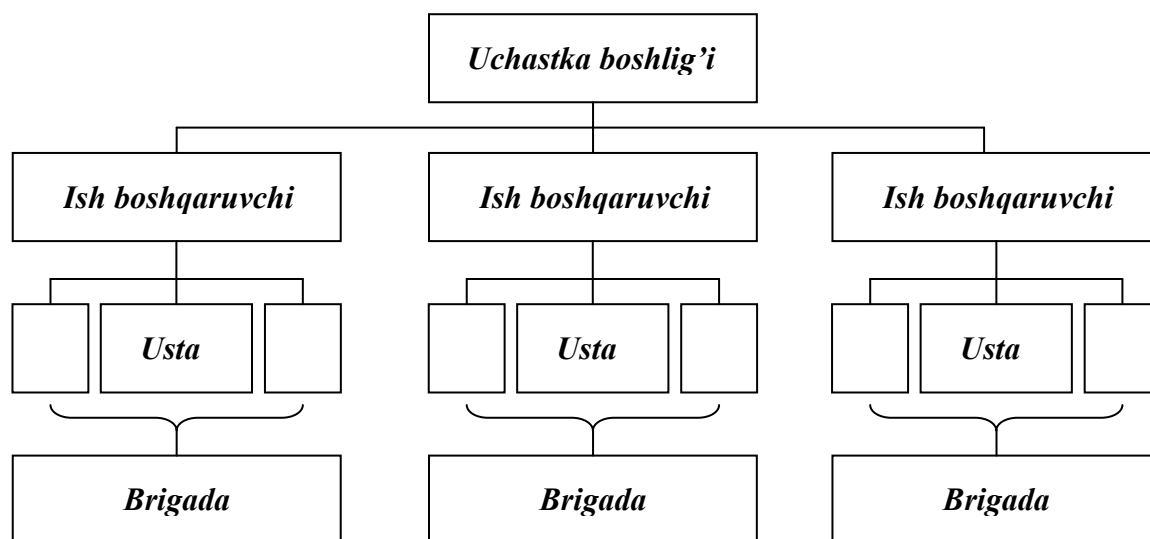
tuzilmasining gorizontal va vertikal tavsifdagi yo‘nalishlarida axborotlarga oid o‘zaro bog‘liqlikni ta’minlaydi.

Boshqarish vazifalarini amalga oshirish uchun boshqaruv xodimlari bir necha turdagi tashkiliy tuzilmalarga birlashtiriladi: chiziqli, funksional, chiziqli–funksional yoki chiziqli–shtabli tavsifli va ularning birikishidan shakllanadigan tuzilmalarga ega.

Chiziqli tavsifdagi tashkiliy tuzilma undan yuqoridagi bitta va undan quyiroydagi bir necha buysunuvchi xalqa darajalariga ega hisoblanadi. Barcha masalalar bitta chiziqli yo‘nalishi bog‘lanish bo‘yicha hal qilinadi. Har bir rahbar bevosita o‘z rahbarligidagi (bo‘ysunuvchi) bosqichdagilardan axborot oladi va ular faoliyatini boshqaradi. Faqat shu rahbar o‘zi boshchilik qilayotgan sohaga tegishli barcha masalalar yuzasidan qaror va yechimlar chiqaradi.

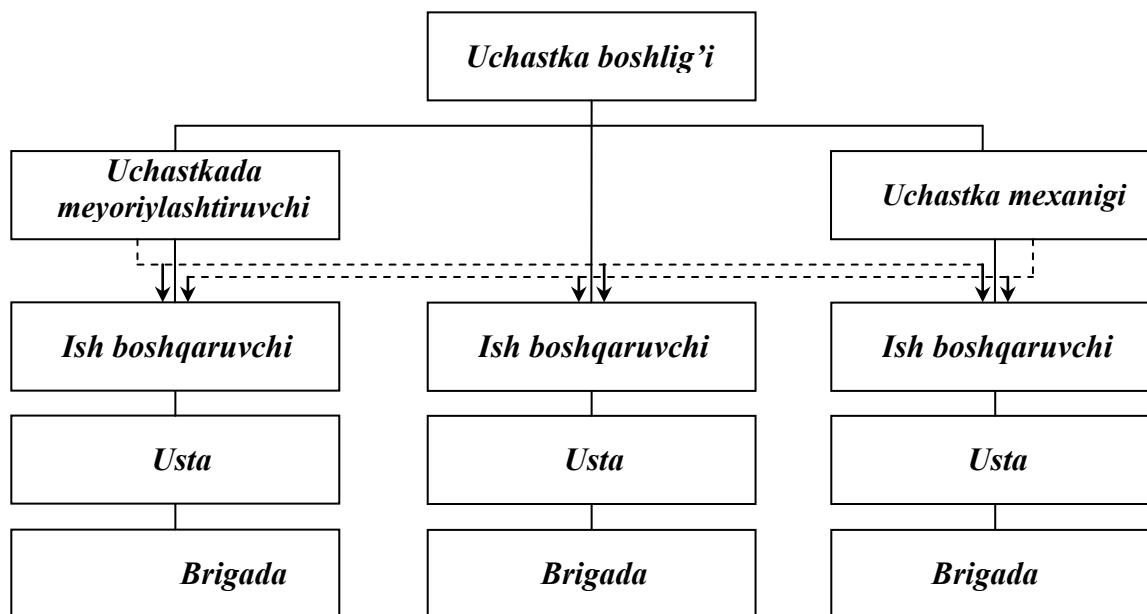
Chiziqli tavsifdagi tuzilma asosiy tamoyillar taqsimotning yagonaligi bilan ajralib, axborot almashinuvining qat’iy vertikal xususiyatga egaligi bilan belgilanadi. Vazifalar soni ko‘p bo‘lmagan hollarda boshqarishni chiziqli tavsifda tashkillash samarali hisoblanib, bu holatda vazifalar unchalik murakkab hisoblanmaydi va bu masalalar yaqin joylashgan yuqori darajalarda hal qilinishi mumkin. Bu ko‘rinishdagi tuzilmada belgilangan maqsadni ro‘yobga oshirishda barcha boshqaruv darajalari uchun qulay imkoniyatlar yuzaga keltiradi. Biroq, boshqarishning bu ko‘rinishdagi tashkiliy tuzilmasi tizimning bir xil darajalari o‘rtasida o‘zaro bog‘lanishlar mavjud emas va barcha masalalar bo‘yicha bitta rahbarga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi, ya’ni bu rahbar *«hamma narsani bilishi»*ni talab qiladi. Modomiki, rahbariyat barcha masalalar bo‘yicha mutaxassis bo‘lishi shart emas. Bu holda samarasiz yechimlar va qarorlar qabul qilish havfi yuzaga kelib, xato qilish ehtimoli ortadi. Bundan tashqari, boshqaruv ko‘p pog‘onali bo‘lishi sababli axborot uzatilish vaqti uzayib, mos ravishda boshqaruv tezkorligi susayadi. Bu holat chiziqli tavsifli tuzilma kamchiligini belgilab beradi.

Chiziqli tavsifga ega bo'lgan boshqarish tuzilmasi katta bo'lmagan qurilish tashkiloti yoki bo'linmalari, masalan, qurilish uchastkalarining maqsad va vazifalariga xos hisoblanadi (3.1-rasm).

3.1-rasm. Boshqaruvning chiziqli tavsifdagi tuzilmasi.

Funksional tavsifga ega bo'lgan tuzilmada boshqarish vazifalari (funktsiyalari) xodimlar orasida bo'lib chiqiladi. Tuzilma tarkibida rejalashtirish, hisoblash, kadrlarni tayyorlash, nazorat va boshqa masalalar bo'yicha ixtisoslashgan bo'linmalar tashkil qilinadi. Ushbu bo'linmalar tomonidan tayyorlangan yechim va qarorlar ulardan quyida joylashgan boshqaruv bo'limlari tomonidan bajarilishi majburiy hisoblanadi. Funksional tavsifga ega bo'lgan tuzilmada (3.2-rasm) tajribali va yuqori malakali mutaxassislar bilimlaridan foydalanib, bu boshqaruv samaradorligini oshirish imkonini beradi, axborot harakatlanish jarayonini tezlashtiradi, boshqaruvning tezkorlik darajasini oshiradi.

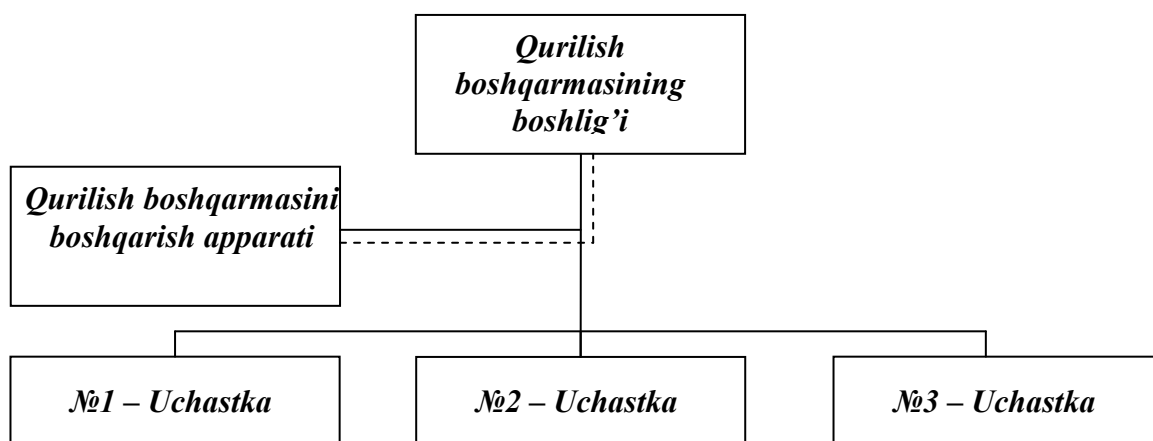
3.2-rasm. Boshqaruvning funksional tavsifdagi tuzilmasi.

Biroq, bu tuzilma funksional yondashuvni kuchaytiradi, o‘z navbatida bu holat masalalarning xususiy (funksional boshqaruvchi) nuqtai nazaridan qarab chiqilishiga olib keladi. Shuningdek, bunda boshqarishning buyruqlar taqsimoti va ishlar uchun yagona javobgarlik tamoyili buziladi, ya’ni qo‘sh holatdagi bo‘ysunishga olib keladi. Bunda berilgan buyruqlar muvofiqligi va ularni bajarish ketma–ketligidagi muvofiqlik murakkablashishi hisobiga muvofiqlashtirish ishlari qiyinlashadi.

Joriy boshqaruv tizimi uning tashkiliy tuzilmasi chiziqli va funksional tavsifdagi tuzilmalarining turli jihatlarining umumiy birligidan tashkil topadi.

Chiziqli–funksional yoki chiziqli–shtabli tavsifdagi tuzilma asosini chiziqli tavsifdagi tuzilma tashkil qilib, biroq har bir zvenoda rahbariyat alohida funksiyalar bo‘yicha ixtisoslashtirilgan bo‘linmalardan tashkil topgan shtabni tuzib chiqadi. Chiziqli tavsifdagi rahbariyat shtab tomonidan tayyorlangan yechim va qarorlarni ko‘rib chiqadi va tasdiqlaydi, uni bo‘ysungan chiziqli tavsifli rahbariyatga uzatadi va shu asosda, o‘z darajasi ko‘lamida tashkil qilingan shtab ishtirokida qarorlar qabul qiladi.

Odatda, bu ko‘rinishdagi tuzilmada qabul qilingan yechim va qarorlar yetarli malakali hisoblanib, biroq ishlab chiqish jarayonining o‘zi va qarorlarning qabul qilinishi uzoq davomli bo‘lishi qayd qilinadi, shunday qilib turli xil zvenolar o‘rtasida o‘zaro bog‘lanishlar va muvofiqlik asosida kelishishlar amalga oshirilishi talab qilinadi. Boshqarishni tashkiliy chiziqli–funksional tuzilmasi amaliyotda keng qo‘llaniladi (qurilish boshqarmasi (QB), trest, kombinat va shu kabilar (3.3-rasm)).

3.3-rasm. Boshqaruvning chiziqli-funksional tuzilmasi.

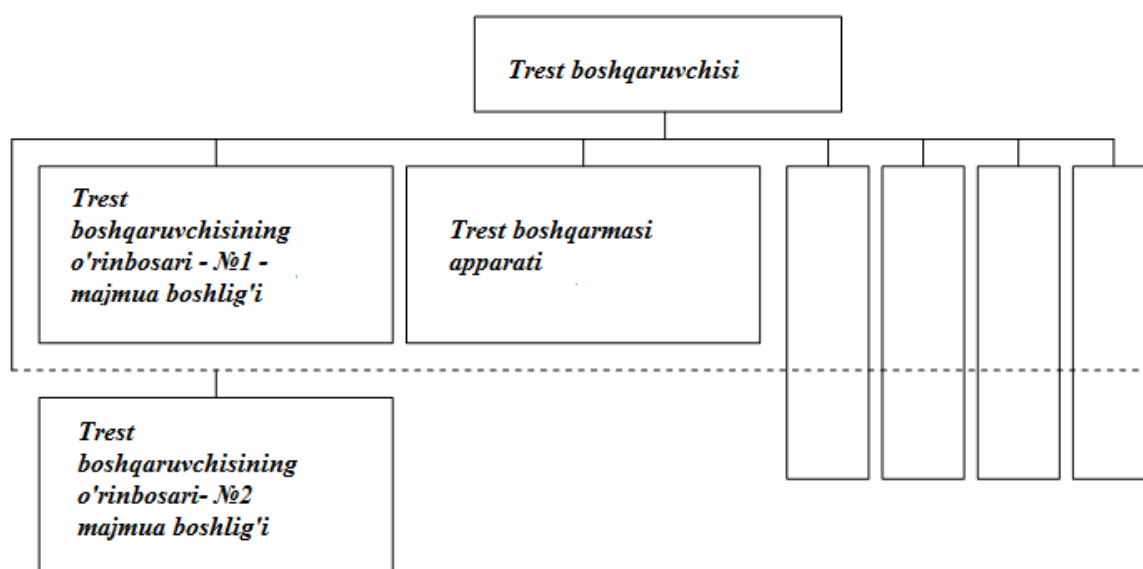
Shunday qilib, trestda boshqaruvchi trest uchun shtab hisoblangan boshqaruv apparati mavjud bo‘lib, u trestning barcha ishlab chiqarish bo‘linmalari faoliyatiga chiziqli tavsifli rahbarlikni amalga oshiradi.

Qayd qilib o‘tish kerakki, vazifalarni bo‘lib chiqish asosida tizimni shakllantirish tashkilot ishlarining umumiy qiyofasini birmuncha soddalashtiradi. Ushbu ko‘rinishdagi chiziqli–funksional tuzilmada rahbariyat yalpi ish olib borish bilan birga, chiziqli va funksional tavsiflarda parallel faoliyatni amalga oshiradi. Ya’ni, trest bosh mexanigi Qurilish boshqarmasining o‘xshash bo‘linmasini boshqaradi, trestning ishlab chiqarish bo‘linmasi boshlig‘i Ishlab chiqarish–texnologik boshqarmasi (**ICHTB**) rahbariyatiga alohida topshiriq beradi va h.k.. Bundan tashqari, yaxshi faoliyat yurituvchi boshqaruv apparati uchun maksimal mustaqillik va tashabbuskor funksional apparati

xususiyati xosdir. Bunda chiziqli tavsifga ega bo'lgan rahbariyat o'z kenja bo'linmalarining faoliyati natijalari uchun to'liq javob beradi.

So'nggi vaqtlarda yangi turdagi boshqaruv tuzilmalari rivojlanishi qayd qilinadi: jumladan, *matritsa tavsifidagi tuzilma* deb nomlangan – vaqtinchalik (ma'lum bir davrida tashkil qilinuvchi) organlar va loyiha (ob'yekt, masala, ishlanma) bo'yicha boshqaruv tuzilmalari vujudga kelishi kuzatiladi.

Boshqaruvning matritsa tavsifidagi tuzilmasi (3.4-rasm) dasturiy – maqsadli boshqaruv tamoyillariga asoslangan bo'lib, bunda bajariladigan vazifalar doirasida funksional va chiziqli tavsifga ega bo'lgan kenja bo'linmalarining o'zaro bog'lanishlarini ta'minlovchi aloqalar ko'rib chiqiladi.

3.4-rasm. Boshqaruvning matritsa tavsifidagi tuzilmasi.

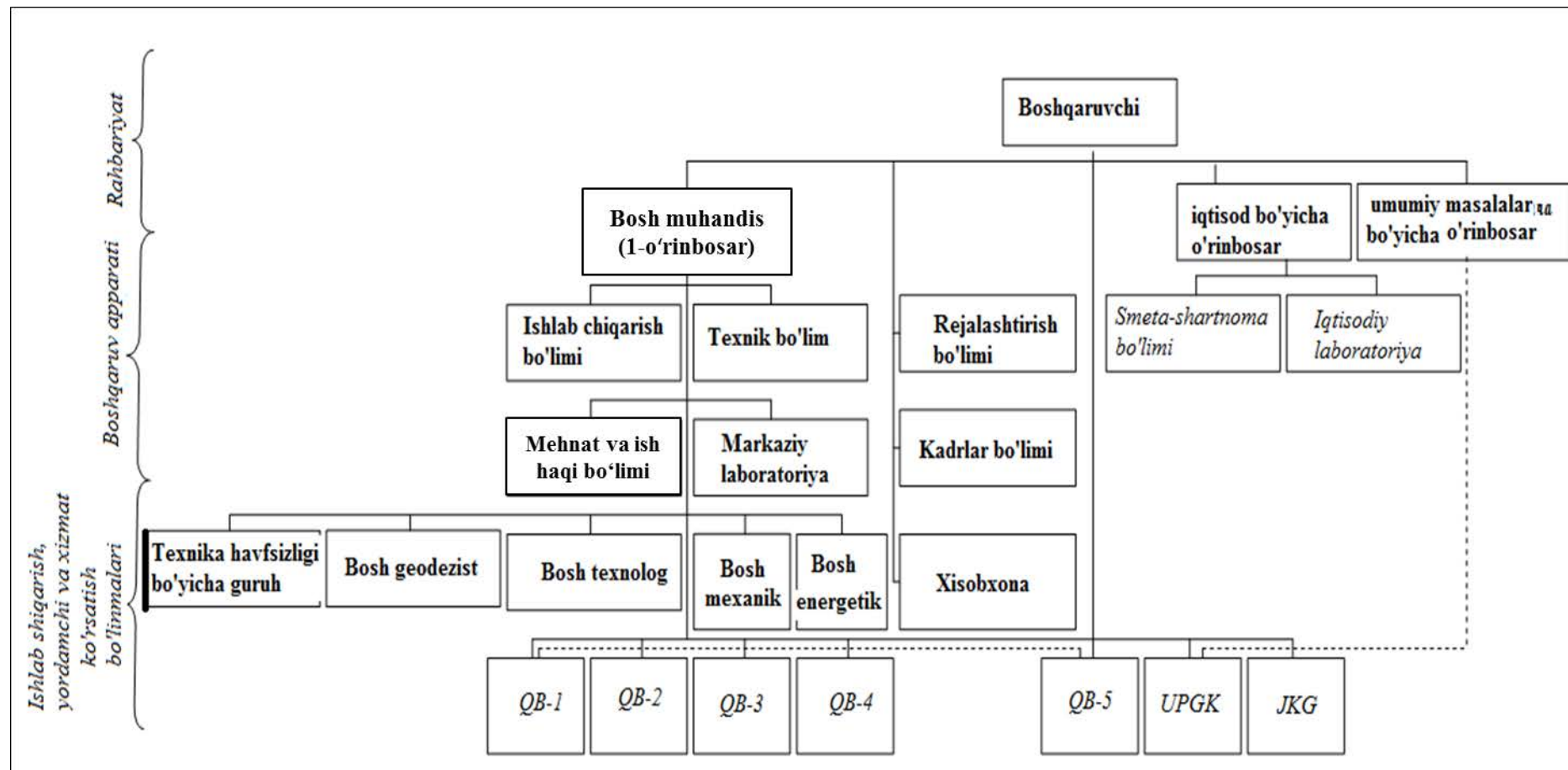
Bu bog'lanishlar maxsus tashkil qilinuvchi organ yoki tegishli lavozimdagi shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Shunday qilib, loyihalash tashkilotlarida loyihaning bosh me'mori (LBME) va loyihaning bosh muhandisi (LBMU) loyihaning ro'yobga oshirilishini boshqaradi va bu jarayon uchun javob beradi, shuningdek ularga topshirilgan ob'yektlar bo'yicha institutning turli bo'linmalari ishlarini muvofiqlashtiradi. Bu ko'rinishdagi boshqaruv qaror topgan tizimni o'zgartirmaydi, biroq boshqaruv tuzilmasi tarkibida boshqaruvning qo'shimcha bug'ini vujudga kelishi qayd qilinib, ya'ni bug'in

o'rtasidagi o'zaro gorizontal va vertikal tavsifdagi bog'lanishlarni muvofiqlashtiruvchi boshqaruv bug'ini yuzaga keladi.

Qurilishda bu tuzilmalarga misol sifatida katta va murakkab majmualarda tashkil qilinadigan qurilish shtablarini ko'rsatish mumkin. Shtab boshlig'i sifatida belgilangan shaxs rahbariyat berilgan vakolat doirasida qurilish majmuasiga oyd barcha masalalarni hal qilishni amalga oshirib, bu faoliyat o'z asosiy lavozim tegishli tutgan o'rnidan mustaqil bajariladi.

3.2. Qurilish tashkilotlarini boshqarish shakllari

Qurilish-montaj tashkilotlari (QMT) trestlardan tashkil topgan bo'lib, mustaqil yoki qurilish-montaj boshqarmasi (QMB, QB va boshqalar) tresti tarkibiga kiruvchi yoki bevosita qurilishni amalga oshiradigan, xo'jalik hisobidagi uchastkalar, ya'ni birlamchi mustaqil ishlab chiqarish – xo'jalik birliklari tarkibida ish olib boradi (3.5-rasm).

3.5-rasm. Qurilish-montaj trestining tuzilmasi.

Trest barcha huquqlarga ega hisoblanadi. Trest tarkibiga trest shaklidagi qurilish boshqarmasi kirsa, u xo‘jalik hisobidagi birlashma bo‘ladi.

Boshqa bir tuzilma *trest – maydon*. Bu ko‘rinishdagi trest tarkibiga boshqaruv organi kirmaydi, ishlab chiqarish bevosita qurilish uchastkalari orqali boshqariladi. So‘nggi yillarda qurilish tashkilotlarining xususiylashtirilishi bilan bog‘liq holda, ko‘p pog‘onali, ierarxiya tavsifiga ega bo‘lgan, nisbatan oddiy va tejamkor tuzilmaga o‘tilmoqda. Bunda ortiqcha bo‘g‘in sifatida trestlar tugatilishi, qurilish boshqarmasi esa – mustaqil korxonaga aylantirilishi kuzatiladi.

Ayniqsa, Toshkent shahri misolida, trest tashkiliy tuzilma sifatida saqlanib kelinmoqda.

Yangi sharoitlarda qurilish boshqarmasining ish bajarish rentabelligini oshirish uchun uning quvvati oshirilishi va mohiyatiga ko‘ra, trest maydonlarga aylantirilishi maqsadga muvofiq. Buni Moskva misolida ko‘rishimiz mumkin: 3.12-rasmda (*Mosjilstroy*), QB-5b trestining (*Mosjilstroy*), YoAJ shakliga aylantirilishi tuzilmasi keltirilgan.

Qurilish-montaj tashkilotlari (QMT) quyidagi belgilari bo‘yicha tasniflanishi mumkin:

- **Shartnoma munosabatlari tavsiflari** bo‘yicha – *bosh pudratchi* va *subpudratchi*.

- **Bajariluvchi ish turlari** bo‘yicha umumiy qurilishga oid va ixtisoslashtirilgan. Umumiy qurilish trestlariga bo‘ysinadigan kenja boshqarmalar orqali umumiy qurilishga oid asosiy ishlarni (montaj, tosh ishlari, beton ishlari, ustachilik, duradgorlik va boshqa ishlar) bajarishlari qayd qilinadi. Odatda, ular bosh pudratchilar hisoblanadi. Ixtisoslashtirilgan trestlar bir turdagi yoki bir necha bir xil ishlarni (poydevor qurilishi, pardoqlash ishlari, elektr–montaj, sanitariya–texnik va h.k.) bajarishlari qayd qilinadi. Ixtisoslashtirish chuqurlashuvi bilan nisbatan tor doirada texnologik

ixtisoslashgan (payvandlash, granit–marmar ishlari, telefon tarmoqlarini montaj qilish, ishlab chiqarish inshootlarida shamollatish uskunalarini joylashtirish va h.k.) tashkilotlarning soni ortishi kuzatiladi. Qurilishda texnologik jihatdan ixtisoslashish bilan bir qatorda sohaga oid ixtisoslashish ham keng tarqalgan bo‘lib, ushbu holga muvofiq turar-joylar, sanoat inshootlari, temir yo‘llar, shaxta va boshqa turdagi qurilish trestlari o‘zaro farqlanadi. O‘z navbatida, ixtisoslashtirilgan tashkilotlar subpudratchi hisoblanib, biroq ayrim hollarda ular bosh pudratchi sifatida o‘rin tutishi mumkin (masalan, poydevor qurilishi, tom ishlari) yoki buyurtmachi bilan to‘g‘ridan–to‘g‘ri tuzilgan shartnoma ishlarini bajarishlari qayd qilinadi.

- **Faoliyatni amalga oshirish hududi** bo‘yicha trest–maydonlar, shahar, viloyat va mamlakat miqyosida xududida ish olib boradigan trestlar bo‘ladi.

Trest – maydonlar oldingi davrda bitta maydonda yirik hajmdagi ishlarni bajarish uchun sanoat miqyosidagi ishlab chiqarish maqsadlaridagi qurilishlarda tashkil qilingan.

Shahar turidagi trestlar bir shahar doirasidagi ishlarni bajarishlari, *hududiy trestlar* esa – bir aniq hudud doirasida ish bajarishi qayd qilinadi.

Uy–joy qurilishi kombinati (UJQK) – qurilish tashkilotlari va sanoat miqyosidagi ishlab chiqarish korxonalarining alohida o‘ziga xos tashkiliy birlashgan shakli hisoblanadi. O‘zbekistonda bu turdagi zavodlar hozir mavjud emas, ammo xodisa sifatida ta’riflanishi shart. Uy-joy qurilishi kombinati funksiyalari tarkibiga fuqarolik turar-joylar uchun mo‘ljallangan binolarining (asosan, turar joy uylari) xususiy tayyorlangan materiallar (yirik panelli, hajmiy va shu kabi turdagi) asosidagi qismlardan industrial uslubda qurilishi kiritiladi. Tashkil qilishning bu shaklida bitta korxona yopiq tavsifli texnologik sikl bo‘yicha qurilishga oid ishlab chiqarish bilan shug‘ullanishga yo‘naltiriladi – ya’ni, qismlarni tayyorlashdan ularni qurilish maydonlariga tashib, yetkazib berish, ob’yektlarni qurishgacha va ularni foydalanishga topshirishgacha

bajariladi. Uy–joy qurilishi kombinatida barcha ixtisoslashtirish turlari rivoji ifodasini topadi:

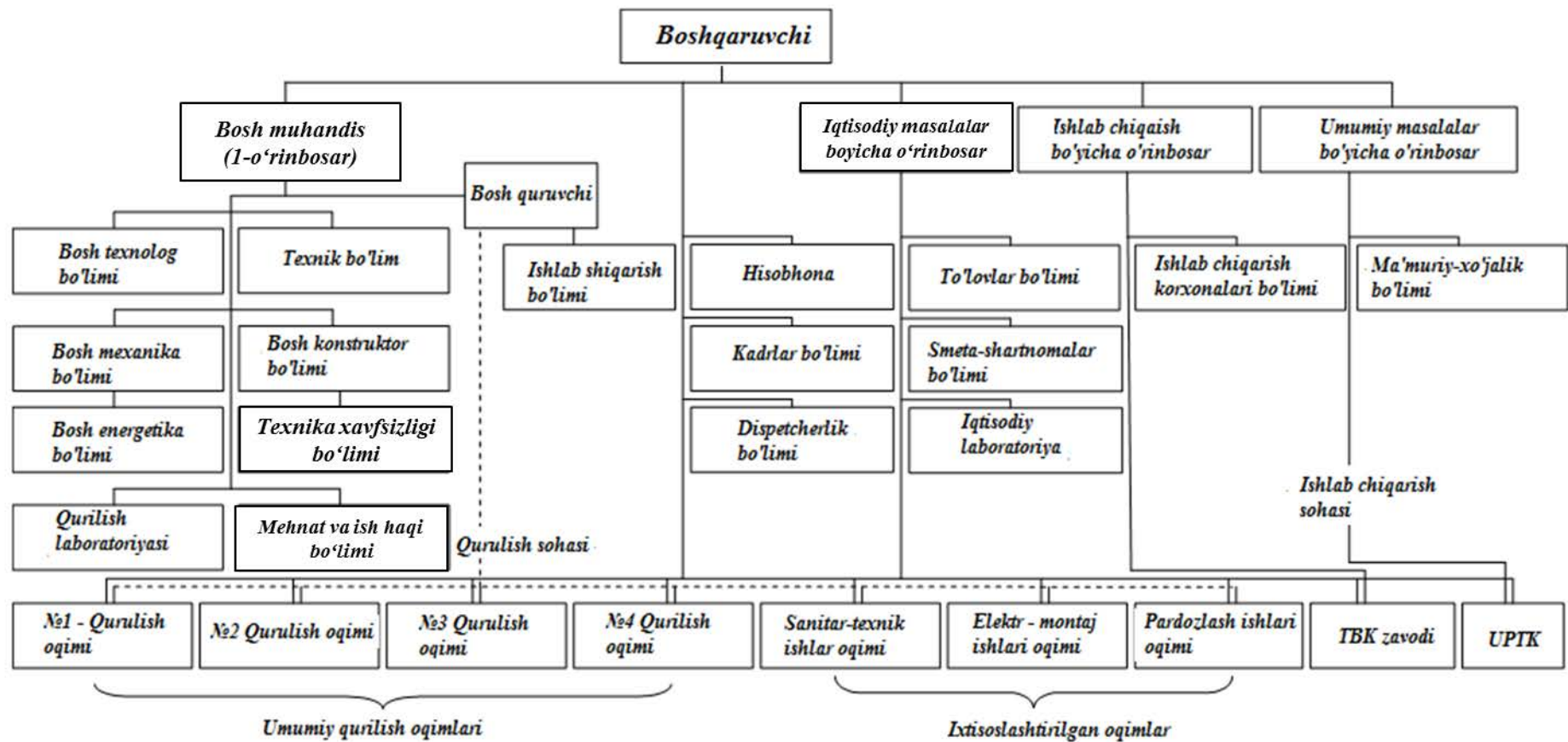
Sohaga oid – ma'lum bir aniq seriyadagi turar joy uy inshootlari; ma'lum bir zavod, sexlarda va bir joylarda alohida qismlarning ko'p seriyali – ya'ni, qismlar bo'yicha; tayyorlanishi *texnologik* – doimiy tarkibdagi jamoalar (brigadalar, oqimlar, boshqarmalar) tomonidan alohida turdagi ishlarning (montaj pardozi va boshqa turdagi ishlar) bajarilishi qayd qilinadi. Uy – joy qurish kombinati qurilishning kombinatsion tavsifli shakli bo'lib, turli korxonalarni birlashtirish yo'li bilan yig'ishga asoslangan yakuniy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan, yagona maqsad asosida birlashtirilgan majmuaviy korxona hisoblanadi.

Uy–joylar qurilishi kombinati ommaviy tavsifdagi qurilishning nisbatan samarali uslubi bo'lib, zamonaviy industrial qurilish ishlab chiqarish tashkiliy shakliga misol bo'la oladi. Materiallarni tayyorlash, tashish, yetkazib berish, yig'ish va boshqa ishlarning uzluksiz texnologik jarayoni qurilishda oqimli tashkillashtirishni vujudga keltirish uchun optimal shart-sharoit hisoblanadi. Ixtisoslashish darajasining oshirilishi zavodda, tashish va yetkazib berish hamda qurilish jarayonida yuqori ko'rsatkichlarni ta'minlash, bajarish davri muddatlarini qisqartirish va qurilish sifatini oshirish imkonini beradi.

Uy–joy qurilishi kombinatida maydon birligiga nisbatan hisoblangan mehnat sarf–xarajatlari an'anaviy uslubda qurilish trestlari bilan solishtirganda 20–30% pastligi, shuningdek maydonlarning ko'tarish qurilmalari minoralariga chiqish darajasi 1,7 – 1,8 martagacha yuqori, apparat tarkibi son miqdori 15 – 17%ga kam bo'lishi va rentabellik qiymati esa – 1,6 – 1,7 martagacha yuqori bo'lishi qayd qilinadi. Shunga qaramay O'zbekiston sharoitida bunday turdagi kombinatlar tugatilgan bo'lib, ular tarkibidagi ayrim korxonalar (zavodlar) faoliyat yuritadilar. Deyarli barcha uy qurish kombinatlari subpudratchilar sifatida o'rin tutib, ular bir holda quriladigan uyning yer usti qismi bo'yicha

barcha ishlar majmualarini bajarsa, boshqa holda – faqat, montaj ishlarini bajarishi uchinchi holda – montaj va umumiy qurilish ishlarining bir qismini, bundan tashqari ixtisoslashtirilgan ishlarni bajarishi mumkin. Ayrim uy–joylar qurish kombinatlari binolarning yer osti qismini qurish bilan ham shug‘ullanadilar. Uy – joy qurish kombinatlari uchun bosh pudratchi – kvartal qurish hududiy trestlari bo‘lib, ular hududni muhandislikka oid tayyorlash uchun ishlar majmini amalga oshirib, binolar yer osti qismlarini bunyod etadi, qulayliklar yaratadi, bundan tashqari madaniy – maishiy maqsadlarda foydalanishga mo‘ljallangan va boshqa turdagi, yashashga mo‘ljallanmagan ob‘yektlar qurilishini amalga oshiradi (Sankt – Peterburg miqyosida) yoki faqat, nolinchi bosqich ishlarini bajaradigan, poydevor qurilishini amalga oshiruvchi trest sifatida faoliyat olib boradi (Moskva va boshqa shaharlar hududlarida). Bu holda massivda joylashgan boshqa binolar o‘zga tashkilotlar tomonidan quriladi. Shu bilan birga, bosh pudratchi bo‘lgan uy–joy qurish kombinatlari ham mavjud (Sankt – Peterburg, Quyi Novgorod va boshqa hududlarda), bunda umumiy qurilish va ixtisoslashtirilgan tashkilotlar subpudratchilar bilan tuzilgan shartnoma bo‘yicha hududning nolinchi bosqichidan boshlab va hududni tayyorlash ishlarini, ixtisoslashtirilgan maxsus ishlar va barcha pardoqlash ishlarini yoki ularning bir qismini amalga oshiradilar. Uning tuzilmasi va xo‘jalik xususiyatlari va shuningdek, ma‘muriy– huquqiy qoidalar, uning tarkibidagi korxonalarga bog‘liq holda uy–joylar qurilishi kombinatlari uchta turga ajratiladi.

Leningradcha turdagi uy – joy qurish kombinatlari ular tashkil etilgan joy nomidan kelib chiqqan bo‘lib, ularda yagona tavsifdagi qurilish balansi mavjud. Kombinat ichida korxonalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar ichki xo‘jalik hisobi tamoyillari asosida amalga oshiriladi. Boshqaruv tizimi ikki zvenoli tavsifga ega: ya’ni, kombinat boshqaruvida ishlab chiqarish sexlari, qurilish va ixtisoslashtirilgan uchastkalar (oqimlar) bo‘ysunadi.

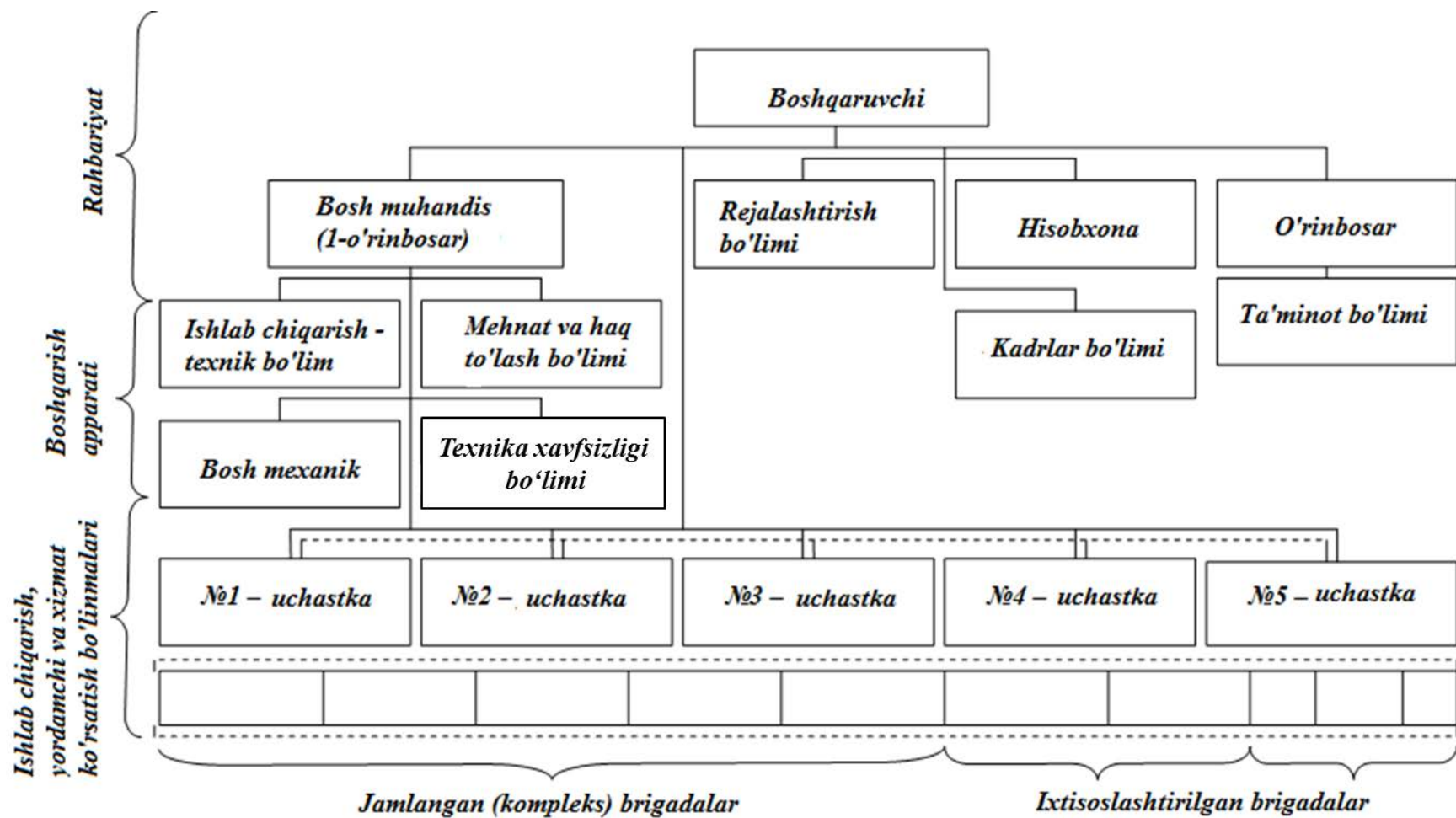
3.6-rasm. Leningradcha turdagi uy-joylar qurilishi kombinatining tuzilma sxemasi.

Kombinatning ishlab chiqarishga oid qismini ishlab chiqarish boshlig'i, qurilish qismini esa – bosh quruvchi boshqaradi.

Quyidagi 3.6-rasmda Leningradcha turdagi uy-joylar qurilishi kombinatining (*Glavmosstroy* UJQK – 2) tub tuzilma sxemasi ko'rsatilgan. Bu ko'rinishdagi korxonalar birlamchi ishlab chiqarish – qurilish tashkilotlari hisoblanadi. Bu turdagi uy qurish kombinatlari boshqaruv tizimining moslashuvchanligi, apparat tuzilmasining tejamkorligi, barcha zvenolarning qat'iy tartibda va bevosita o'zaro bog'liq va mos ravishda, kombinatning ishlab chiqaruvchi yakuniy mahsuloti bilan ularning bajargan ishlariga baho berish mumkinligi bilan ajralib turadi. Bu ko'rinishdagi kombinatlar asosan, 35, 70, 100 ming m² daraja qiymatidagi quvvatga ega hisoblanadi. Quvvat qiymati ortishi bilan ishlab chiqarish va shuningdek, qurilish sektorlarida boshqaruv jarayoni murakkablashadi.

Katta qiymatdagi quvvatga ega bo'lgan uy – joy qurish kombinatlari bir – biridan qisman ajralgan ishlab chiqarish korxonalari asosida tashkil qilinadi. Quvvat qiymati ortishi bilan qurilish bo'linmalarining ta'sir radiusi kengayib, shu sababli quvvati nisbatan yuqori bo'lgan uy – joy qurish kombinatlari boshqa turdagi, ya'ni Moskva turidagi uy – joylar qurish kombinatlari bo'yicha tashkil qilinib, ulardan dastlabki tashkil etigani–*Glavmosstroy* 1 – UJQK.

Moskva turidagi uy-joy qurilishi kombinati (3.7–rasm) markazlashtirilgan boshqaruv sharoitida ikki mustaqil balansga ega: ya'ni, ishlab chiqarishga oid va qurilishga oid balanslar. Har ikkala sektor ham to'liq xo'jalik hisobi asosida yuritiladi. Bunda boshqaruv tizimi uchta zvenodan tashkil topgan:

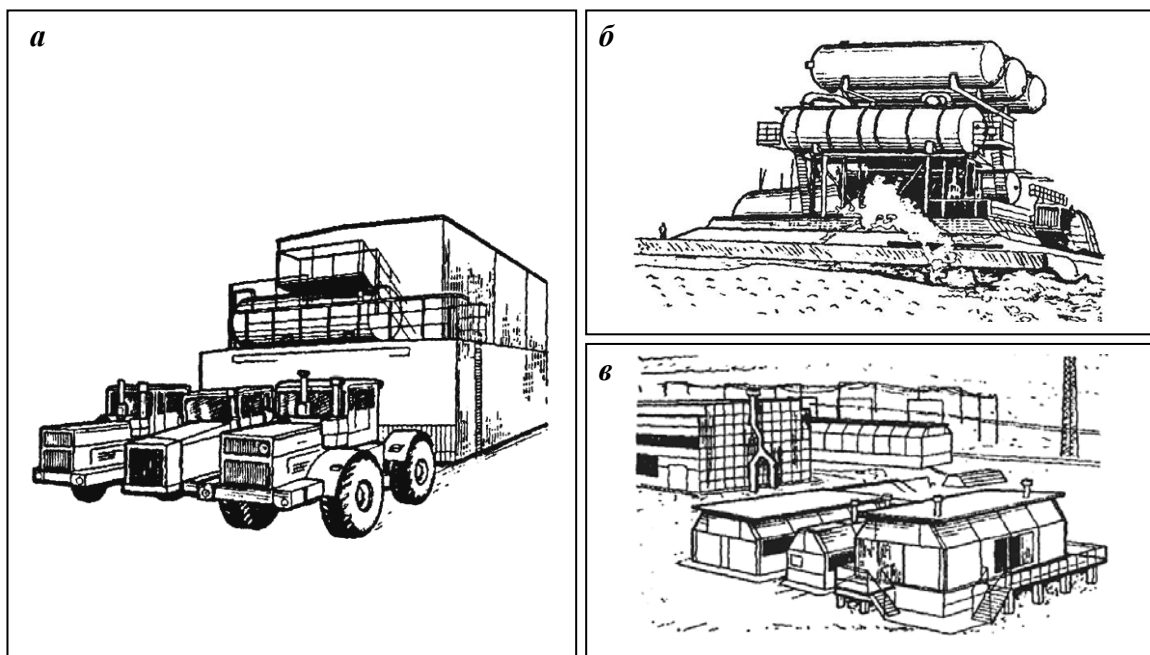
3.7-rasm. Moskva turidagi uy-joy qurish kombinatining tuzilma sxemasi

kombinat boshqaruvi – zavodlar, montaj boshqaruvi – ishlab chiqarish sexlari, qurilish oqimlari. Bu turdagi uy qurish kombinatlari tarkibiga uylarning turli qismini qurishga ixtisoslashgan, qurilish – montaj boshqaruvi (MB) va ishlab chiqarish zavodlarini qamrab olgan – birlamchi kenja bo‘linmalari bo‘lgan qurilish trestlariga o‘xshaydi. Bu turdagi uy qurish kombinatlari miqdoriga ko‘ra barcha uy – joy qurish kombinatlarining 1/10 qismini tashkil qilsa ham to‘rtidan bir qism quvvatini o‘zida mujassamlashtiradi. Moskva turidagi uy – joy qurish kombinatlarida keng ko‘lamli ishlab chiqarish jarayoni ixtisoslashish ya‘ni navbatdagi chuqurlashtirish yo‘li bilan ishlab chiqarishni takomillashtirish uchun qo‘shimcha shart – sharoit paydo qiladi. Aralash turdagi uy – joylar qurilishi kombinati birinchi va ikkinchi turdagi uy – joylar qurilishi kombinatlari belgi – xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Bunda uy – joy kombinat zavodlari mustaqil balansni tashkil qilsa, qurilish oqimlari esa, uy – joy qurish kombinati balansida bo‘ladi. Ishlab chiqarish sektorida boshqaruv sxemasi uchta zvenodan: ya‘ni, kombinat boshqaruvi – zavod – sex, bo‘lsa qurilishga oid sektorda esa – ikkita zvenodan tashkil topadi: ya‘ni, kombinat boshqaruvi – oqim (uchastka).

Sanoat miqyosida foydalanilishga mo‘ljallangan qurilishlarda majmuaviy – blokli uslub qurilish – montaj ishlari hajmini oshirishda qurilish industriyasi tarkibidagi buyurtmachi – korxonalar va yig‘ma – jamlash qismlarini ishlab chiqaradigan korxonalar (qurilish tashkilotlari tarkibidagi) tomonidan zavod sharoitida ishlab chiqarishga va materiallarni qurilish maydoniga yetkazib beradigan korxonalar ko‘rinishiga maksimal darajada o‘tkazishni belgilab beradi.

Yig‘ma – jamlamalar bazalarida (korxonalarida) texnologik qurilmalar, texnologik, ko‘tarib turuvchi va to‘siq konstruksiyalar turli xil va o‘lchamdagi, turli maqsadlar uchun mo‘ljallangan turda yig‘ib saqlanib, bunda faqat tashish shart-sharoitlari bo‘yicha cheklanishlar mavjud.

Masalan, Rossiya amaliyotida og'irligi 100 tonnagacha bo'lgan bloklardan foydalanib, shuningdek 1000 tonna va undan og'ir bo'lgan variantlar ustida ham ish olib borilmoqda. Bloklar an'anaviy vositalar va shuningdek, havo yostiqlari, suvda suzishga mo'ljallangan maxsus qurilmalar (*ponton*) kabi istiqbolli transport vositalari yordamida tashiladi. (3.8-rasm).

3.8 – rasm. Qurilishda jamlama – blokli uslub. Bu yerda: a – nasos stansiyalari yordamida superbloklarni tashish; b–450 tonnali superbloklarni suvda havo yostiqlari yordamida tashish; v – blokli qurilishda nasosli haydash stansiyasi ishlatiladigan.

Natijada qurilish maydonlarida bajariladigan ishlarning umumiy hajmi bevosita ikki martagacha va undan ortiq darajada qisqartiriladi. Quruvchilar nol bosqich(er va yer osti qismi ishlari)dan boshlab ish olib borib, bloklarni joyiga o'rnatadilar va ularni o'zaro mahkamlaydilar.

Ushbu uslubning *tashkiliy asoslari* – qurilish ishlab chiqarish tizimining yangi turidan tashkil topgan bo'lib, qurilish tashkiloti (PMK), ishlab chiqaruvchi zavod, tashish, jamlash bo'linmalari va maxsus ixtisoslashtirilgan loyihalash – konstruktorlik, texnologik byuro va yordamchi xizmat ko'rsatuvchi xo'jalikdan iborat.

Jamlama – blokli uslubning amaliyotga joriy etilishi qurilish – montaj ishlarida har bir million rubl hisobiga 20 tagacha kishini ishdan ozod qilish imkonini beradi (bu qiymat 1984 yilgi hisob – kitoblar asosida keltirilgan), shuningdek «ishlab chiqarish – tashish – montaj» bosqichi davrini ancha qisqartirish imkonini beradi.

Bu ko‘rinishdagi tizim dastlab Sharqiy Sibir hududida ekstremal tabiiy–iqlim va iqtisodiy-geografik sharoitlarda neft–gaz sanoati ob’yektlarini tezkor qurib bitirish maqsadida «*Sibkomplektmontaj*» birlashmasi qo‘llagan. Shuningdek, ishlab chiqarish – qurilish tizimlari tomonidan Podmoskove, Orenburg, Boshqirdiston va boshqa bir qator hududlarda qo‘llangani qayd qilinadi.

3.3. Harakatchan qurilish tashkilotlari

Xalq xo‘jaligining ehtiyojlari bilan belgilanadigan qurilishlar geografiyasi qurilish tashkilotlarining holati (quvvati, moddiy texnik bazasi) bilan to‘liq tarzda mos kelmaydi, shu sababli ishlarning bir qismini qurilish bazalaridan uzoqda joylashgan hududlarda bajarishga to‘g‘ri keladi. Bundan tashqari, hatto alohida, o‘ta muhim ob’yektlarda yirik qurilish–montaj tashkilotlari jalb qilinganida ham ularning maksimal quvvati yetmay, bu holda bir hudud doirasida ish olib boradigan trestlar quvvatini vaqtincha bir joydan ikkinchisiga joyga ko‘chirish ehtiyoji yuzaga keladi. Bunday hollarda qurilish tashkilotlari harakatchan (*mobil*) deyiladi.

Qurilish ishlab chiqarishining mobilligi – bu mehnat jamoalari va ishlab chiqarish quvvatining qisqa muddatda ob’yektlar bazasidan uzoqda joylashgan qurilishni amalga oshirish maqsadida yangi joyga ko‘chirish imkoniyati bilan belgiladi.

Qurilish tashkilotlarining harakatchanligi (*mobillik*) masalasi nisbatan dolzarb masala bo'lib, u maxsus ixtisoslashgan harakatchan shakllarni tashkil etish bilan shuningdek, oddiy qurilish – montaj tashkilotlarining mobillik darajasini oshirish yordamida hal qilinadi.

Harakatchan tashkilotlardan foydalanish sohalari va ularning mamlakat iqtisodiyotida tutgan roli quyidagi holatlarda o'z ifodasini topadi:

- ekstremal tabiiy – iqlim sharoiti hududlarda jumladan, Rossiya shimoliy va sharqiy mintaqalarining o'zlashtirilayotgan hududlari, O'zbekistonning shimoliy, g'arbiy cho'l zonalari qurilishlarni kengaytirish va jadallashtirish;
- cho'ziq tavsifdagi ob'yektlarda (LEP, neft–gaz quvurli o'tkazmalari, avtomobil va temir yo'llar) ishlarni bajarish;
- ixtisoslashtirilgan ishlar hajmi ko'payishida ortishida yuqori malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyoj ortishi;
- yangi hududlar va maydonlarning birlamchi o'zlashtirilishi;
- qurilish tashkilotlarining me'yoridan ortiqcha yuklama tufayli zo'riqishini bartaraf qilish.

Harakatchanlik (*mobillik*)ni ta'minlash uchun quyidagi shartlarga amal qilish talab qilinadi:

- ob'yektlarning qurilishida mehnat sarf–xarajatlarining bevosita qurilish maydonlarida kamaytirish bilan bog'liq loyiha yechimlari;
- harakatchan tashkilotlarni zarur resurslar bilan ta'minlovchi qurilish maydonidan uzoqda joylashgan tayanch statsionar bazalarni rivojlantirish;
- qurilish mashinalarining harakatchanlik darajasini oshirish va qurilish industriyasining harakatchan bazasini tashkil qilish;
- hrakatchan ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish;

- ekspeditsiya – navbatchilik (*vaxta*) asosidagi uslub yordamida mehnat resurslarining harakatchanligiga turtki berish;

- hududiy jihatdan ajralgan va avtonom tavsifda faoliyat yurituvchi ishlab chiqarish sharoitlarida yuqoridagi omillar hisobga olinishini ta'minlovchi maxsus tashkiliy shakllar.

Harakatchan tashkilotlarning o'ziga xosligi–yangi hududlarning doimiy ravishda o'zlashtirilishi (dastlabki, *pioner* tavsifdagi o'zlashtirish) bilan bog'liq bo'lib, bu xususiyat ularning odatdagi (statsionar) qurilish–montaj tashkilotlaridan farqini belgilab beradi.

Harakatchan (*mobil*) tashkilotlar jumlasiga ishchilarning doimiy yashash joylaridan uzoq masofada joylashgan hududlarda qurilish ob'yektlarida ishlashi bajarishi, tashish imkoniyatlari, ularni har kuni yashash joyiga qaytarib olib kelish imkonini bermaydigan tashkilotlar kiritiladi.

Harakatchan qurilish – montaj tashkilotlarining oqilona tashkiliy shakli – yagona qurilish bazasi tarkibida birlashtirilgan, umumiy qurilish yoki ixtisoslashtirilgan trest.

1. Harakatchan qurilish – montaj boshqarmasi (HQMB), harakatchan ixtisoslashtirilgan qurilish – montaj boshqarmasi (IHQMB), PMK, SMK va boshqalar. PMK–tarqoq joylashgan qurilish sharoitlarida ishlarni bajaradigan, samarali tavsifli birlamchi tashkiliy shakl hisoblanadi. PMK transport sohasi va qishloq xo'jaligida keng tarqalgan. PMKning ish faoliyatidagi o'ziga xos xususiyat–bo'linmalarning o'z joyini tez–tez o'zgartirib turishi va bazadan uzoqdagi joylashgan ob'yektlar qurilishi amalga oshirishi bilan belgilanadi.

Umumiy qurilishga oid PMK – barcha qurilish ishlari va qurilish konstruksiyalarini montaj qilish ishlarini bajaradigan bosh pudratchi hisoblanadi. Umumiy qurilishga oid PMK ning tamoyil jihatidan tuzilmasi 3.10–rasmda ko'rsatilgan. Uning tarkibidagi harakatchan otryadlar binolarning ma'lum aniq konstruksiya elementlarini qurishga ixtisoslashtiriladi yoki bir,

shuningdek bir nechta ishlar turlarini amalga oshirishga yo'naltiriladi. Ishlarni amalga oshirish davrida brigadalarga zarur qurilish mashinalari, qurilmalar, vagon turidagi umumiy yotoqxonalar va ombor inshootlari ajratib beriladi. Brigadalarga inventar moslama va anjom – uskunalarning to'liq jamlamasi biriktiriladi.

2. Ishlab chiqarish faoliyatiga xizmat ko'rsatadigan kenja bo'linmalar – mexanizatsiya boshqarmasi (MB), avtotransport korxonasi (ATK), IChTJB – Ishlab chiqarish – texnologik jamlash boshqarmasi, ishlab chiqarish bazasi (statsinar tavsifda) va harakatchan turda (harakatlanuvchi korxona, sex, poligonlar, BQB – Beton – qorishmasi bo'g'ini, qozonxona, elektr stansiyasi va h.k.)

3. Navbatchilik asosidagi (*vaxta*) istiqomat posyolkalarida hayot faoliyati va kundalik – maishiy turmush shart – sharoitlarni ta'minlash bo'yicha maxsus bo'linma tashkil qilinadi.

Harakatchan qurilishning o'ziga xos xususiyatlari – uning tarkibida ekspeditsiya, navbatchilik asosida (*vaxta*), ekspeditsiya – navbatchilik asosida (*vaxta*) mehnatni tashkil qilish shakllari mavjudligi. Bu uslublar ko'plab umumiy xususiyatlari egaligi bilan birga, ayrim tarkibiy elementlari bilan farqlanadi: jumladan, ular boshqaruv tuzilmasi, mehnat va dam olish rejimi, ijtimoiy infratuzilmalarning tashkil qilinishi va shu kabilar bilan bir – biridan farqlanadi.

Ekspeditsiya tavsifidagi uslub mehnat jamoalarining oilasiz, o'zlari doimiy istiqomat qiluvchi hududdan ancha uzoqda joylashgan erga, ishlarning tugaguncha yoki ma'lum vaqtga ko'chirilishini ifodalaydi. Bunda harakatchan ekspeditsiya posyolkalari (yoki aholi punktlari) ishlab chiqarish joyiga maksimal darajada yaqin quriladi va ularda yashaydiganlarni joylashtirishda chegaralanishlar belgilanadi. Ish tugashi bilan posyolka yangi joyga ko'chirilib, ishchilar–oilalari bilan doimiy istiqomat joylariga qaytariladi. Ishchilarning ish

joylariga chiqishi va o'z uyiga qaytishi rejalashtirilgan tartibda, navbat asosida takrorlanadi. Bu uslub ishlab chiqarish ishlarini bajarish hududlarining infratuzilmasi rivojlanmaganligi va bunga bog'liq ravishda, ishchilarning hayot shart – sharoitlarini avtonom ta'minlash ehtiyoji bilan belgilanadi.

Navbatchilik asosidagi (*vaxta*) uslub qurilish ob'yektlarining qurilish tashkilotlari joylashgan joyidan shuningdek, quruvchilarning doimiy yashash joylaridan ancha uzoqda joylashganida qo'llanilib, bunda qurilish ishlari navbatchilik asosida (*vaxta*) o'rin almashish bilan bajarilib, ya'ni ishchilar maxsus tashkil qilingan navbatchilik posyolkalarida oilasiz yashaydilar va vaqti-vaqti bilan o'z uylariga dam olish uchun qaytadilar. Mehnat va doimiy yashash joylarida dam olish davrining qat'iy tartib ketma – ketligi navbatlashishi – bu ushbu uslubning o'ziga xos xususiyati. Bu uslub yangi hududlari o'zlashtirishda, qurilish ob'yektlari tarqoq joylashganida, masalan, qishloq xo'jaligida foydalaniladi.

Ekspeditsiya – navbat asosidagi (*vaxta*) uslub oldingi uslublar kombinatsiyasidan tashkil topgan bo'lib, bunda ishchilarning oila a'zolaridan alohida, bazaviy posyolka yoki shahardan ancha uzoqda joylashgan hududga ekspeditsiya turida ko'chirilishi va keyin esa–navbatchilik (*vaxta*) sxemasida o'z ish faoliyatlarini amalga oshirishi belgilanadi.

Ekspeditsiya tavsifidagi va navbatchilik asosidagi (*vaxta*) qurilishni amalga oshirish uslublari mehnat qilish va dam olishning alohida o'ziga xos tartibi hisoblanib, bunda ish vaqtining umumiy yig'indisi holatda hisobga olinishi, amalga oshirilgan ishlarning to'planib borishi (8 soatdan uzunroq ish kuniga amal qilish) va doimiy yashash joyiga tizimli tarzda qaytishga asoslanadi. Ma'lum aniq mehnat va dam olish tartibini belgilash davomida iqlimiy va mavsumiy shart – sharoitlar, shuningdek bazaning uzoqda joylashishi va zarur materiallarni yetkazib berish va ishchilarni tashish kabilar hisobga olinadi.

Harakatchan qurilishda ijtimoiy tayyorgarlikning muhim elementi–turar-joylar, omborlar va yordamchi zonalardan tashkil topgan dala shaharchasini (*vaxta posyolkasi*) o‘z ichiga olgan infratuzilmani rivojlantirish bilan bog‘liq. Istiqomat zonasi tarkibiga turar–joy uylari va ijtimoiy – maishiy hamda madaniy xizmat ko‘rsatish binolarini oladi.

3.4. Qurilish tashkilotlarini boshqarish apparatining funksiyalari

Qurilish – montaj tashkiloti (QMT) boshqaruv apparatining funksiyalari quyida qurilish tresti va qurilish boshqarmasi (QB) misolida ko‘rsatilgan. Bu tuzilmalar qariyb yetmish yil davomida qurilish korxonalarining deyarli yagona tashkiliy shakllari bo‘lib kelgan.

Bozor munosabatlarisharoitiga o‘tish bilan, qurilish sohasida markazlashtirilgan boshqaruv tugatilib, aksariyat trestlar nisbatan oddiy ierarxik tavsifga ega bo‘lib, turli xususiy (davlat ishtirokidagi yoki uning ishtirokisiz) firmalarga bo‘linib ketdi. Ularning asosini qurilish boshqarmasi (QB) tashkil qiladi. Bunda, o‘z navbatida, ishchilar son miqdori ortishi va o‘tmishda Sobiq Ittifoqqa xos iqtisodiyotning rejalashtirilishi bilan bog‘liq faoliyat yuritgan shaxobcha bo‘linmalarining tugatilishi hisobiga apparatning qisqartiriladi.

Ushbu ko‘rinishda rejalashtirish bo‘limiga ehtiyoj yuzaga kelishi, mehnat va mehnatga ish haqi to‘lash hamda boshqa holatlarni me‘yoriylashtirish zarurati yuzaga keladi. Shuningdek, tuzilmalarning qayta o‘zgartirilishi jarayoni hali ham to‘liq tugallangan deb hisoblash mumkin emas. Jumladan, bozor munosabatlari sharoitlarida zaruriy hol sifatida yangi funksional xizmatlarni yaratish va mos ravishda apparatni vujudga keltirish masalasi ko‘ndalang turibdi.

Shu bilan birga, yetarli quvvatga ega bo'lgan, trest turidagi qurilish korxonalarisiz neft–kimyo, metallurgiya, neft–gaz quvur o'tkazmalari, keng ko'lamdagi ommaviy qurilishlar va boshqa turdagi yirik muhandislik inshootlarida tegishli loyihalarni amalga oshirish mumkin emas. Shundan kelib chiqib, navbatdagi qismda qurilish trestlari va qurilish boshqarmalari (QB) boshqaruv apparatining tuzilmasi va funksiyalari misollari ko'rib chiqiladi.

Qurilish – montaj tashkilotlarining boshqaruv faoliyati chiziqli tavsifdagi va funksional ishchi – xodimlardan (*personal*) tashkil topgan, tashkilot rahbariyati va boshqaruv apparati tomonidan amalga oshiriladi. *Joylarda boshqaruvchi xodimlar* – katta ish boshqaruvchi, ish boshqaruvchilar, usta, dispetcher, geodezist, uchastka mexanigi va boshqalardan iborat; *funksional ishchi – xodimlar* esa – ishlab chiqarishni tayyorlash va boshqarishga ixtisoslashtirilgan funksiyalarni bajaradigan, trest boshqaruvi va boshqaruv apparatining ishchi – xodimlaridan tashkil topgan.

Trest boshqaruvi boshqaruvchi va unga bo'ysingan apparat, ya'ni, trest ma'muriyati tomonidan amalga oshiriladi (3.5 – rasm).

Trest boshqaruvchisi (boshlig'i) yuqori boshqaruv organi tomonidan tayinlanib davlat va boshqa mulk egaligining ishonchli shaxsi hisoblanadi. U korxonaning barcha ishlarini yagona boshqarish tamoyili asosida tashkil qilish vakolatiga ega bo'lgan, ishonch qog'ozisiz trest nomidan ish olib boruvchi, barcha tashkilotlar va muassasalarda trest vakili sifatida ishtirok etuvchi, qonun doirasida o'rnatilgan tartibda korxona mol–mulki va vositalaridan tegishli rejalashtirishga mos ravishda foydalanishi uchun buyruqlar beruvchi, shartnomalar tuzuvchi, ishonch bildiruvchi, bankda hisob – kitoblar uchun va boshqa turdagi korxonaga zaruriy hisob raqamlarini ochish huquqiga ega bo'lgan shaxs hisoblanadi.

Boshqaruvchi o'z vakolatlarii doirasida xizmat ko'rsatuvchilar va muhandis – ishchi texnik xodimlar (MITX) uchun ish oylik haqi qiymatini

tasdiqlash va unga o'zgartirishlar kiritish huquqiga ega. Boshqaruvchining vakolatlari doirasiga unga bo'ysinadigan ishchilarni ishga qabul qilish va ishdan ozod qilish huquqi ham kiritilib, bu vakolat qabul qilingan mehnat qonunchiligiga muvofiq amalga oshiriladi. Boshqaruvchi bevosita rejalashtirish va smeta – shartnomalar bo'limlarini, hisobxona va kadrlar bo'limini boshqaradi. Qolgan bo'linmalar va xizmatlarni u o'z o'rinbosarlari orqali boshqaradi va joriy qilingan qoidalar asosida boshqaruv ishlarining ma'lum bir uchastkasiga boshchilik qiladi va ushbu ish uchun javobgarlikni to'liq zimmasiga oladi. Odatda, boshqaruvchi o'rinbosarlaridan biri, ya'ni uning birinchi o'rinbosari bosh muhandis hisoblanadi.

Bosh muhandis qurilish trestida texnik siyosat yuritilishi uchun javobgar. Uning majburiyatlari tarkibiga fan va texnika yutuqlarini amaliyotga joriy qilish, texnologiyalarni takomillashtirish, ishlar sifatini ta'minlash kabilar kiradi. U ishlab chiqarish va texnik bo'limlarni, shuningdek bosh mexanik va bosh energetik bo'limlari, texnolog bo'limi, laboratoriyalarni boshqaradi, mehnatni muhofaza qilish va ratsionalizatsiya ishlarini yo'naltiradi.

Boshqaruvchining o'rinbosari moddiy – texnik ta'minotni tashkil qiladi, ishlab chiqarishda transport, xo'jalik xizmatlari, shuningdek trest jamoasi uchun kommunal – maishiy turmushga oid xizmatlarni tashkil qiladi. Unga jamlash (yoki ta'minot mahkamasi), transport bo'limlari, ma'muriy xo'jalik bo'linmasi (MXB), turar joy – kommunal mahkamasi (TJKM) va qurilishni loyihalash tashkilotlari (QLT) kabilar bo'ysunadi. Yirik trestlarda bu funksiyalar boshqaruvchining ikki – uch o'rinbosari o'rtasida taqsimlanadi. Qurilishni boshqarishdagi umumiy o'zgarishlar (tendensiya) – bu qurilish tashkilotini unga xos bo'lmagan funksiyalardan ozod qilish, turar joy – kommunal xo'jaliklar, madaniy yo'nalishdagi ob'yektlar tarkibi va shukabilarnilarni tashkil qilishni qarab chiqishdan iborat hisoblanadi. Bundan farqli o'laroq, alohidalangan va

infratuzilmalar rivojlanmagan hududlarda ham quruvchilar bari–bir ushbu turdagi faoliyat bilan shug‘ullanishlari zarur.

Boshqaruvchining iqtisodiy ishlar bo‘yicha o‘rinbosari (bosh iqtisodchi) trestning rejalashtirishga oid – iqtisodiy ishlarini boshqaradi, xo‘jalik va moliyaviy faoliyatni tashkil qiladi, trest ishchi – xodimlari, texnik – iqtisodiy ko‘rsatkichlarni yaxshilash chora –tadbirlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi. So‘nggi yillarda bu lavozim katta trestlarda joriy qilingan. Boshqaruvchi o‘rinbosarlari o‘rtasida majburiyatlar iqtisodiy ishlar bo‘yicha rejalashtirish – iqtisodiy, smeta – shartnomalar, mehnat bo‘limlarini boshqarish kabi taqsimlanish mumkin.

Uning bosh hisobchi xizmati bilan uzviy bog‘liq holda ish olib borishi talab qilinib, bosh hisobchi xizmati bevosita boshqaruvchiga bo‘ysunadi.

Trest apparatining tarkibiy tuzilmasi – bo‘limlar, xizmatlar va boshqa quyi bo‘linmalardan tashkil topadi. Ular boshqaruvchi tomonidan tasdiqlangan qoidalar va tartiblar (nizom) asosida faoliyat olib boradi, bo‘linmalarga rahbarlar tayinlanadi va ularning faoliyatlari tartibga solinadi.

Rejalashtirish bo‘limi pudratchilik va subpudrachilik ishlarining istiqboldagi, yillik va tezkor tartibdagi rejalarini; shuningdek, korxonaning faoliyat rejasini va qurilish tashkilotining xo‘jalik faoliyati rejasini tuzib chiqadi; ijrochilargacha beriladigan topshiriqlar rejalarini amalga oshiradi, ularning bajarilishini hisobga olib borishni tashkil qiladi va hisobotlar tuzadi; buyurtmachilar bilan qurilish ichida lavozimlar ro‘yxatini kelishib oladi; ishlab chiqarish va xo‘jalik faoliyati bo‘yicha iqtisodiy tahlillarni amalga oshiradi va qurilish tashkilotining ishlari samaradorligini oshirish bo‘yicha taklif – tavsiyalarni ishlab chiqadi.

Ishlab chiqarish bo‘limi ishlab chiqarishga tayyorgarlik bilan shug‘ullanadi yuritadi (bosh texnolog bilan hamkorlikda); qurilish – montaj boshqarmalari va uchastkalarining ishlab chiqarishga oid faoliyatini, quvvat va

ob'yektlarning o'z vaqtida ishga tushirilishini yo'naltiradi, tizimli tarzda nazorat qiladi va duch keladigan ishlab chiqarish (ishlarni bajarish) muammolarini yechishni tashkil qiladi; texnologik jihatdan ketma-ketlikka mos ravishda, qurilish boshqarmalari va subpudratchi tashkilotlar ishlarining bajarilish muddatlarini muvofiqlashtiradi; qurilish grafiklarini va undan kelib chiqib, qurilishni moddiy-texnik resurslar bilan ta'minlanishini aniqlaydi, ularni qurilish maydoniga yetkazib berish grafigini tuzib chiqadi.

Boshqaruvning dispetcherlik shaklida tuzilgan ishlab chiqarish bo'limi funksiyasi asosan ishlab chiqarish tayyorlanishi bilan cheklanadi.

Texnik bo'lim buyurtmachilardan loyiha – smeta hujjatlarini qabul qilishni amalga oshiradi, uning o'z vaqtida kelib tushishini, tarkibiy jihatdan jamligini va sifatini nazorat ostiga oladi; qurilish boshqarmasida va subpudratchi tashkilotlarda texnik hujjatlarning yuritilishini ta'minlaydi; trestning boshqa quyi bo'linmalari bilan birga, texnik jihatdan rivojlanish rejalarini va tashkiliy-xo'jalik chora-tadbirlarini ishlab chiqadi; rivojlangan konstruksiyalar va samarali materiallardan foydalanish chora – tadbirlarini amalga oshiradi; texnik axborot bilan ta'minlaydi; trestda kashfiyot – ixtirochilik va ratsionalizatorlik ishlariga rahbarlik qiladi.

Bosh texnolog bosh muhandis o'rinbosari bo'lib, ishlab chiqarish ishlarini loyihalash bo'limini (guruhini) boshqaradi va ishlab chiqarish ishlari tayyorlanishi va texnologik jihatdan tartib – intizomga amal qilish uchun javob beradi. Bosh texnologning asosiy majburiyatlari –ilg'or texnologiyalarning joriy qilinishi va Ishlab chiqarish ishlari loyihasi (IBL) tarkibidagi (texnologik xaritalar va sxemalar, montaj mexanizmlarining mahkamlanishi, qurilish bosh tarhlari, grafiklar) tegishli loyihalash – texnologiya hujjatlarini ishlab chiqish yo'liga bilan muvofiq ishlarni tashkil qilish va ularning bajarilishi ustidan nazorat o'rnatilishini tashkil qilish kiradi.

Bosh mexanik katta trestlarda bosh muhandisning ishlarni mexanizatsiyalashtirish masalalari bo'yicha o'rinbosari sifatida bo'limga boshchilik qiladi. Uning majburiyatlari tarkibiga xususiy va ijaraga olingan mashinalar jami (parki), mexanizmlar va qurilmalardan foydalanishni tashkil qilish va bu jarayonni nazorat qilish; buyurtma topshiriqlari va shuningdek tegishli loyihalashga oid va smeta hujjatlari o'z vaqtida va to'g'ri rasmiylashtirishni ta'minlash, mexanizatsiyalashtirishda subpudratchilar ishini muvofiqlashtirish va trest ob'yektlarida ular bajaradigan ishlari ustidan nazorat qilish; ta'mirlash – mexanik ustaxonalar ishlari ustidan nazorat o'rnatish; yangi mashinalar, qurilmalar va jihozlash vositalarini joriy qilish kabilar kiritiladi.

Bosh energetik bosh muhandisning energiya ta'minoti bo'yicha o'rinbosari hisoblanadi. U energiyaga oid xo'jalikni va trest ob'yektlarida ushbu sohaga oid aloqa tashkil qiladi va undan foydalanishni nazorat qiladi; ayrim hollarda elektr montaj ishlarini bajaruvchi subpudratchi tashkilotlar ishlarini nazorat qiladi.

Smeta – shartnoma bo'limi smeta hujjatlarini qarab chiqadi va muvofiqlashtiradi, uning kelib tushishini nazorat qiladi; pudrat va subpudrat shartnomalarini rasmiylashtiradi, ularning bajarilishini nazorat ostiga oladi va shartnomada keltirilgan bitimlar bo'yicha buzilishlarga yo'l qo'yilganida rahbariyatga ko'rilishi kerak bo'lgan chora(sanksiya)larni taqdim etadi; qurilish – montaj ishlarini bajarishda buyurtmachi va subpudratchilar bilan amalga oshiriluvchi hisob–kitoblarning to'g'riligini nazorat qiladi; ishlab chiqarish mahsulotlari bo'yicha ta'minotchilar tomonidan ulgurji narxlarga amal qilinishini tekshiradi; trest quyi bo'linmalar uchun materiallar va xizmatlarning rejalashtirilgan – hisoblangan qiymatlarini ishlab chiqadi.

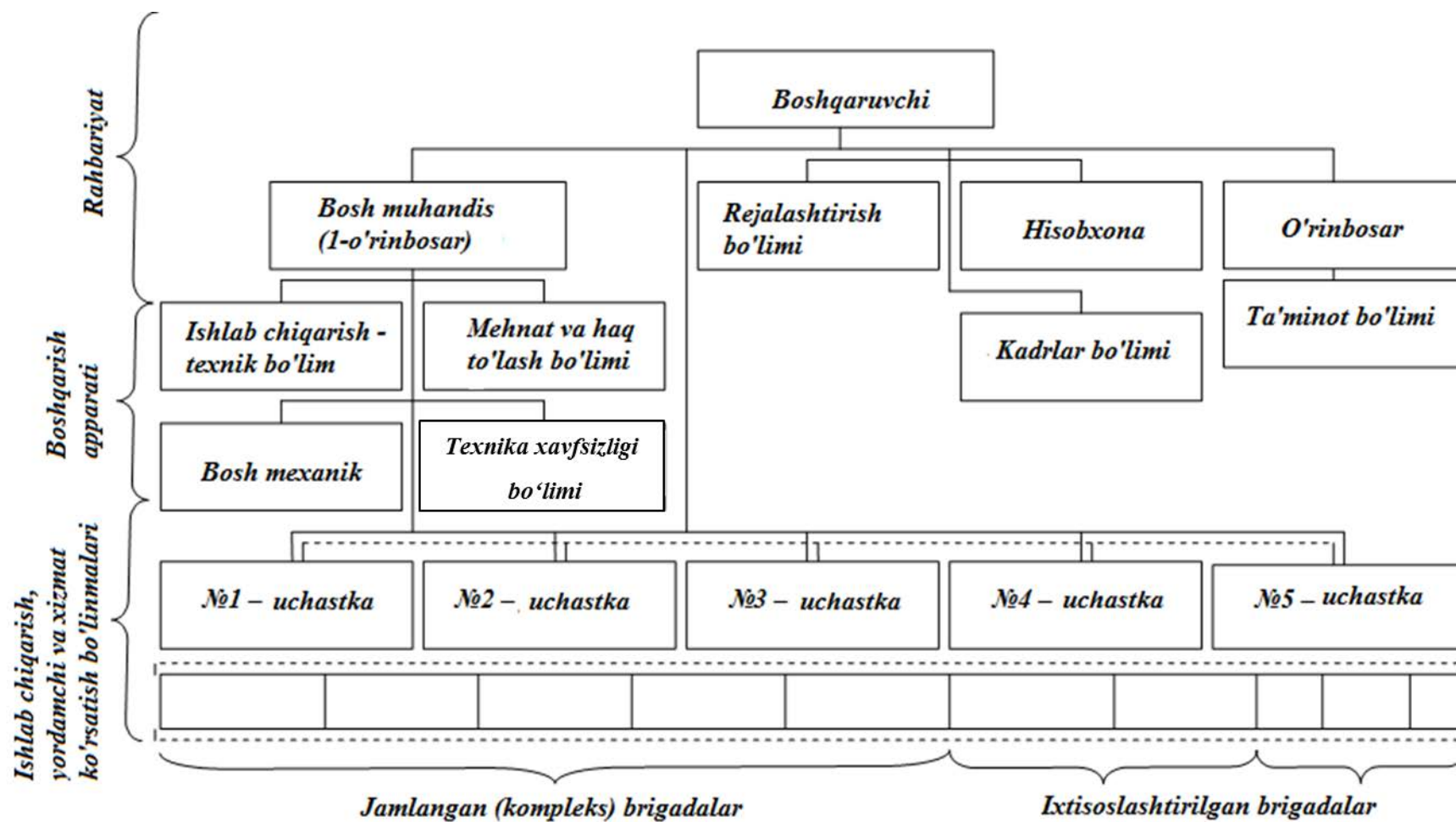
Moddiy – texnik ta'minot bo'limi (mahkamasi) materiallar, qismlar, konstruksiyalar, qurilmalar, qurollar, maxsus kiyim-kechaklar va asbob – uskunalar, anjomlarning olinishi, yetkazib berilishi va saqlanishini tashkil qiladi.

Hisobxona xo‘jalik faoliyati hisob-kitoblarini yuritadi, moddiy qimmatga ega vositalar va pul mablag‘larining to‘g‘ri sarflanishini olib boradi, nazorat qiladi. Bosh hisobchi tashkilotning bosh auditori hisoblanadi.

Ishlab chiqarish korxonasi bo‘limi trestda beton va qorishmalar tayyorlaydigan qurilmalardan foydalanish, beton va temirbeton konstruksiyalar poligonlardan foydalanish, yog‘och materiallar sexlari va ustaxonalari va shu kabi boshqa ishlab chiqarishni tashkil qiladi; shuningdek, ular uchun rejalashtirilgan ishlarni bajarishga oid vazifalarni ishlab chiqadi, ularning ishlab chiqarish – xo‘jalik faoliyatini nazorat qiladi va mahsulotlarni taqsimlaydi.

Maslahatchi – huquqshunos (huquqshunoslik bo‘limi) huquqiy xizmatlar ko‘rsatilishini ta‘minlaydi: ya‘ni, buyurtmachi, pudratchilar, ta‘minotchilar va boshqa o‘zaro shartnoma tuzadigan tomonlar o‘rtasida shartnoma – bitimlarining tayyorlanishida ishtirok etadi; da‘vo arizalarini tayyorlaydi, arbitraj va fuqarolik sudlarida o‘z tashkiloti nomidan ishirok etadi; barcha huquqiy mazmundagi masalalar bo‘yicha maslahatlar berishni amalga oshiradi.

Qurilish – montaj boshqarmasi apparatining tuzilmasi (QMB, QB) va unga teng huquqqa ega bo‘lgan tashkilotlar – montaj boshqarmasi (MB), ishlarni boshqarish boshqarmasi (IBB), harakatchan mexanizatsiyalashtirilgan kolonnalar (HMK), doimiy tavsifda faoliyat ko‘rsatuvchi qurilish-montaj poezdi (QMP), ko‘prik qurilishi poezdi (KQP) va boshqalar asosan trest tuzilmasiga o‘xshash bo‘ladi. Qurilish boshqarmasining ishlab chiqarish bo‘linmasi – uchastkadan tashkil topgan bo‘lib, uning boshqarishni katta (ishlarni) ishlab chiquvchi (*katta ish boshqaruvchi*) yoki (ishlarni) ishlab chiquvchilar (*ish boshqaruvchilar*) turadi. Katta ish boshqaruvchiga ish boshqaruvchilar va qurilish ustalari bo‘ysunib, ularning shtati qurilayotgan ob‘yektning hajmi, navbati va murakkabligiga bog‘liq hisoblanadi.

3.9-rasm. Umumiy qurilishga oid qurilish-montaj boshqaruvining tuzilma sxemasi.

Bundan tashqari, uchastkada hisoblovchi, tabelchi, omborchi kabilar bo‘lishi mumkin. Quyida keltirilgan 3.9 va 3.10-rasmlar qurilish-montaj boshqarmasi (QB) va umumiy tavsifdagi qurilish ishlarida harakatchan mexanizatsiyalashtirilgan kolonnalarning tuzilma sxemasi, keltirilgan, 3.11 – rasmda esa – katta ish boshqaruvchi uchastkasi ifodalangan **ishlarni ishlab chiquvchi (ish boshqaruvchi)** bevosita ishlab chiqarishning boshqaruvchisi yoki tashkilotchisi hisoblanadi. Unga birlashgan uchastkada yakka boshliq sifatida ishlab chiqarish faoliyatining barcha jihatlar uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi.

Ish boshqaruvchining asosiy majburiyatlari tarkibiga: ishlar rejasining tasdiqlangan ko‘rsatkichlarini bajarish; ishlarning talab qilingan sifatini ta‘minlash; mehnat va moddiy resurslardan oqilona foydalanish kabilar kiradi.

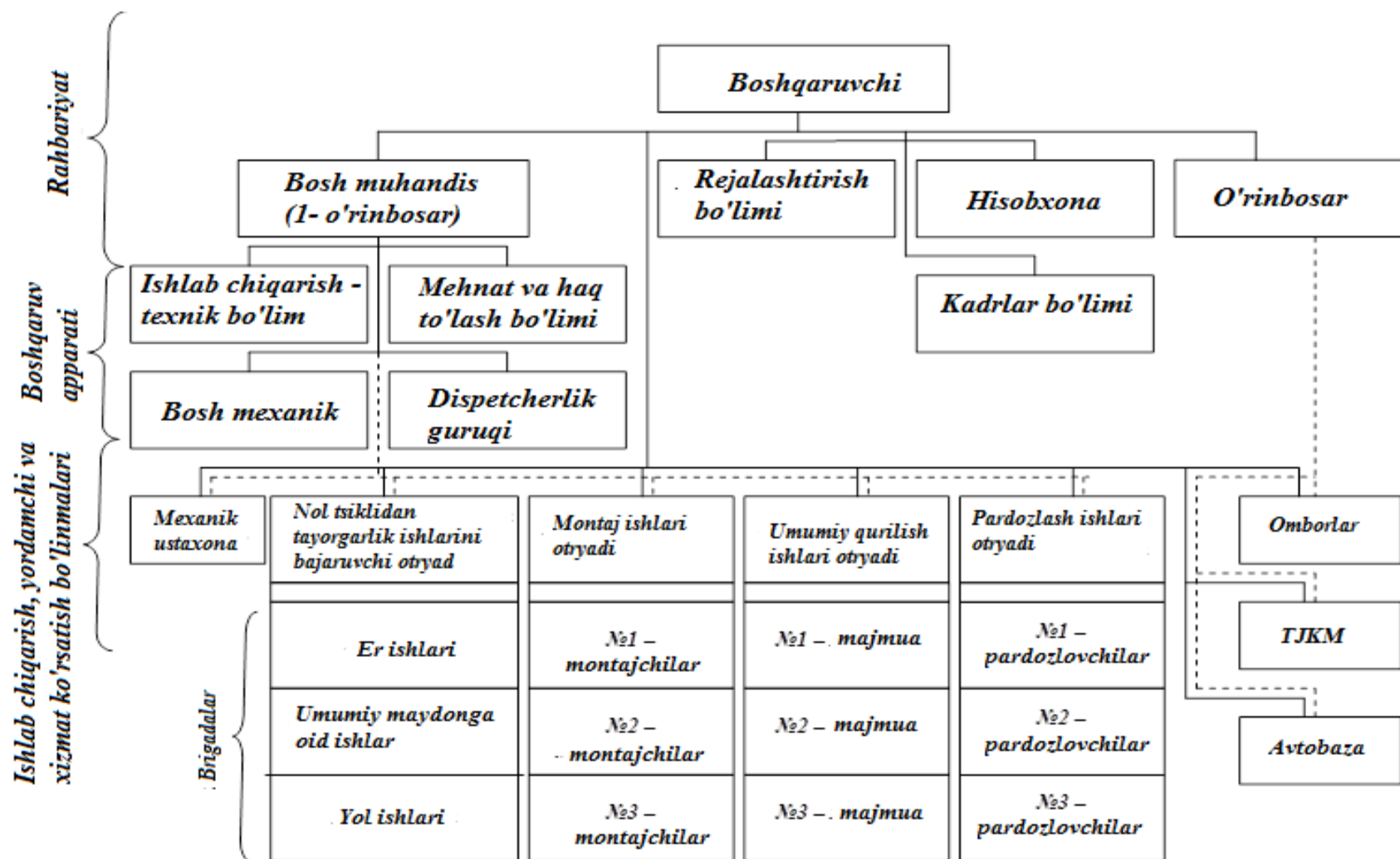
Bu majburiyatlarni bajarish uchun ish boshqaruvchi loyihalash-smeta va texnologik hujjatlarni (QTL – Qurilishni tashkil qilish loyihasi, IBL – Ishlarni bajarish loyihasi) alohida qismlar bo‘yicha sinchiklab o‘rganib chiqishi zarur, shuningdek o‘z vaqtida materiallar, mexanizmlar, ehtiyot qismlar va boshqalar olinishi uchun buyurtma- arizalar berishda ishtirok etish yoki bu hujjatlarni tuzib chiqish; ishlar frontlarini tayyorlashni ta‘minlash, ustalar bilan topshiriqlar va ishlarning qabul qilinishini rejalashtirish; ishlar jurnali va talab qilingan bajarishga oid hujjatlarni (keyinchalik ko‘rinmaydigan (yashirilgan) ishlar uchun dalolatnomalar ishlarning qabul qilinishi bo‘yicha dalolatnomalar va boshqalar) yuritilishi; o‘ziga tegishli ob‘yektda mehnat muhofazasi va yong‘in havfsizligi bo‘yicha zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish; ratsionalizatorlik ishlarini tashkil qilish va qo‘l ostidagilar uchun keltirilgan taklif va tavsiyalarda hisob–kitoblarga ko‘maklashishi kiradi.

Ish boshqaruvchi uchastkada qo‘l ostidagilarni ishdan chetlatish, ish topshiriqlarini tasdiqlash, qo‘l ostidagi ishchilariga, MTX – muhandis–texnik

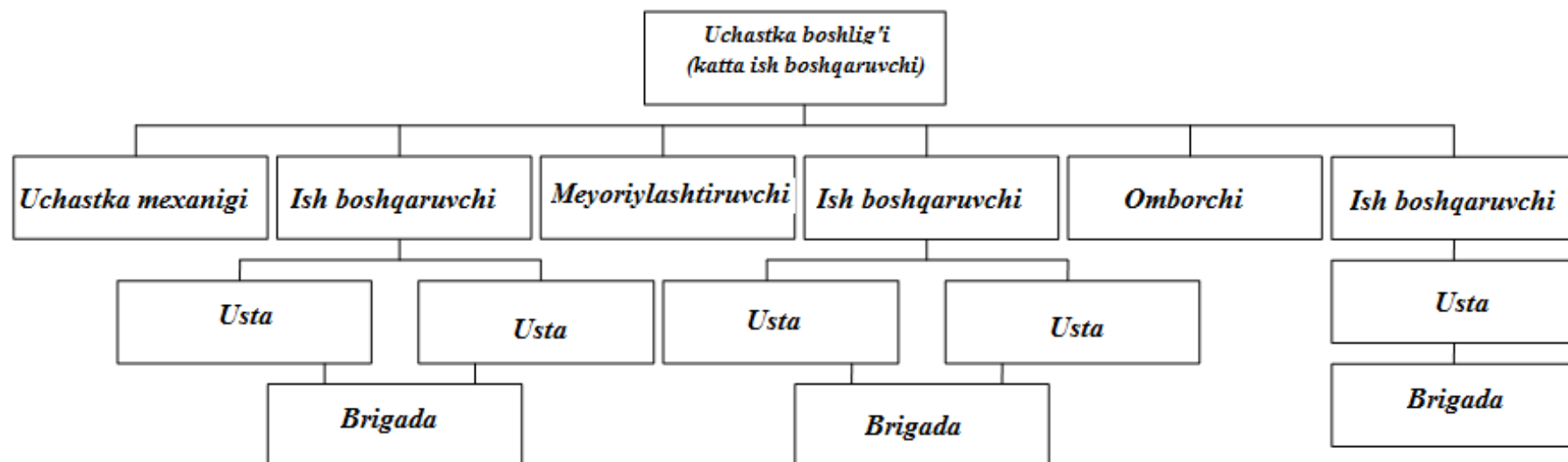
ishchi-xodimlar va KXX – kichik xizmat ko‘rsatuvchi xodimlarga rag‘batlantirish va jazo tariqasidagi jarimalar tayinlash huquqi kiradi.

Qurilish ustasi ishlab chiqarishda kichik boshliq hisoblanib, vazifalari tarkibiga qo‘l ostidagi jamoa (brigadalar, navbatchilar va boshqalar) ishlarining texnik va tashkiliy ta‘minotini amalga oshirish kiradi. Usta ishchi hujjatlar (IX) va Ishlarni bajarish loyihasini (IBL) o‘rganib chiqishi talab qilinadi; shuningdek, ishlar frontini tayyorlash va zarur asbob-uskunalar va moslamalarni tayyorlashi; bolg‘usi turgan ishlarni bajarish uchun topshiriqlarni oldindan hisoblab chiqishi va topshiriqlar berishi; mehnat muhofazasi bo‘yicha zarur ko‘rsatmalar berishi; ishlar bajarish davomida tegishli o‘lchamlarni amalga oshirishi, boshqa turdagi asboblarni asosidagi o‘lchovlarni bajarishi va moddiy resurslarning vaqtida kelib tushishini ta‘minlashi, ishlar tugallanishi bilan esa – bajarilgan ishlarni miqdor va sifat jihatidan qabul qilishi, berilgan topshiriqlarni yopishi belgilanadi.

Usta ish bajaruvchiga bo‘ysunadi. Usta sifatida texnik xodimlar va oliy ma‘lumotli yosh mutaxassislar tayinlanadi, bu bilan ishlab chiqarish tashkilotchisi sifatida ishlarni bajarish bosqichida birlamchi tajriba orttirishi ko‘zda tutiladi.

3.10-rasm. Harakatchan mexanizatsiyalashtirilgan kolonnaning tuzilma sxemasi.

3.11-rasm. Katta ish boshqaruvchi uchastkasining tuzilma sxemasi.

Brigadir – quruvchi ishchilar jamoasining bevosita boshlig‘i hisoblanadi.

Kam tarkibdagi mehnat jamoalari *zvenolar* deb, nomlanadi va yaxlit bir ish turini bajaradi. Bir necha ishlar turini bajaradigan ishchilar jamoasi *brigada* deb nomlanadi. *Brigada* – miqdori 10 ta va undan ortiq kishini tashkil qiladigan, shuningdek 6 kishidan boshlab maxsus bo‘lmagan tavsifdagi ishlarni bajaruvchi umumiy qurilish ishlari bilan shug‘ullanadigan mehnat jamoasi hisoblanadi.

Brigadir brigadaning boshqa a‘zolari kabi, asosiy vaqt davomida brigada tarkibida mehnat qiladigan ishchi hisoblanadi. Mehnat kunining ma’lum vaqtida u brigadani boshqarib, shunga yarasha maosh oladi. Brigadir brigadaning ishini tashkil qiladi, jamoada mehnat intizomini ta’minlaydi va mehnat taqsimoti bo‘yicha topshiriqlarning to‘g‘ri bajarilishini ta’minlaydi. Brigadir nisbatan yuqori malakali va ishchan, g‘ayratli, tashkilotchilik qobiliyatiga ega va e’tiborli ishchilar orasidan tayinlanadi. Brigadir ustadan topshiriq oladi va brigada a‘zolari o‘rtasida ishlarni taqsimlaydi. Uning majburiyatlari tarkibiga ishlar to‘xtab qolmasligi uchun ish frontini nazorat qilib turish va ishlarning bajarilish sifatini ta’minlash kiradi.

3.5.Qurilish ishlab chiqarishini boshqarishning tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirish

Markazlashtirish darajasiga iqtisodiy muhitning ta’siri. Yangi shart – sharoitlarda tashqi iqtisodiy muhit o‘zgarishlari, o‘z navbatida qurilish korxonalarining tashkiliy tuzilmalari shunga moslashishi kuzatiladi. O‘zgarishlar quyidagi o‘zaro munosabatlarga aloqador:

- Qurilish tashkilotining boshqaruv markazi va uning tarkibidagi kenja bo‘limlar o‘rtasida;
- Qurilish mahsulotini yaratuvchilari va uning iste’molchilari o‘rtasida.

Boshqaruv tizimining yuqori va quyi pog‘onadagi joylashgan bo‘linmalari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlari *markazlashtirish* tushunchasi orqali tavsiflanadi. *Markazlashtirish (tsentralizatsiya)* tushunchasi barcha quyi pog‘onada joylashgan organlar markazga bo‘ysunishlarini belgilab beruvchi boshqaruv va tashkiliy tizim tushuniladi. Ushbu tizimning aksi, ya’ni *aks markazlashtirish (detsentralizatsiya)* – bu umumiy holda markazlashtirish bekor qilinishi yoki uning ta’sirini kuchsizlanishini anglatadi; boshqaruv jarayoniga nisbatan tatbiq etganda bu tushuncha yuqori pog‘ona boshqaruv organlarining funksiyalari, huquq va javobgarliklarini ularga nisbatan quyi yoki parallel joylashgan organlarga uzatilishini anglatadi.

Ayrim hollarda, shu maqsadlarda *integratsiya* ya’ni biror qismlarning umumiy holda birlashtirish tushunchasidan foydalaniladi; iqtisodiyotda bu tushuncha o‘zaro iqtisodiy, ishlab chiqarishga oid va tashkiliy hamkorlikni kengaytirishga moslashish jarayonlari sifatida ifodalanadi. Mos ravishda, *aks integratsiya (dezintegratsiya)* tushunchasi – umumiyning qismlarga ajratilishi va tub mohiyatni tashkil qilgan tashkilotlar tarkibidagi aloqadorlik to‘liq yo‘qotilishini ifodalaydi.

Bu holda bir – biri bilan o‘zaro chambarchas bog‘liqlikka ega bo‘lgan markazlashtirish va aks markazlashtirish jarayonlari bozor munosabatlari asoslaridan birini tashkil qiladi.

Yirik va ierarxik (boshqarishning ko‘p bosqichli tuzilmasi) tavsifga ega bo‘lgan tuzilmalarning aks markazlashtirilishi bu bozor munosabatlari sharoitida keng ko‘lamda markazlashtirilgan, davlat ishtirokidagi turli shaklli birlashmalardan voz kechib aksiyadorlik jamiyatlari, trestlar shakllanishi hisoblanadi. Yangicha shart–sharoitlarda bu ko‘rinishdagi ierarxik tuzilmalarning ba’zi MDH davlatlarida, masalan, Rossiyada saqlanib qolinishi, qator sabablar bilan belgilanadi: jumladan, davlat tomonidan (federal miqyosda, federatsiya ob’yektlari, mahalliy boshqaruv organlari miqyosida) beriladigan

buyurtmalarning katta hajmliligi egaligi; qurilish alohida sohalarining murakkab tavsifga egaligi qayd etib o‘tiladi; bu ko‘rinishdagi tizimlar birlamchi qurilish korxonalarining ish bilan nisbatan to‘liq ta‘minlanishi va resurslar bilan ta‘minlashni tashkil qilish imkoniyatini beradi, shuningdek ular tomonidan bajariladigan qator funksiyalar alohida ko‘rinishdagi, katta bo‘lmagan korxonalar tomonidan bajarilishi mumkin emas.

Bunda ijrochilarning vaziyatdan kelib chiqib bevosita tashabbuskorligi va manfaatdorligi susayishi qayd qilinadi. Shuning uchun noana‘anaviy tuzilmalarni shakllantirish afzalroq. Masalan, yuzaga keltirish mumkin bo‘lgan variantlardan biri – eski tashkil qilish tizimini, ya‘ni barcha boshqariadigan bo‘linmalar faoliyatlarini ierarxik tavsifda muvofiqlashtiradigan birlashtiruvchi tizimni birlamchi kenja bo‘linmalar o‘rnida barcha huquqlarga ega mustaqil yuridik shaxs maqomidagi boshqaruv birliklarini yaratish. Ushbu jarayon O‘zRda Qurilish vazirliklarini (Qurilish vazirligi, Qishloq xo‘jaligi qurilish vazirligi, Maxsus montaj qurilish Vazirligi va sh.k), Bosh Boshqarmalarini (Toshkent shahri Bosh qurilish Boshqarmasi, Irrigatsiya va sho‘ro xo‘jaliklari qurilishi Bosh Boshqarmasi va sh.k.), Assotsiatsiyalari (O‘rta Osiyo transport qurilishi va sh.k.) yopilishiga olib kelgan. Shu bilan birga, qisman aks markazlashtirish hisobiga, boshqaruvning bir necha pog‘onaliligini saqlagan holda, katta firma imkoniyatlari bilan birga, kichik korxonalar mol-mulkini birlashtirishga muvaffaq ham bo‘lingan (“O‘zbekiston avtomobil yo‘llari”).

Aks markazlashtirilgan (detsentralizatsion) qurilish trestlari. Qayta isloh qilish davrida asosiy tashkiliy tuzilma trestlardan tashkil topib, uning tarkibida bir necha qurilish boshqarmalari faoliyat olib boradi. Davlat trestni buyurtmalar bilan ta‘minlaydi, shuningdek moliyalashtiradi, moddiy–texnik resurslar bilan ta‘minlaydi; uning tarkibida rejalashtirish ko‘rsatkichlari o‘rnatiladi va jumladan, oylik maosh fondi tashkil qilinadi. Trest buyurtmachilar va subpudratchilar bilan shartnomalar tuzishi, har bir qurilish boshqarmalari

bo'yicha topshiriqlarni taqsimlashi, resurslarni uzatishi va topshiriqlarning bajarilishini nazorat qilishi belgilanadi. Boshqaruv topshiriqlarning faqat tezkor bajarilishida o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish bilan vaziyat murakkablashgan, bunda moddiy – texnik resurslar bilan ta'minlash bevosita qurilish boshqarmalari tomonidan amalga oshirilishi nazarda tutilib, aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirilgan trestlarning roli esa – sezilarli darajada susayib ketishi va ayrim hollarda qisman nol qiymatga tenglashishi kuzatiladi. Kenja bo'linmalar mustaqil ish faoliyati yuritishlari va aksiyadorlik jamiyatlaridan (sobiq trestlar) deyarli erkin ish olib borishlari yuridik huquq va majburiyatlarga ega emas. Shu bilan bir vaqtda, aksiyadorlik jamiyatlari (AJ) ular uchun ma'lum majburiyatlarni (soliqlar, moliyaviy javobgarlik va h.k.) o'z zimmasiga olishlari kuzatiladi. Bu ko'rinishdagi vaziyat kenja bo'linmalar asosida, mustaqil – OAJ, YoAJ va boshqa shakllardagi yuridik maqomga ega tashkilotlarning tashkil qilinishi yo'li bilan aksiyadorlik jamiyatlarini qayta tashkil qilish zaruratini yuzaga keltirgan.

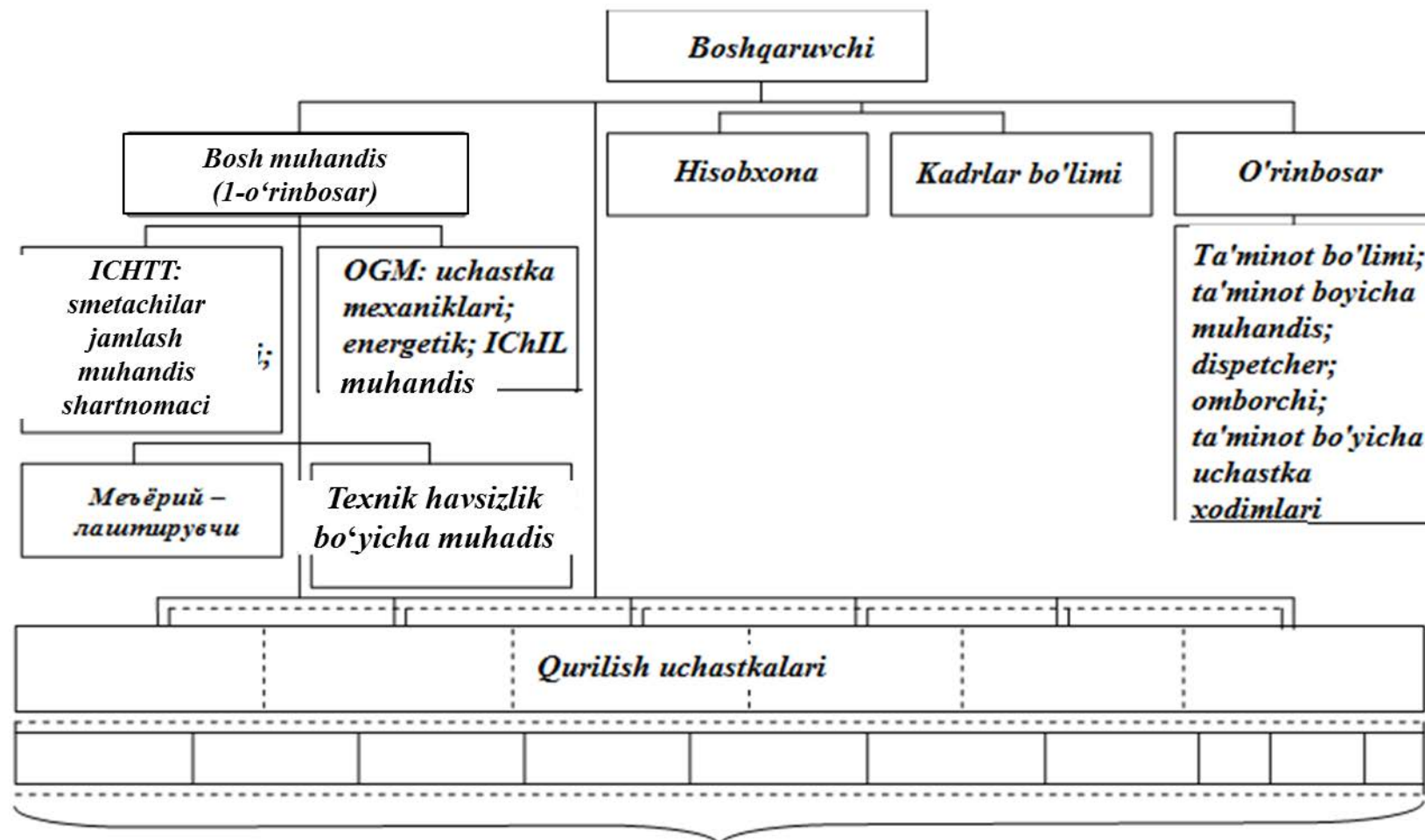
Aks markazlashtirish variantlaridan biri –aksiyadorlik jamiyatlari (sobiq trestlar) tarkibidan tuzilmaga oid kenja bo'linmalar (qurilish boshqarmalari) asosida mustaqil tarzda yuridik shaxs maqomidagi bo'limlarning ajratib chiqarilishi hisoblanadi, o'z navbatida ularga turli huquqiy maqom beriladi. Bunda ajralib chiqish turli xil variantlarda amalga oshirilib, asosiy tashkilotga iqtisodiy yoki ma'muriy bog'langanlik darajasi saqlab qolinishi yoki saqlanmasligi kuzatiladi.

Shunday qilib, masalan, 3.9-rasmda keltirilgan sxemadagi tuzilmaga ega bo'lgan, sobiq Moskvaturarjoyqurilish (*Mosjilstroy*) tresti №5-QB YoAJ MJS ga qayta o'zgartirilgan. Xususiyashtirish bilan bog'liq tarzda, tuzilma tarkibi o'zgartirilgan, shuningdek funksiyalar va apparat son miqdorida o'zgartirishlar amalga oshirilgan, bu holat 3.12-rasmda aks ettirilgan. Jumladan, ishchilar soni 30%ga oshirilib, bunda xizmat ko'rsatuvchilar va ishchilar o'rtasidagi nisbat 1:3

dan 1:4,6 ga qisqarishi qayd qilinadi. Solishtirma oylik ish haqi xususiy ish kuchi hisobiga bajariladigan qurilish-montaj ishlari qiymatining 7-9% qismini tashkil qiladi (avvalgi variantga solishtirganda, bu qiymat 17%ni tashkil qilgan). Oylik ish haqi qiymati ulushi rivojlangan industrial mamlakatlarda qaror topgan darajaga mos kelmaydi va bu hol hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan davlat (qarab chiqilgan holda mahalliy) miqyosidagi boshqaruv elementlari saqlanib qolgani bilan izohlanadi.

Boshqaruv rahbariyati tarkibida boshliqdan tashqari, bosh muhandis va boshliqning o'rinbosari bo'ladi. Shu bilan birga apparat qisqartirilgan va rejalashtirish bo'limi tugatilgan, ishlab chiqarish – texnologik bo'lim (**ICHTB**) xodimlari tarkibiga ko'ra o'zgarishsiz, biroq ishchilarning funksiyalarida o'zgartirishlar joriy qilingan. Uning tarkibini uchta smeta tuzuvchi, jamlash ishlari bo'yicha muhandis va shartnomalar bilan shug'ullanadigan xodim tashkil qiladi. Ammo ta'minot apparati tarkibi kengaytirilgan bo'lib, unga ta'minot bo'yicha muhandis, buyurtmalar berilishi va bajarilishini nazorat qiluvchi dispatcher, undan tashqari omborchi kiritilgan. Joylarda uchastkalarga (birlashma) birlashgan uch nafar texnik xodim ish olib borishi, ular ta'minotni o'z vaqtida ta'minlashlari belgilanadi. Hisobxona tarkibida ham 5 kishi o'rniga 8 kishi ishlashi rejalashtirilgan. Mehnat bo'yicha muhandis va me'yorlashtiruvchi o'rniga bitta me'yorlashtiruvchi joriy qilingan bo'lib, uning majburiyatlariga oylik maoshni hisob – kitob qilishda tabel hisobotini yuritish kiradi. Bosh mexanik bo'limida undan tashqari, uchastka mexanigi, energetik va ishlab chiqarish ishlari loyiha (IBL) muhandisi o'rnini joriy qilingan.

Boshqa holda, «*Santexmontaj – 62 trest*» YoAJ ga yangi yuridik maqom berilishida (QB ga o'xshash tarzda – Boshliq ishlari boshqaruvi – BIB) mas'uliyati cheklangan jamiyat (MChJ) shaklida, unga asosiy kompaniya bilan faqat o'zaro manfaatdorlik asosida munosabatlarini ixtiyoriy tartibda tuzish huquqi berilishi belgilanadi.

*Jamlangan (kompleks) va ixtisoslashtirilgan brigadalar
hamda zvenolar*

3.12 – rasm. YoAJ MJS ning tuzilma sxemasi.

MCHJ egalari rahbarlik faoliyatiga nisbatan yuqori professional tayyorgarlikka ega bo'lgan, shuningdek o'z faoliyatlari natijalaridan bevosita manfaatdor bo'luvchi sobiq BIB rahbariyati hisoblanadi.

Investitsiya va investitsion sikli. Bozorda *iste'molchi – bajaruvchi* munosabatini qurilish investitsiyalar va *investitsiya sikli* (IS) tushunchalari bilan bog'liq.

Investitsiyalar – daromad olish yoki ijtimoiy natijalarga erishish maqsadida korxonaning faoliyat ob'yektlariga jalb qilinadigan mol–mulk va pul mablag'lari hisoblanadi. Pul mablag'laridan tashqari, investitsiya sifatida bank kreditlari, qimmatbaho qog'ozlar, qurilmalar, patentlar, litsenziyalar va boshqa mol-mulk va mol-mulk huquqi o'rin tutishi mumkin, ulardan foydalanish bilan *iqtisodiy yoki ijtimoiy samaraga erishiladi*.

Investitsiya faoliyat ishtirokchilari (sub'yektlari) – vositalarni sarflaydigan *investorlar*, shuningdek quruvchilar, buyurtmachilar, pudratchilar, yetkazib beruvchilar, loyihalash tashkilotlari, bank, sug'urta tashkilotlari, vositachi tashkilotlar va quriluvchi ob'yektlardan foydalanuvchilar bo'lib kelishi mumkin.

Investitsiya faoliyati sub'yektlari bir necha funksiyani birga bajarishlari mumkin: jumladan, quruvchi va buyurtmachi, buyurtmachi–loyihalashtiruvchi–quruvchi–foydalanuvchi va shu kabi tartibda namoyon bo'lishlari mumkin. Investor mustaqil investitsiyaning o'lchami va yo'nalishlariga mustaqil aniqlik kiritadi, uning samaradorlik darajasi(rentabelligi)ni aniqlaydi. U ro'yobga oshirish jarayoniga shartnoma asosida boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni jalb etish huquqiga ega hisoblanadi.

Hatto, «sof kapitalizm» tuzumi qaror topgan mamlakatlar masalan, AQSH da korxona egalarining tezkor tavsifli faoliyatiga aralashmagan, turli tartibga soladigan (regulyatsiya) chora–tadbirlar amalga oshirilishi: jumladan, xarajatlarni qoplay olmaydigan korxonalarga ko'maklashish (dotatsiya berish),

subsidia berish, byudjet hisobidan qarz berish, imtiyozli kreditlar ajratilishi, soliq va bojxona to'lovlari bo'yicha imtiyozlar berilishi va rag'batlantirish me'yorlari kabi chora-tadbirlar bilan o'z investitsion siyosatini muntazam amalga oshirish mumkinligi qayd etiladi. Shuningdek, bu maqsadlarda davlat miqyosidagi me'yor va standartlarga amal qilishni, yer maydonlaridan va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish shartlariga amal qilishni nazorat qilish, mutlaq yakka hokimlikka (monopoliya) qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirish, davlat mulkining xususiylashtirilishi va boshqa ko'plab shunga o'xshash chora-tadbirlardan foydalaniladi. Davlatning ta'sirchan aralashuvi– bu, bevosita, umumiy milliy va mahalliy miqyosdagi investitsiya dasturlarning ishlab chiqilishi va amaliyotga joriy qilinishi bilan bog'liq bo'lib, ayrim hollarda ular ro'yobga oshirilishida bevosita, to'g'ridan-to'g'ri boshqaruv o'rnatiladi. Masalan, ma'lum muddatga belgilangan “Qurilishning pudrat ishlari Dasturi haqida”gi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari har yil uchun tasdiqlanadi.

Investitsiya sikli (IS) – bu sarmoya sarflash yagona jarayonning o'zaro bir-biri bilan aloqador chora-tadbirlar birligi.

Investitsiya sikli o'z tarkibiga quyidagilarni qamrab oladi:

- *Loyihalashdan oldingi bosqich* – investitsiya maqsadlarining ishlab chiqilishi, ularni amalga oshirish variantlarini tahlil qilish va ma'qul variantni tanlab olish; moliyalashtirish manbalariga aniqlik kiritish; shartnomalar imzolanishi;

- *Loyihalash;*
- *Tenderni tashkil qilish va o'tkazish;*
- *Qurilish – montaj ishlari;*
- *Foydalanishga kiritish, o'zlashtirish, jumladan foydalanish davri*, bu davr davomida sarflangan vositalarning o'z-o'zini qoplashi ta'minlanadi.

Barcha rivojlangan mamlakatlarda qurilish sohasida ob'yektlarni qurishda muddatlarning qisqartirilishiga intilish yaqqol ko'zga tashlanadi, bunda investitsiya sikli davri sarflangan vositalarning qaytarilishi bilan, ishlab chiqarish miqyosidagi qurilishda esa –fan va texnika yutuqlarining joriy qilinishi samaradorligi, yangi ishlab chiqarish texnologiyalari samardorligi bilan belgilanadi.

Bu markazlashtirilgan rejalashtirish va davlat tomonidan moliyalashtirilish sharoitlarida qurilish davomiyligi ahamiyatga ega bo'lmagan degani emas. Sobiq Davlatqurilish (*Gosstroy*) tomonidan loyihalash va qurilish davri me'yorlarini davriy qayta qarab chiqish tartibi tasdiqlangan bo'lib, bunday hodisaga ma'lum turtki berish uslublari va ulardan foydalanish yo'lga qo'yilgan.

Xususiy investorlar paydo bo'lishi bilan, loyihaaning amalga oshirilish davri moddiy qiymat sifatida baholanadigan bo'lib, ya'ni «*vaqt – bu pul*» naqli qurilish davomiyligida o'z ifodasini topdi. Faoliyatining mazmun – mohiyati asosan daromad olishga qaratilgan xususiy investor ma'lum bir loyihaga sarmoya sarflashda investitsiya sikli muddatlari qisqarishidan manfaatdor. Bu vazifaning hal qilinishi tashkiliy jihatdan investitsiya siklining har bir bosqichini bajarish muddatlarini qisqartirish yo'li bilan amalga oshirilib, shuningdek, bunda uning bosqichlarini imkon qadar birga bajarish nazarda tutiladi (3.13 – rasm).

<i>Bosqichlar</i>	<i>Vaqt:</i>			
	<i>1 – yil</i>	<i>2 – yil</i>	<i>3 – yil</i>	<i>*****</i>
<i>Loyihalashtirishdan oldingi bosqich goyalar, TIK, investitsiya, shartnoma</i>				
<i>Loyihalashtirish</i>				
<i>Tender</i>				
<i>Shartnoma: pudrat tartibi, etkazib berish, etkazib berishni ro'yobga oshirilishi</i>				
<i>QMI</i>				
<i>Foydalanishga kiritish</i>				
<i>Foydalanish (ekspluatatsiya)</i>				

3.13-rasm. Investitsiya sikli bosqichlarining birga bajarilish sxemasi (namunaviy misol).

Amaliyotdan ma'lum bo'lishicha, bu maqsadga innovatsion sikl nazorati to'lig'icha yoki uning asosiy qismi yagona rahbarlik ostida ro'yobga oshirilishi eng yaxshi natija beradi deb hisoblanadi. So'nggi vaqtlargacha bu ko'rinishdagi sxema yirik va innovatsion loyihalarni amalga oshirishga maksimal yaqinlashtirilgan. Agar bu ko'rinishdagi boshqaruvda buyurtmachi funksiyasi ham amalga oshirilsa, u holda innovatsiya sikli bitta qo'lda bo'lishi qayd qilinadi, bu holat o'z – o'zidan yuzaga keladigan keng ko'lamli muammoli masalalarni bartaraf qilish imkonini beradi va natijada davomiylik qisqarishi va mos ravishda, sarflangan vositalarning qaytarilishi darajasi ortishiga erishiladi.

Investitsiya sikli ishtirokchilarining integratsiyalashuvchi (birlashishi). Bozor munosabatlarining rivoji turar-joylar qurilishida ixtisoslashish chuqurlashuviga olib kelgan. Oldingidek uy qurilishi kombinatlari katta hajmda bajaradigan, ommaviy tavsifdagi qurilishlardan farq qilib, majmualar ko'rinishida yaxshilangan va saralangan (*elita*) uy – joylar qurishga ehtiyoj yuzaga kelib, bunda bu uy-joylar me'morchilik–konstruksiya yechimlari, muhandislik qurilmalari, pardozlash ishlari va foydalanish davri

davomida ko'rsatiladigan xizmatlar bo'yicha betakror tavsifga ega. Bu esa, nisbatan yuqori malakali kadrlarni tanlab olish va tegishli materiallar va qurilmalarni jalb qilish zaruratini yuzaga keltirish, bilan birga butkul yangicha tashkiliy shakllarni joriy qilishni ham talab qiladi.

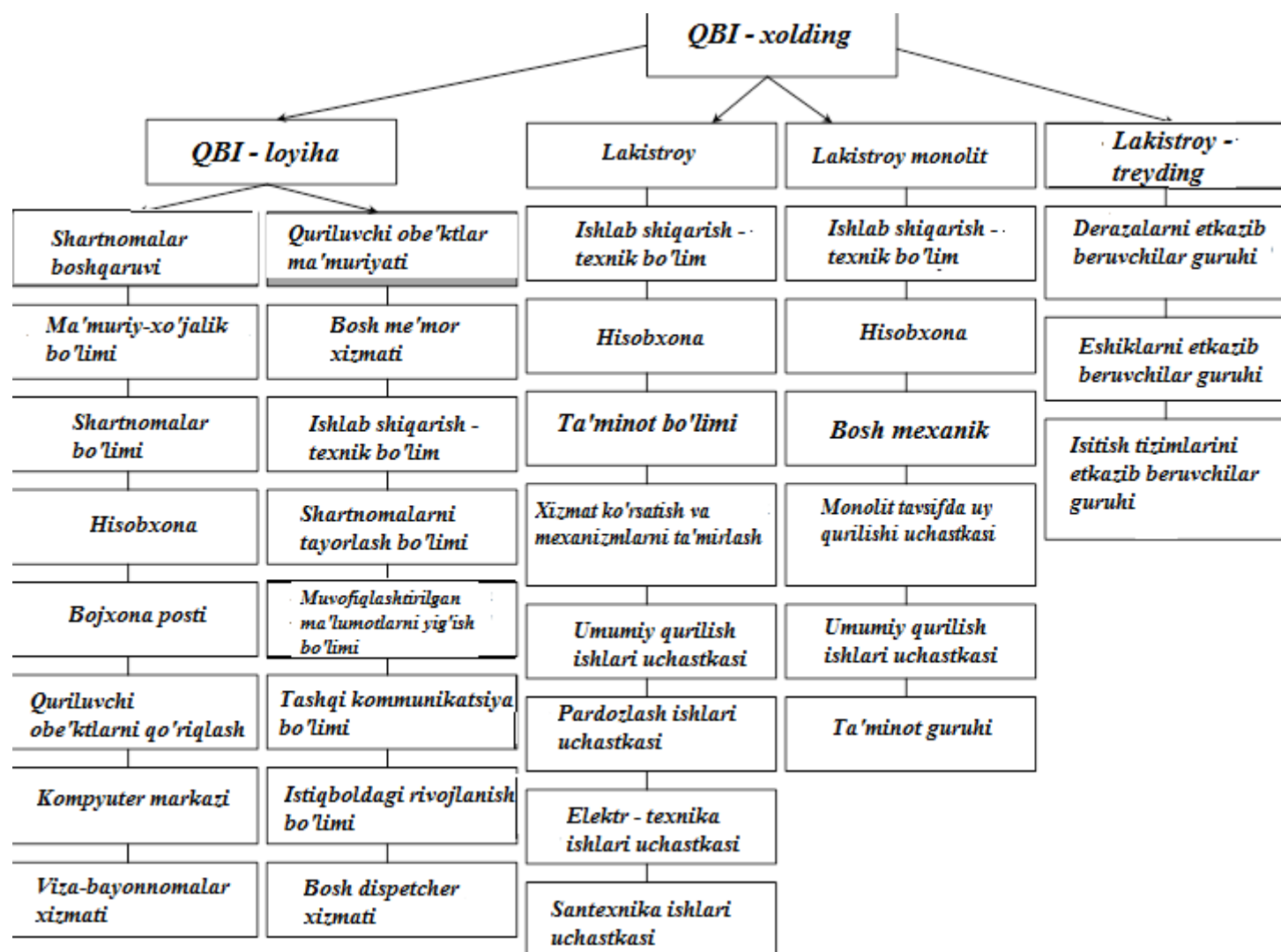
Quyida turar joy qurilishi sohasida ushbu maqsadlarga mos yangi tashkiliy shakllar keltirilgan. Ushbu kompaniyalarning tashkil etilishi turar-joylar sifatiga iste'molchilarning talabi tavsiflari o'zgarishi sabab bo'lgan.

«SUI – xolding» (*QBI – xolding*) YoAJ (QBI – Qurilish – Boshqarish – Investitsiya) turar-joylar va fuqarolik maqsadlarida foydalanishga mo'ljallangan qurilishlarda zamonaviy tashkiliy shakllariga misol bo'lib, bu shakl qurilish ob'yektlari egalariga «kalitini» topshirish tavsifida investitsiya sikilni integratsiyalash bilan ro'yobga oshirish imkonini beradi. Xolding tarkibiga (2.2–bobga qarang) aksiyadorlik jamiyatlari kiritilib, ularning har biri investitsiya siklida ma'lum bir faza (bosqich) bajarilishini ta'minlashi nazarda tutiladi (3.14-rasm). Xo'jalik faoliyatini yuritishning yagona tavsifiligi barcha ishtirokchi aksiyalarining xolding boshqaruvida yig'ilishi orqali ta'minlanadi.

Xolding quruvchi va buyurtmachining barcha funksiyalarini o'z zimmasiga oladi. 1990–yillarda ana shunday firmalar tomonidan Moskva hududida Gazsanoati (*Gazprom*) uchun baland ma'muriy binolar, umumiy yer maydoni hajmi 300 000 km² dan ortiq o'quv va turar joy binolari, shuningdek qator boshqa turdagi ob'yektlar qurilgan.

«QBI – loyiha» (YoAJ) firmasining tarkibi ikkita kenja bo'linmadan tashkil topgan. Qurilayotgan ob'yektlarning ma'muriyati *buyurtmachi* – *quruvchi* funksiyalarini bajaradi; bosh me'mor xizmati tashqi bajaruvchilar bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha loyihalashtirilgan ishlar bajarilishini ta'minlaydi va istiqboldagi rivojlanishni rejalashtiradi. Shartnomalar boshqaruvi xizmat ko'rsatuvchi bo'linmalardan tashkil topadi.

«Lakistroy» firmasi umumiy qurilish ishlarini amalga oshirishga mo'ljallangan, «Lakistroy – monolit» firmasi esa – yangi texnologik yo'nalishni ya'ni monolit beton asosida qurilishni bajarishga ixtisoslashtirilgan. «Lakistroy – treyd» firmasi – ta'minot-jamlash tavsifidagi tashkilot bo'lib, betakror binolar qurilishida nisbatan murakkab materiallarni yetkazib berish majburiyatini zimmasiga oladi.

3.14-rasm. «QBI – xolding» (SUI – xolding) YoAJ ning tashkiliy tuzilmasi.

«Lakistroy – injiniring» firmasi tashqi muhandislik tarmoqlari bo'yicha butun ishlar majmuasini bajaradi. «Rus – Inv. M.» firmasi (AJ) xoldingga tegishli bo'lgan barcha ko'chmas mulklarni boshqarish uchun tashkil qilingan (rasmda ko'rsatilmagan).

Nisbatan kichik hajmli, tor doirada ixtisoslashtirilgan ishlar tashqi (sub)pudratchilar tomonidan bajariladi.

Zamonaviy qurilish firmalarida kompyuterlashtirishdan, ayniqsa loyihalash sohasida keng ko'lamda foydalaniladi.

«QBI – xolding» turli xil birlashmalarni tashkil qilish yo'li bilan rivojlanishda davom etmoqda, jumladan hamkorlikdagi sarmoyalar bilan kompaniyalar, yirik loyihalarda hamkorlikda ishtirok etish asosidagi assotsiatsiyalar tashkil qilinishi qayd qilinadi. O'zining xususiy sarmoyasi to'planib borishi bilan, xolding investor sifatida faoliyatga kirish imkoniyatlariga ega bo'lib, bu uning oldida yangi imkoniyatlar ochib beradi.

Integratsiyaning zamonaviy shakllariga yana bir misol sifatida huquqiy jihatdan mustaqil, xususiy korxona – «AMMY – qurilish» («DONstroy») (AMMY – alohida maqsadlarga mo'ljallangan uylar) YoAJ ni ko'rsatib o'tish mumkin.

«DONstroy» tashkiliy tuzilmasiga investitsion siklning barcha ishtirokchilari kiritilgan:

- Birlashmaning (YoAJ) barcha ishtirokchilari uchun moliyaviy va huquqiy xizmat ko'rsatishni ta'minlovchi, buyurtmachi – quruvchi xizmati;
- Me'morchilik – loyihalash tashkiloti va konstruksiya byurosi (OAJ);
- O'z tarkibida to'qqizta umumiy qurilishga oid va ixtisoslashtirilgan boshqarmalarni birlashtiruvchi qurilish tresti (OAJ); trest tarkibi metallardan ishlangan konstruksiyalar, alyumindan ishlangan vitrajlar, plastik deraza romlari va boshqalarni ishlab chiqarish sexlari bilan birgalikdagi katta ko'lamdagi ishlab chiqarish – jamlash bazasiga ega bo'lib, baza tarkibida mexanizatsiya

boshqarmasi ko‘tarish qurilmalari (*kran*), yer qazish mashinalari, beton ishlari uchun mo‘ljallangan qurilmalar va boshqalar bilan ta‘minlashni amalga oshiradi, cho‘qqi («*pik*») holatidagi davrda trestda 8 000 – 9 000 kishi ish bilan band bo‘lishi va bu tarkib kelib tushadigan buyurtmalarga muvofiq belgilanib, bu holat bozor munosabatlari sharoitlari uchun xos xususiyat hisoblanadi;

- Binolardan foydalanish xizmati (OAJ).

Yuqorida keltirilgan ro‘yxat tarkibidan ko‘rish mumkinki, tashkilot tuzilmasi butun investitsion sikl majmuini o‘z ichiga qamrab oladi. Yuqoridagi misolda sanab o‘tilgan funksiyalarga qo‘shimcha ravishda, «DONstroy» saralangan (*elita*) tavsifdagi turar-joylar majmualarini qurishni tugallash ishlarini ta‘minlab berishi qayd qilinadi (jumladan, Moskva hududida «Алые паруса» (Alvon yelkanlar), «Triumf – Palas» (G‘alaba – Maydoni) kabi turar joy majmualari qurib bitkazilgan), shuningdek Rossiya va xorijiy qurilish amaliyoti uchun xos bo‘lmagan, foydalanish va servis xizmatlari ko‘rsatishni tashkil qiladi.

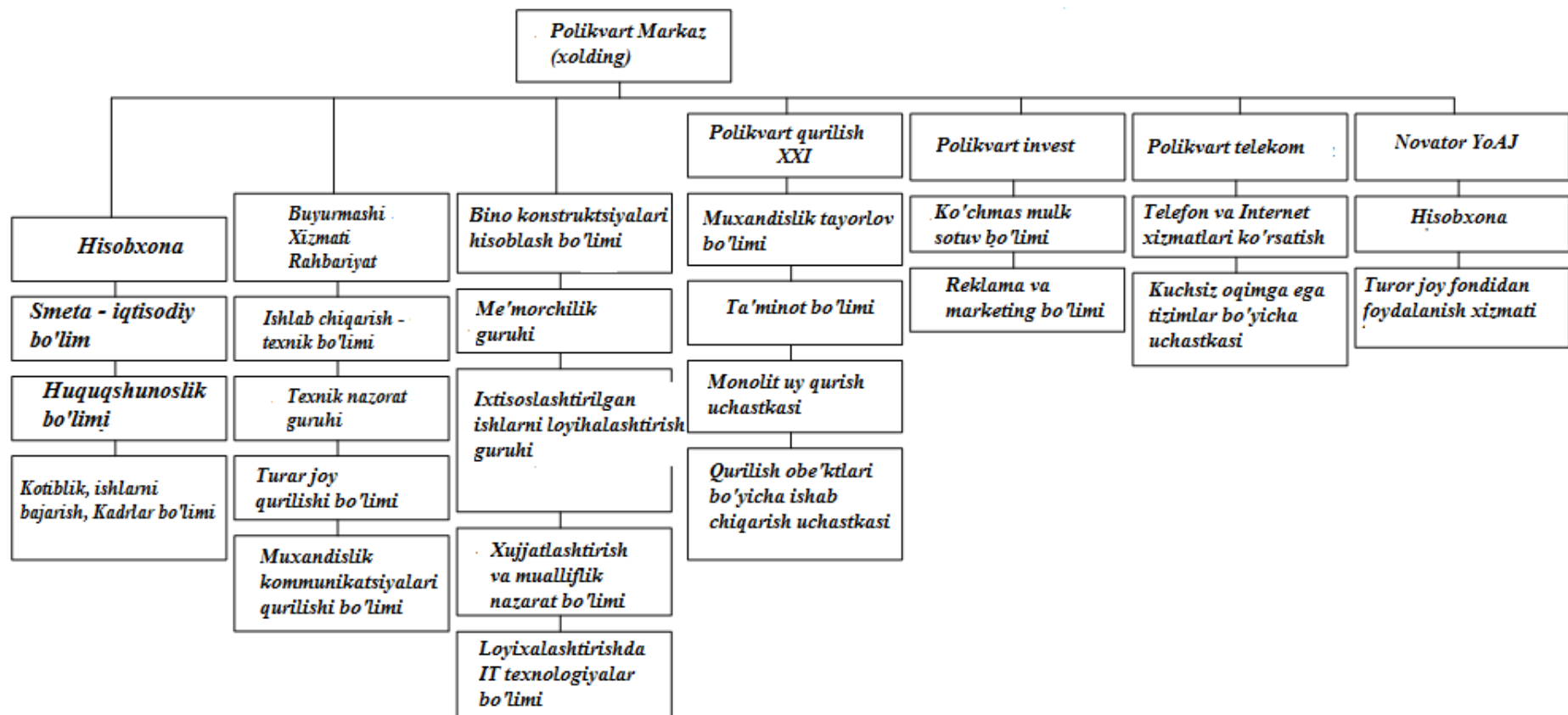
«Sentr Polikvart» OAJ (xolding) innovatsion siklning barcha bosqichlarini o‘z ichiga qamrab oladi (3.15-rasm). Bu yerda alohida xizmat sifatida marketing ajratilib ko‘rsatilishi qiziqish uyg‘otib, shuningdek axborot texnologiyalarining loyihalash faoliyatida joriy qilinishi va rivojlantirilishi uchun alohida bo‘lim joriy qilingan.

Keltirilgan misollardan ko‘rish mumkinki, boshqaruv tuzilmasi tarkibida mustaqillikdan avvalgi rejalashtirilishni markazlashtirish bilan bog‘liq bo‘linmalarning (rejalashtirish xizmatlari, mehnat va ish haqi to‘lash bo‘limi) tugatilishi va shuningdek, bunda sof bozor munosabatlari ta‘sirida yuzaga kelgan yangi bo‘limlar (marketing, huquqiy xizmat) shakllanishi kuzatiladi. O‘zbekistonda qurilish amaliyoti uchun mutlaqo yangi tavsifdagi, shartnoma tuzilishi asosida qurilishda mavjud barcha masalalar yuzasidan, jumladan loyihalarning asoslab berilishidan tortib, boshlang‘ich tadqiqotlarni olib borish

va loyihalashning barcha sikllari bo'yicha ishlarni amalga oshirish, ob'yektlarni qurish va qurib bitkazilgan ob'yektlarni foydalanishga topshirish va o'zlashtirishgacha barcha masalalarni yuqori kasbiy mahorat (*professional*) darajada xizmat ko'rsatuvchi firmalar tashkil qilinishi qayd qilinadi. Bu firmalar tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar spektri tarkibiga maslahat berish (konsalting), shuningdek umumiy holda loyihaning alohida bosqichlarida yoki uning to'lig'icha ro'yobga oshirilishida rahbarlikni o'z zimmasiga olish ham kiritiladi.

Qurilish hajmi ortishi bilan uni tashkil qilish tavsiflarining geometrik progressiya asosida keskin murakkablashishi ham qayd etilib, shuningdek axborotning qayta ishlanishi ortib, ushbu holatga bog'liq muhandis–texnik va boshqaruv faoliyati bilan shug'ullanadigan ishchi–xodimlar (*personal*) soni ortishi kuzatiladi. Boshqaruv apparatining o'sib borishiga qaramay, boshqaruv sifati talab darajasi ancha ortda qolishi kuzatiladi.

Bunday vaziyatning asosiy sabablaridan biri –boshqaruv sohasida mehnat unumdorligining ortda qolishi bilan bog'liq. Loyihalash va boshqaruv texnologiyalarini kompyuterlashtirish boshqaruv mehnatining samaradorligini oshirishi e'tirof etilgan.

3.15-rasm. «Polikvart» Markaz OAJning tashkiliy tuzilmasi.

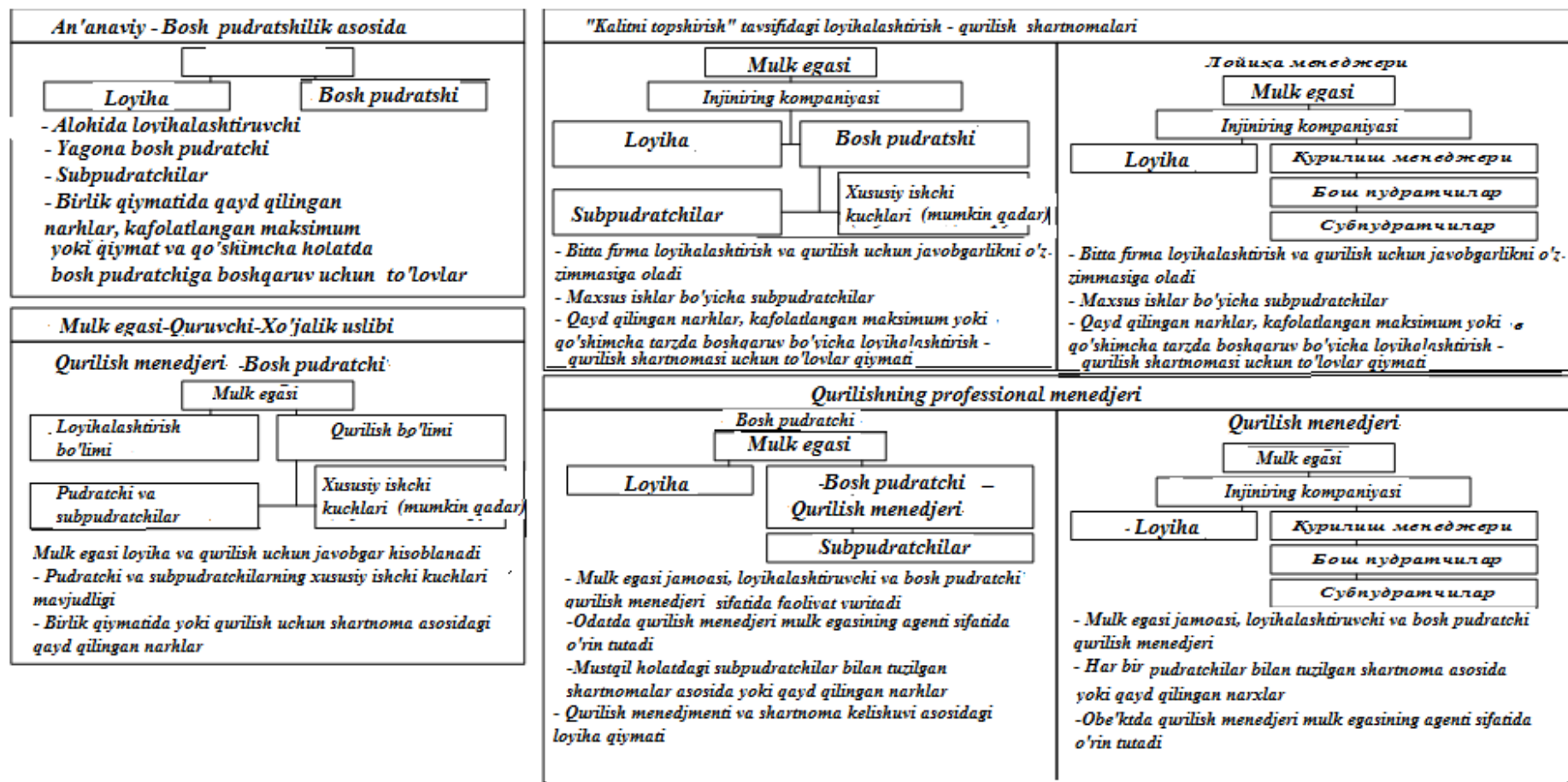
3.6. Xorijda qurilish sohasida foydalaniladigan tashkiliy tuzilma va uslublar

Qurilish firmalarini tashkil qilish va bajarilgan ishlar uchun haq to‘lash hamda kasbiy mahorat darajasida (*professional*) boshqaruv xizmatlariga nisbatan muqobil (*alternativ*) yondashuvlar 3.16 – rasmda keltirilgan.

Quyida berilgan investitsiya siklining ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarning turli xil variantlarini qarab chiqish orqali, haq to‘lash shakllari va shartnomalarni tuzish uslublari, shuningdek tashkiliy sxemalar turli – tumanligi faqat bir sabab asosida kelib chiqadi, ya’ni har bir hamkorning maksimal daromad olishga intilishi va o‘zini ehtimoli mavjud bo‘lgan yo‘qotishlardan asrashga intilishi bu holatni belgilab beradi. Bu yerda o‘zaro munosabatlarda yuzaga keluvchi ziddiyatli vaziyatlardan chiqib ketishning yo‘li – o‘zaro manfaatli yechimlar qabul qilinishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu hol davomli amaliyot davomida ishlab chiqilgan. Aynan ushbu holat qo‘llangan muqobil yondashuvlarning mazmun – mohiyatini tashkil qiladi.

Yirik qurilish firmalarini tahlil qilish asosida, amerikacha qurilish statistikasida ularni quyidagi ko‘rinishdagi ikki guruhga ajratib chiqish mumkin:

1 – guruh – ma’lum aniqlikdagi *shartnoma kelishuvi asosidagi to‘lovlar* («*fee*» – asosiy qurilish faoliyatidan kelib chiqadigan qayd qilingan foiz qiymati) bo‘yicha ish bajaradigan firmalar; shuningdek, bunda xo‘jalik faoliyatining natijalari uchun moddiy javobgarliksiz ko‘rinishda loyiha yoki loyihalash ishlarini *boshqarish xizmatlari* uchun to‘lovlar amalga oshiriladi;

3.16-rasm. Qurilish firmalarining tashkil qilinishiga nisbatan muqobil (alternativ) yondashuvlar.

2-guruh – natija, ya'ni daromadlar va chiqimlar (sarf-xarajatlar) qanday bo'lishidan qat'i nazar, *to'liq javobgarlikni* o'z zimmasiga oladigan firmalar, ular o'z hisobidan qoplamalarni amalga oshirishi talab qilinadi, ya'ni mavjud ehtimoli havf – xatarni o'z zimmalariga oladilar («*at risk*» firmalari). Bunga misol sifatida bosh pudrat bo'yicha javobgarlikni zimmasiga oladigan firmalarni ko'rsatib o'tish mumkin. Bosh pudratchi orqali barcha moliyaviy oqimlar o'tishi amalga oshiriladi, u subpudratchilarni yollaydi va ularga to'lovlarni amalga oshiradi, materiallarni sotib olish va qurilmalarni sotib olishni ta'minlaydi va h.k. U Loyiha qanday natija bilan yakunlanganligidan qat'i nazar, daromadni hech kim bilan bo'lishmaydi. Bu holatlar ikkita qutb ko'rinishidagi misollar bo'lib, ularning tarkibiga ko'p sonli oraliq variantlarni ham kiritish mumkin.

AQSHda qurilishda tashkil qilishning asosiy uch uslubidan foydalaniladi: jumladan, *an'anaviy* – *bosh pudratchilikka asoslangan*, *loyiha* – *qurilish* va *loyiha* – *menejerlik ushlari*. Bundan tashqari, quyida keltirilgan kabi, ular kombinatsiyalaridan foydalanish ham mumkin. Har bir uslub o'zining aniq afzalliklari va kamchiliklariga ega bo'lib, bu holda mulk egasi oldida belgilangan maqsadlarga erishish aynan unga bog'liq, murakkab tanlash masalasi ko'ndalang kelishi kuzatiladi.

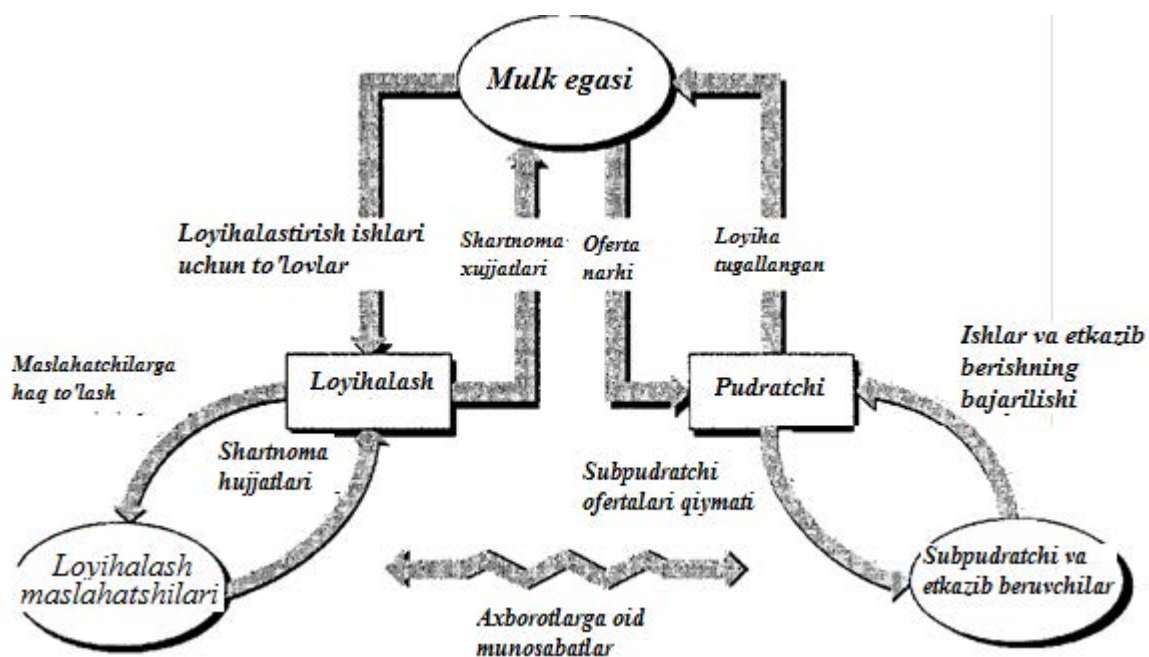
An'anaviy – bosh pudratchilikka asoslangan uslub (*General Contractor*). Bu ko'rinishdagi tashkil qilish sxemasida ikki nafar mustaqil ishtirokchi qatnashadi: ya'ni, loyihalashtiruvchi va quruvchi – bosh pudratchi. Mulk egasi Loyiha hujjatlarini bajaruvchi loyihalashtiruvchini ishga yollaydi.

Hujjatlar jamlamasini olish asosida mulk egasi muayyan bosh pudratchilar bilan shartnoma tuzish uchun tegishli hujjatlarni tayyorlashga kirishishi mumkin yoki tanlov asosida savdoni (tender) e'lon qilib ishni eng ma'qul narxni taklif etilgan g'olibga ishni topshiradi. Bosh pudratchi shartnomada keltirilgan shartlar va talablarga aniq muvofiq. Loyihani bajarish majburiyatini zimmasiga oladi.

Bolg'usi turgan qurilishning murakkablik darajasiga bog'liq, ishlar o'z kuchlari hisobiga yoki subpudratchilarni ishga jalb qilish yo'li bilan bajarilishi mumkin. Har qanday holda ham shartnomaning bajarilishi uchun uning o'zi javob beradi. Bu qurilish uslubi hozirgi vaqtgacha ustun hisoblangan uslub sifatida o'rin tutadi. 3.17–rasmda ushbu uslubda ishlarni yuritish davomida qurilish ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari sxemasi keltirilgan.

Qurilishning an'anaviy uslubi yagona bosh pudratchi bilan tuzilgan shartnoma asosida quyidagi holatlarni nazarda tutadi:

- Loyiha hujjatlari va xususiy qurilish bo'yicha majburiyatlar va javobgarlikning taqsimlanishi;
- Mulk egasi butun Loyihada keltirilgan qurilish bajarilishini yagona bosh pudratchiga (BP) topshiradi;
- Faqat bosh pudratchigina mulk egasi bilan shartnoma munosabatlarini o'rnatadi;
- Bosh pudratchi barcha subpudratchlar va barcha ishtirokchilar uchun javob beradi, barcha ishlar va chora – tadbirlarni yo'naltiradi va muvofiqlashtiradi hamda mulk egasi oldida Loyihaming bajarilishi uchun barcha majburiyat va javobgarlikni o'z zimmasiga oladi.

3.15. – rasm. An'anaviy (bosh pudratchilik asosidagi) qurilish uslubida axborotlarga oid o'zaro munosabatlar sxemasi.

Bu yerda *oferta* – shartnoma tuzish maqsadida buyurtmachiga taqdim etiladigan takliflarni ifodalaydi.

Loyihaning amalga oshirilishi nazoratini qilishni mulk egasi shtatidagi tegishli vakil yoki maxsus yollangan agent olib borib, ommaviy bino va inshootlarini qurilishida esa – bu vazifani loyiha me'mori yuritsa, sanoat ob'ektlarining qurilishlarida esa bu vazifa muhandis (qanday muhandis? Quruvchi muhandismi yoki loyihani ishlab chiqqan muhandismi?) tomonidan amalga oshirilishi belgilangan. Bunda bajariluvchi ishlarning tarkibi, uni kim amalga oshirishidan qat'iy nazar, bajariladigan ishlarning hajmi va sifati bo'yicha monitoring qilinishi, zarur o'lchovlarni amalga oshirish (o'zgartirishlar uchun ruxsatnoma (*order*) olish), bajaruvchilarga joriy to'lovlarning to'g'ri amalga oshirilayotganligini tasdiqlash kabilarni qamrab oladi. Me'mor shartnoma bo'yicha mulk egasi nomidan ish yuritadi, shu bilan bir vaqtda tijorat tartibida asosida ish olib boradigan pudratchi faqat shartnomada ko'rsatilgan kelishuvlar asosida majburiyat va burchlarga ega hisoblanadi. Mulk egasining

agenti va me'mor yoki pudratchi o'rtaida shartnoma asosida o'rnatiladigan munosabatlar mavjud emas. Me'mor mulk egasining manfaatlarini ifodalab beradi va uning nomidan ish yuritadi.

Uslubning afzal jihatlari. Ushbu uslubning afzal jihatlari bu uslub mulk egasi, loyihalashtiruvchi va quruvchilar uchun ham qulayligida. So'nggi vaqtgacha ushbu uslub asosiy hisoblangan va alohida qismlari bo'yicha batafsil ishlab chiqilib, ya'ni o'zaro munosabatlarga yaqqol aniqlik kiritib berish tavsifida qayd qilinadi. Noaniqliklar darajasining kamaytirilishi va ushbu holga bog'liq yuzaga keluvchi ihtimoliy havf-xatar kamaytirilishi ta'minlanganligi uchun aksariyat vaziyatlarda nisbatan afzal hisoblanadi.

Mulk egasi bu uslub bo'yicha pul qadrsizlanishi (*inflyatsiya*), subpudratchilar ishni yaxshi bajarmasligi, ishchi va xodimlarning malakasi pastligi, resurslar yetkazib berilishidagi va shu kabilardan xoli, javobgarlik to'liq bosh pudratchi zimmasiga yuklatilib va mulk egasining vositalar me'yordan ortiq sarflanishdan xavotirga tushishga xojati qolmaydi. Agar shartnoma oshkora savdolashish (tender) asosida tuzilgan bo'lsa, u holda mulk egasi raqobat asosida taqdim etiladigan (oferta) takliflar afzalliklaridan to'liq foydalanish, u joriy iqtisodiy-sharoitlarida eng past narx taklif qilgan pudratchi bilan shartnoma imzolash imkoniga ega bo'ladi. Shuningdek, qurilish davrida mulk egasining jalb qilinishi minimal qiymatga egaligi ham so'zsiz, ushbu uslubning mulk egasi manfaatlari uchun afzalligini belgilab beradi. Haqiqatan ham, Loyiha hujjatlari tugallanishi va ular tasdiqlanishi va ma'qullanishi bilan, mulk egasining bevosita ishtiroki tugab majburiyatlari va huquqlari – uning vakili tomonidan amalga oshiriladi.

Uslubning kamchiliklari. Loyiha tuzuvchilar va quruvchilarning ish faoliyati avtonom ko'rinishga egaligi – bu ushbu uslubning asosiy kamchiligi hisoblanib, chunki har ikkala bosqich umumiy holda Loyihaning yakuniy iqtisodiy natijalarida ifodasini topadi va nomuvofiqlik hollari uning

samaradorligini pasaytirishi mumkin. Loyiha hujjatlari tayyor bo'lgunicha quruvchilar ishga kirisha olmaydilar. Chunki ular loyihalash jarayonida ishtirok etmaydilar va loyihalashning tugallanish davridagina texnologik tavsifga ega bo'lmagan kamchiliklar, jumladan nisbatan samarali materiallar, konstruksiyalar va qurilmalardan foydalanish, ishlarni amalga oshirish muddatlarining qisqartirilishi va shu kabilar imkoniyatlarda kamchiliklar aniqlanishi mumkin. Shuning uchun bu uslub Loyihaning umumiy davrini qisqartirish imkonini bermaydi. Ayrim loyiha firmalari bunday vaziyatdan chiqish maqsadida tarkibiga tegishli ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq mutaxassislarni yoki ekspert mutaxassislarni jalb etadilar. Biroq, ular bergan tavsiyalar ushbu ob'yektni qurayotgan mutaxassislar qaror echimlariga mos kelishi shart degani emas. Bu vaziyatga oid tarqoqlik yagona jamoani shakllantirish imkoniyatini bermaydi, har bir ishtirokchi o'z manfaatlarini doirasida qat'iy tartibda bog'lanishga ega bo'lib, ko'pincha bu hol ziddiyatlarga olib kelishi mumkin.

Biroq agar loyiha birinchi marta tuzib chiqilmayotgan bo'lsa, uning hajmini ortib ketishi va boshqa sezilarli o'zgartirishlar kiritish oqibatlarini kamaytirish (jumladan, kam qavatli uylar qurilishida, kichikroq omborlar qurilishi va shunga o'xshash hollarda) imkoni bo'ladi. Texnik jihatdan nisbatan murakkab ob'yektlarni qurishda, ayniqsa, ular siyosiy yoki boshqa ijtimoiy hollar bilan bog'liq bo'lsa, qurilishni tashkil qilish uslubini tashlashda sinchiklab ko'rib chiqilishi talab etilgan. Katta ko'lamdagi tijorat loyihalari, qayta qurish bo'yicha yirik ishlar boshqacha tavsifdagi tashkiliy uslublardan foydalanishni talab qiladi. Bunda qayd qilingan uslubda to'lovlarning quyidagi turlaridan foydalaniladi: jumladan, ob'yekt uchun qayd qilingan narxlar; ish birligi uchun to'lovlar (ish haqi); ob'yektning kafolatlangan maksimal qiymati yoki ishlar uchun to'lovlar va qo'shimcha tarzda loyihalash ishlarining shartnoma asosidagi qiymati.

Alohida (bir necha) asosiy pudratchilar bilan qurilishni amalga oshirish uslubi (*Separate Prime or Multiple Prime Contractors*). Turli sabablarga ko'ra, mulk egasi o'zi ish bajaruvchilarni yollashni afzal deb, topishi mumkin. Masalan, rahbarlik qilish uchun bosh pudratchiga to'lanadigan ish haqini tejash maqsadida mulk egasi bevosita pudratchi va har bir subpudratchi bilan to'g'ridan-to'g'ri shartnoma imzolaydi. Bu ko'rinishdagi yondashuv mulk egasi uchun jiddiy xatar ehtimolini oshiradi. Pudratchilardan biri bajaryatgan ishlarining bir qismini to'xtatsa bu boshqa pudratchi ishlarida uzilish yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday hollarda pudratchilar orasida yuzaga keladigan da'vo arizalari va ularni bartaraf etish mulk egasi zarariga ishlaydi. Shuningdek, ushbu ko'rinishdagi noqulay vaziyatlar ishlab chiqarishda kuzatiladigan baxtsiz hodisalar ro'y berishi bilan bog'liq yuzaga kelishi mumkin. Bunday noqulaylik ob'yektni foydalanishga qabul qilishda ham yuzaga kelib, bunda mulk egasi pudratchilarni har biridan alohida tarzda qabul qilishi kerak.

Bu uslub quyidagi o'ziga xos tavsiflarga ega:

- Mulk egasi Loyihaming bajarilishini bir nechta bosh pudratchilarga topshirib, ulardan har biri bilan alohida shartnoma imzolaydi, ushbu tuzilgan shartnoma doirasida pudratchilar o'zlariga topshirilgan ishlar qismining bajarilishi uchun javobgarlikni to'liq zimmalariga oladilar;
- Butun ish majmuaning alohida qismlarga bo'lib chiqilishi quyidagi qulayliklarni keltirib chiqarish mumkin:
 - Qurilish muddatlarini qisqarishi;
 - Nisbatan yuqori malakali va tor doirada ixtisoslashgan pudratchilarni ishga jalb qilish;
 - An'anaviy qurilish ishlarni uslublarida tashkil etish mavjud hisob-kitoblarni qisqartirish hisobiga tejashga erishish va qulay narxlarni tanlash;

- Shartnomalar doirasidagi ishlarni rejalashtirish va bajarilishini nazorat qilishda pudratchilar mas'uliyati ortadi.

Loyihalash – qurish uslubi (*Design Build*) va «*Uy kalitini egasiga topshirish bilan qurish (Turnkey)*». Ushbu qurilishni tashkil qilish uslubi qurilish amaliyotida oldindan foydalanib kelinsa ham biroq faqat so'nggi vaqtlarda o'z nomiga ega bo'lib tarkibiga loyihalash ishlari kiritilgan bosh pudratchilik uslubidir.

Mulk egasi asosiy qurilish firmasini ishga yollaydi, bunda ushbu firma loyihalash va qurilish ishlarini bajarish uchun javobgarlikni zimmasiga oladi va o'z navbatida loyiha hujjatlari(texnik iqtisodiy asoslash)ni tayyorlash uchun mutaxassislarga ega tashkilotlarni ishga jalb qilib, ishchilarni yollaydi va materiallarni sotib oladi. Biroq, ob'yektlarning murakkablashishi va ular soni ortishi bilan bog'liq, firma loyihalarning texnologiyalari bo'yicha ma'lum aniqlikda yoki yaqin tavsifu ixtisoslashish imkoniyatiga ega bo'lib va istiqbolda muntazam o'zgarib borishi, loyihalash – qurish tashkilotlari (LQT) shakliga aylantirilishi mumkin. Loyihalash – qurish tashkilotlari (LQT) faqat qayta qurish davrida (1985–1991) tashkil etila boshlagan bo'lib, ular asosan saralangan (*elita*) turar – joylar qurilishi sohasida faoliyat olib boradilar. Ammo, ularning rivojlanish va foydalanilishi AQShdagi qurilish amaliyotida ushbu uslubdan foydalanishdan sezilarli farq qiladi.

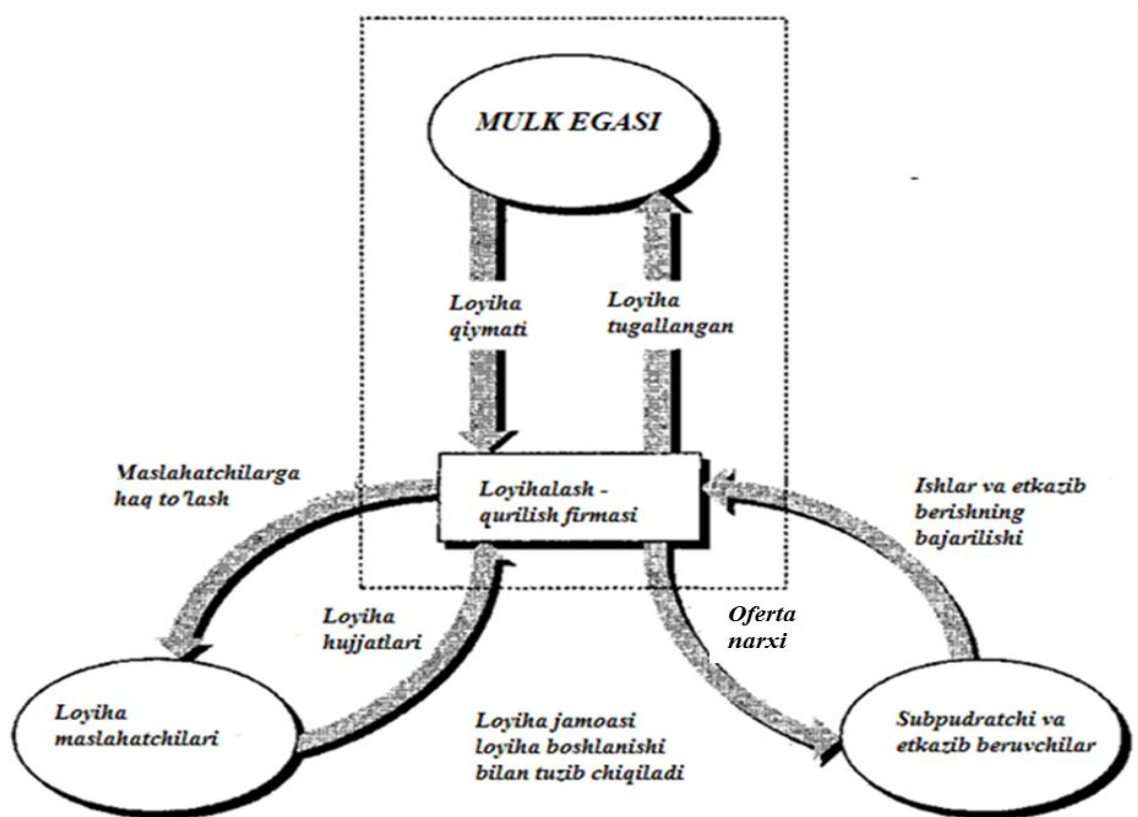
Bu uslubdan industrial qurilishda keng foydalaniladi: jumladan, elektr stransiyalari, neftni qayta ishlash zavodlari, dengiz bandargohlari va shu kabi qurishda qo'llaniladi.

Loyihalash – qurish uslubining o'ziga xosligi quyidagicha tavsiflanishi mumkin:

- Mulk egasi loyihalash va qurilish ishlarini bajarish uchun bitta firma bilan shartnoma tuzadi;

- Loyihalash–qurish firmasi loyiha xujjatlarini ishlab chiqish va qurilishni amalga oshirish uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi;
- Yakuniy natijaga erishishdan manfaatdor bo‘lgan yagona jamoani shakllantirish konsepsiyasiga amal qilinadi;
- Loyihani amalga oshirish davri va qiymati qisqartirilishi imkoniyatlari kengayadi.

Uslubning afzalliklari. Qurilishni ushbu turda tashkil qilishning an’anaviy uslublardan afzalligi–Loyihaning asosiy ikki ishtirokchisi (loyihalovchi va bosh pudratchi)ning o‘rniga bitta jamoa ish olib borish hisoblanadi. Ayniqsa firma ma’lum bir turdagi inshoot va majmualarni qurishga ixtisoslashgan bo‘lsa bu hol ko‘zga yaqqol tashlanadi. Uslubning bu afzal jihati quyidagi hollarda o‘z ifodasini topadi:

3.16. – rasm. Loyihalash – qurish uslubida tashkil qilishda axborotlarga oid o‘zaro munosabatlar sxemasi.

- Ishlarning alohida bosqichlarini qisman birga amalga oshirilishi hisobiga qurilish davrini qisqartirish (bu uslub, ayniqsa, vaqt hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan vaziyatlarda maqsadga muvofiq);

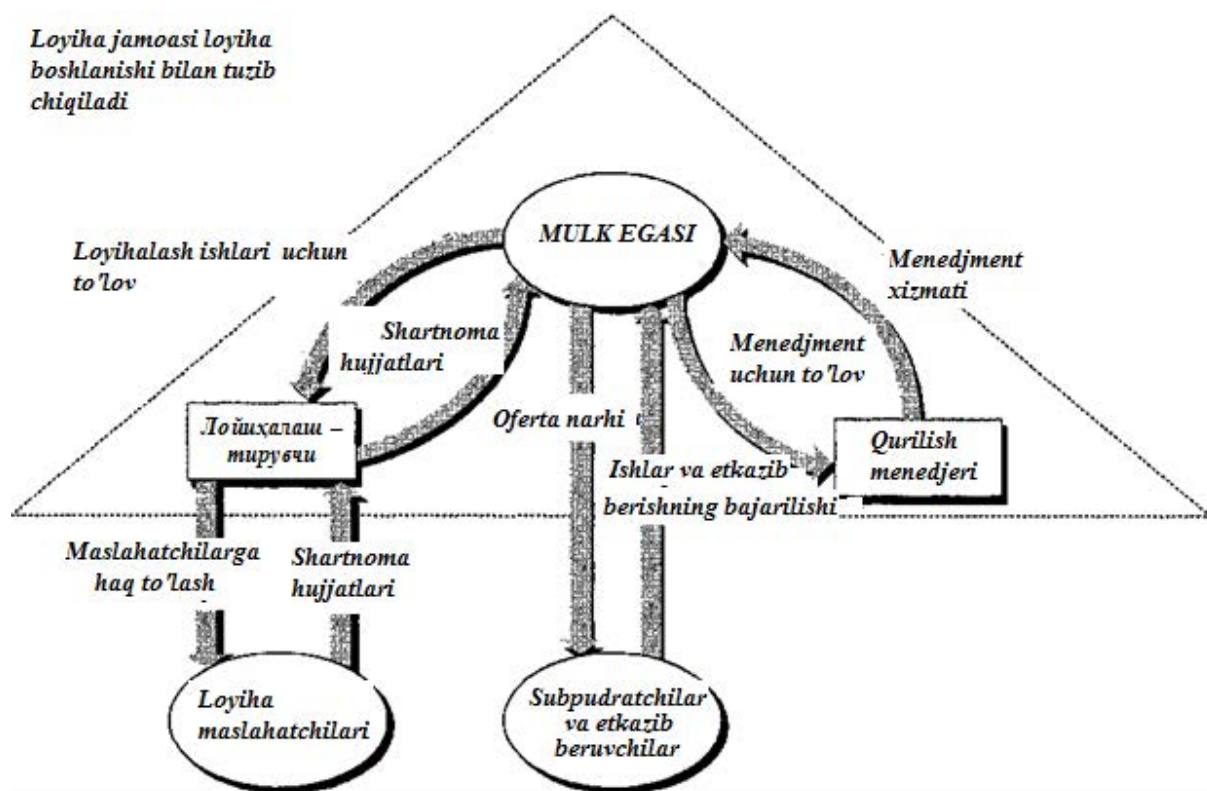
- Loyihalashtiruvchilar va quruvchilarning yaqin hamkorlikda faoliyat olib borishi loyiha qurilishga oid texnologik yechimlari darajasini oshiradi va umumiy holda uning iqtisodiy samaradorligini belgilab beradi;

- Mulk egasining ikkita emas, balki bitta tashkilot bilan shartnoma imzolashi sharoitida uning e'tibori bo'linmay bu boshqaruv apparat xodimlari sonini minimallashtirish imkonini beradi.

Uslubning kamchiliklari. Loyiha hali boshlanmagan davrda va qurilish dolzarbligi anglanib, g'oyasi asoslangan va byudjet konsepsiyasi endi aniqlangan holatda, mulk egasi loyihalash–qurish tashkilotini (LQT) ishga jalb qilib, haqiqiy qiymat esa loyihalash ishlari tugallangandagina aniqlanadi. Shu sababli, mulk egasi shartnomani qat'iy belgilangan qiymatlarda tuzish imkoniga ega bo'lmay, bunda u ana shu jihatga yetarli e'tibor qaratishi talab qilinadi. Loyihalash–qurish tashkiloti (LQT) imkoniyat darajasida belgilangan summada ish olib borishi holatida ishlarning hajmi va sifati bo'yicha qurbonliklar berilishi talab qilinishi mumkin.

An'anaviy uslublar bilan solishtirganda, ushbu uslubning yana bir katta kamchiligi –mulk egasining loyihani ro'yobga oshirish davrida uning qiymati va boshqa parametrlarini nazorat qilish imkoniyatlari cheklanganligi bilan bog'liq. Bu holda Loyihalash–qurish tashkilotining ichki hamkorlik munosabatlari o'zining teskari tomonini aks ettiradi. Bularning barchasi mulk egasining firma tomonidan bajariladigan ishlar samaradorligiga bog'lanib qolishini belgilab beradi. Raqobat asosidagi tanlovda alohida subpudratchilarning jalb qilinishi loyiha qiymatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Loyiha–menejment–qurish (*Construction Project Management*). Bu uslubda mulk egasi loyihalash firmasini va Loyihaning eng erta muddatlarida menejment funksiyasi bajaruvchi firmani ishga yollaydi (3.19–rasm). Ulardan qaysi birini ertaroq yollash va ular qanday funksiyalarni bajarishi masalasi mulk egasining boshqaruv jarayonidagi ishtiroki darajasiga bog‘liq, shuningdek loyihalash va qurilish firmalarining tajribasi bilan belgilanadi.

3.19 – rasm. Loyiha – menejer qurilishi uslubida ishtirokchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar sxemasi.

Tashkil qilishning bu shakli bir nechta variantlarga ega: jumladan, kasbiy mahorat darajasidagi (*professional*) menejment , qurilish menejmenti, bosh pudratchi bilan yoki usiz holdagi professional qurilish menejmenti va dasturiy menejment. Ular o‘rtasidagi o‘zaro farqlar boshqaruvi kompaniyaning omilkorligi va unga bajarilishi topshirilgan vazifalar doirasida o‘z aksini topadi. Jalb qilingan kompaniya loyihalashtiruvchi, qurilish yoki sof boshqaruv kompaniyasi bo‘lishi mumkin. Misol uchun, mulk egasi qurilish menejmentini

tanlashni amalga oshiradi, bunda oldinda turgan vazifalar, eng avvalo, qurilish ishlari bilan bog‘lanadi.

Qurilish menejmenti (QM) quyidagi to‘rt ta shaklga ega:

1. Qurilish menejmenti mulk egasining *agenti* sifatida o‘rin tutadi, u boshqaruv bo‘yicha professional xizmatlar amalga oshirilishini ta‘minlaydi. Bu holatda qurilish menejmenti qiymatlar va tugallanish muddatlarini kafolatlamaydi. Mulk egasining o‘zi turli xil boshqaruvchilar bilan shartnomalarni tuzadi.

2. Qurilish menejmenti *boshqaruv bo‘yicha xizmatlarni* ta‘minlaydi: jumladan, pudratchilar bilan shartnomalar tuzadi; nazoratni ta‘minlaydi; loyihaning maksimal kafolatlangan qiymatlarini belgilaydi va ishlar hajmiga aniqlik kiritib loyihaning tugallanishi sanasini belgilaydi.

3. Mulk egasining *o‘zi* qurilish menejmenti sifatida o‘rin tutadi.

4. Mulk egasi *qurilish menejmenti firmalari bilan shartnoma tuzadi*, bu firmalar loyihalash ishlarini bajaradi va qurilish ishlarini bajarish bo‘yicha mulk egasini xizmatlar bilan ta‘minlaydi.

Professional qurilish menejmenti bosh pudratchi sifatida (*Professional/Construction Management*). Mulk egasi, loyihalashtiruvchi va quruvchi yagona bosh pudratchi, loyihani boshqaruvchi va quruvchi sifatida faoliyat olib boradi. Odatda, ishga yollangan boshqaruvchi *mulk egasining agent*i sifatida o‘rin tutadi va ish haqi to‘lashlar u orqali amalga oshiriladi.

Menejer mablag tejashdan manfaatdor bo‘lib, ya‘ni bunda u tejalgan qiymatning bir qismini mukofot ko‘rinishida olishi mumkin va bu hol uning obro‘–e‘tibori ortishida ta‘sir ko‘rsatadi.

Bosh pudratchisiz professional qurilish menejmenti. Keltirilgan o‘tilgan oldingi variantdagi kabi ko‘rinishda, bunda ham yagona jamoa faoliyat olib boradi. Boshqaruvchi mulk egasining agent i bo‘lib kelishi mumkin. To‘lovlar quyidagi yo‘llar bilan amalga oshiriladi: jumladan, bevosita, to‘g‘ridan–to‘g‘ri

mulk egasi bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha kelishuv yoki qayd qilingan qiymatlar; professional qurilish menejeri va loyihalash menejeri xizmatlari bo'yicha kelishilgan to'lov qiymatlari.

Dasnamunaviy menejment (Program Mapagement) juda yirik loyihalar ikki variantda amalga oshiriladigan qurilishlarda qo'llanadi. Bu variantlar loyihalar o'lchamlari bilan farqlanadi: jumladan, loyihalash boshqaruvi bitta ob'yekt bilan cheklanadi, shuningdek dasnamunaviy boshqaruv katta miqdordagi ob'yektlarni qamrab oluvchi va uzoq vaqt davrida amalga oshirish nazarda tutilgan holat deb qayd qilinadi. Dasnamunaviy boshqaruv alohida Loyihalarning barcha menejerlar rahbariyati uchun mo'ljallangan bo'lib, umumiy holda dasturni (Loyiha) amalga oshirishga qaratilgan yagona maqsad bilan bog'liq. Boshqaruvning bu turi Loyihalash – qurish firmalari amaliyotida nisbatan keng tarqalgan bo'lib, shuningdek ko'p milliardli tadqiqotchilik, energetika loyihalarida va shu kabilar amalga oshirilishida ham qo'llaniladi.

Tashkil qilishning bu shaklida jamoa a'zolari o'rtasidagi munosabatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar, ulardan biri moslashuvchan, hamda birga faoliyat olib borishga moyil bo'lmasa, u holda uslubning afzalligi uning kamchiligiga aylanib qolishi mumkin. Biroq bu sifat faqat ish bajarish jarayonida, juda kech aniqlanadi. Garchi bunda nazariy jihatdan har uch ishtirokchi teng darajada o'z doirasida javobgarlikni zimmasiga olib, shuningdek mulk egasi ishgakeng ko'lamli jalb qilinishi mumkin va uning barcha masalalar spektri doirasida omilkorligi qayd etilgan. Agar bu shart bajarilmasa, ushbu vaziyatdan chiqib ketishda loyiha menejeri (shaxs yoki firma) umumiy holda loyihaga rahbarlikni ta'minlashi belgilanadi.

Qurilishda asosiy uslublarning afzalliklari solishtirish ma'lumotlari 3.1 – jadvalda keltirilgan.

3.1 – jadval

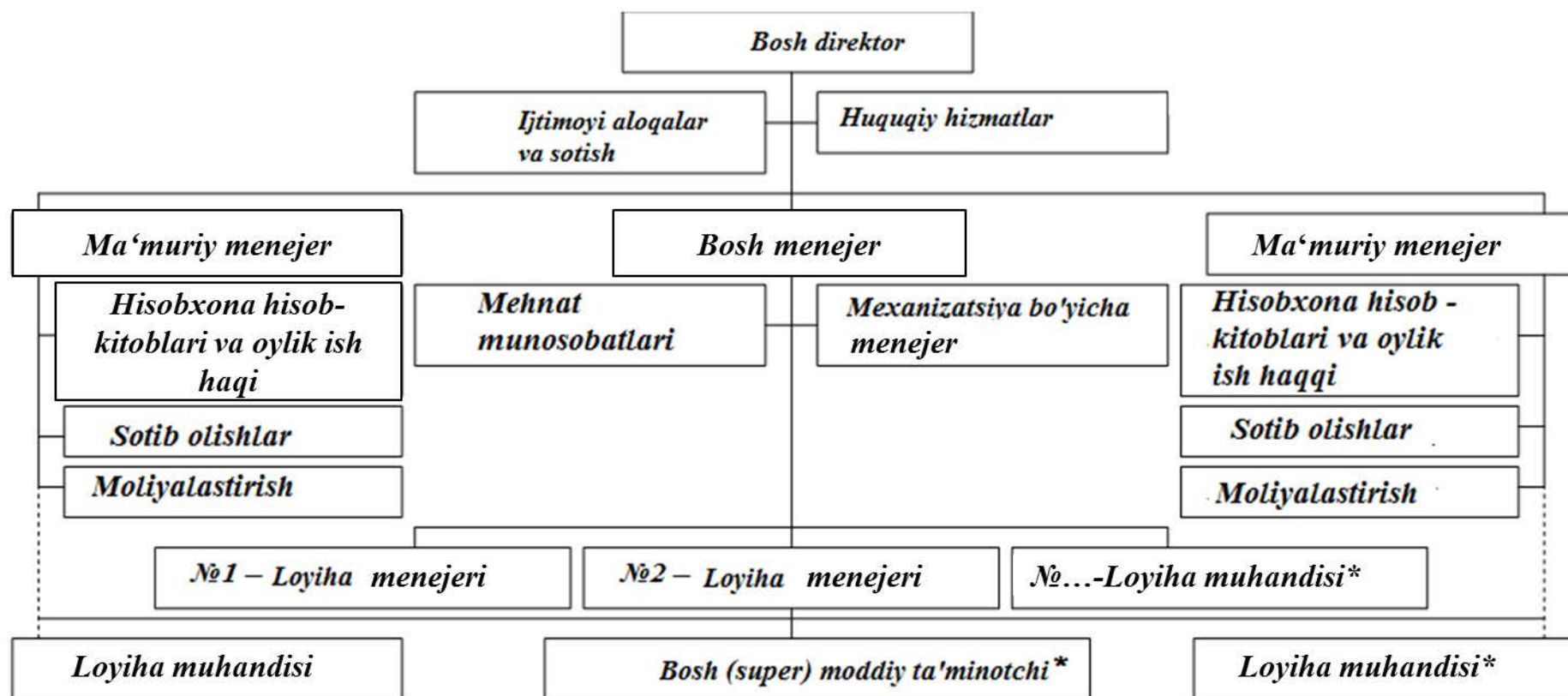
Qurilishni tashkil qilish asosiy uslublarining afzalliklarini solishtirish

Tavsiflar	Bosh pudratchi	Loyiha – qurilishga oid	Qurilish – menejment iga oid
1	2	3	4
Shartnomaning turi			
Yagona qayd qilingan qiymat yoki to'liq summa	+	+	+
Birlik hisobidagi qiymat	+	–	+
Qiymat va qo'shimcha boshqaruv uchun to'lovlar	+	+	+
Afzalliklar			
Shartnoma munosabatlarida o'xshashliklar mavjudligi	+	–	–
Qiymatlar shartnomani imzolash bo'yicha aniqlanadi	+	–	+
Tezkor qurilishni amalga oshirish imkoniyatlari	–	+	+
Mulk egasining minimal jalb qilinishi	+	+	–
Raqobat asosida yuzaga keladigan foyda	+	–	+
Malakali pudratchilar bilan muzokaralar	–	+	–
Shartnomaga o'zgartirishlar kiritilmagan holda, yangi shartlar bilan bog'liq tarzda o'zgartirishlar kiritishga ruxsat beriladi	–	+	+
Loyiha va qurilishni bitta firma nazorat qiladi	–	+	+
Qurilish tajribasi loyihalashda foydalanilishi mumkin	–	+	+
Qiymatning muhandislik tavsifidagi tahlilini amalga oshirish imkoniyatlari	–	+	+
Kamchiliklar			
Loyihalashda qurilish tajribasidan foydalanilmaydi	+	–	–
Loyihalash davri va qurilish ko'lami	+	–	–
Mulk egasi yoki loyihalashtiruvchining pudratchi bilan o'zaro noqulay munosabatlari	+	–	–
O'zgartirish kiritilishi shartnomaga ta'sir ko'rsatadi	+	–	–

Cheklar soni va balans hujjatlari qiymatga egaligi qiymatning tezkor nazorat qilish imkoniyatlari darajasini kamaytiradi	–	+	–
Qiymat nazorati faqat ishlar yakunida amalga oshiriladi	–	+	+
Muzokaralar davri shartnoma qiymatini aniqlashni murakkablashtiradi	+	–	–
Shartnoma bo'yicha kelishuvlarga oldindan ko'zda tutilmagan shart – sharoitlar ta'sir ko'rsatadi	+	–	–
Sifat qiymat qurboniga aylanishi mumkin	–	+	–
Qayd qilingan qiymatlar qo'llanilishi mumkin emas	+	+	+

Qurilishning xo'jalik tavsifidagi uslubi. Mulk egasi –loyihalash va qurilishni boshqaradi, bunda u o'zining u yoki bu ko'rinishdagi bo'linmalariga ega bo'ladi. Ishlar mulk egasining xususiy kuchlar yoki asosiy va ixtisoslashtirilgan subpudratchilarning ishga jalb qilinishi bilan bajariladi.

Quyida keltirilgan, 3.20–rasmda Amerika firmalari boshqaruvining tashkiliy tuzilmasi aks ettirilgan bo'lib, bunda chiziqli – funksional (chiziqli – shtabli tavsifida) sxema asosida tuziladi, uning tarkibida o'z sohasi bo'yicha malakali mutaxassislar jamoasi shtabi mavjud va, ular ma'lum aniq ob'yektlarda qurilish ishlariga bevosita rahbar (qurilish maydonida rahbarlik qiluvchi) kadr xodimlar bilan birga faoliyat olib boradi.

3.20 – rasm. Amerikada faoliyat olib boruvchi qurilish firmalarining tashkiliy tuzilmasi.

Shartli belgilashlar:

* – Maydonchada; - - - - - Funktsional bog‘lanishlar; ————— Bo‘ysunish boyicha bog‘lanishlari.

Apparat (*shtab*) vazifasi – qurilishda menejerlarning muvafaqqiyatli ko‘rinishda ish bajarishlari uchun barcha shart – sharoitlarni yaratishdan tashkil topadi. Bu ko‘rinishdagi tuzilish nisbatan katta kompaniyalar uchun xos xususiyat. Kichikroq kompaniyalarda nisbatan oddiy va kamroq qiymatga ega bo‘lgan tuzilmalardan foydalaniladi.

Bosh direktor, asosan faoliyatning strategiya va firmani rivojlantirish masalalarini hal qilib, birinchi navbatda buyurtmalarning ta‘minlanishi masalasiga e‘tibor qaratadi. Unga bevosita bosh menejer, bosh muhandis, ma‘muriy menejer, shuningdek ijtimoiy aloqalar va huquqiy xizmatlar bo‘limlari bo‘ysunishi belgilanadi.

Bosh menejer (Rossiya qurilish amaliyotida ishlab chiqarish bo‘yicha boshqaruvchi o‘rinbosari va bosh muhandis kabi) ishlab chiqarishga boshchilik qiladi. Unga bir nechta Loyiha menejerlari bo‘ysunib, ularning har birida bir yoki bir nechtadan ob‘yekt bo‘lishi mumkin. Ular ishlarni rejalashtirishga tegishli barcha muhim masalalarni, pudratchilar va yetkazib beruvchilarni tanlash, belgilangan muddatlarning bajarilishi va byudjetni nazorat qilish kabi masalalarni hal qiladi. Kompaniyaning barcha funksional xizmatlari ular uchun ish bajaradi.

Bosh muhandisga bo‘ysunadigan xizmatning vazifasi – subshartnoma tuzuvchilar (pudratchilar va yetkazib beruvchilar) uchun haq to‘lanishi smeta qiymatlarini tuzib chiqish va unga amal qilinishini nazorat qilishdan tashkil topadi.

Ma‘muriy menejment hisobxona (jumladan, barcha o‘z firmalari ishchilari uchun oylik ish haqini hisoblash), sotib olishlar va moliyalashtirish bo‘limiga rahbarlik qiladi, shuningdek hujjatlashtirish bilan bog‘liq barcha texnik ishlarni (olish, hisobga olib, ko‘paytirish, jo‘natish va h.k.) ta‘minlaydi.

Mehnat munosabatlari bo‘limi federal va mahalliy miqyosda joriy mehnat qonunchiligiga amal qilinishi uchun javobgar. U mahalliy (*locals*) kasaba

uyushmalari bilan shartnoma bitimini tuzadi, ya'ni shu kasaba uyushma a'zolari ishga jalb qilingan subpudratchi firmalarda faoliyat olib boradilar. Bu ko'rinishdagi ishlar kasaba uyushmalari qamrab olmagan ishchilardan foydalanadigan subpudratchilar bilan ham amalga oshirilib, biroq bunda rasmiy kelishuv imzolanadi. Ular tomonidan bajariladigan ishlar ro'yxatda *kam sonli* aholi qatlamlari (afrika – amerikaliklar, ispan tilida so'zlashuvchilar va boshqalar) o'zaro munosabatlarida siyosiy jihatlarga e'tibor alohida o'rin tutadi. Federal hukumat, mahalliy boshqaruv organlari va kasaba uyushmalari ishga yollanadigan, shuningdek kam sonlilarga mansub ishchi – xodimlarga ega bo'lgan subpudratchilar va yetkazib beruvchi firmalar orasida har bir to'vni shunday aholi qatlamiga mansub ishchilar bo'yicha imtiyozlar (*kvota*) berishning qat'iy shartlarini belgilaydi. Bir vaqtning o'zida, ushbu yo'nalishda kuchaytirish uchun rag'batlantirish mexanizmlaridan foydalaniladi. Bu bo'lim texnika havfsizligi ishlarini, ishchi – xodimlar malakasini oshirish va boshqa ishlarni yuritadi. Bu ko'rinishdagi xizmatlar «*shiori*» – mehnat munosabatlarida ziddiyatsiz vaziyatni ta'minlash hisoblanadi. Shuningdek, bu bo'lim alohida shaxobcha bo'linmalar mavjud bo'lmagan firmalarda o'z ishchi – xodimlariga nisbatan munosabatlar bo'yicha kadrlar xizmati funksiyasini bajaradi.

Ijtimoiy aloqalar va sotish bo'limi o'z kompaniyasining jalb qiluvchi ramzi, suvrati, o'ziga xos belgi va xususiyatlarini (*imidi*) yaratish va uni qo'llab – quvvatlash bilan bog'liq faoliyat olib boradi. Buning uchun bo'lim tomonidan seminarlar tashkil qilinadi va firma nufuzini belgilab beruvchi barcha chora – tadbirlarda ishtirok etiladi (jumladan, saylov kompaniyalarida, xayriya tadbirlarida va boshqa ommaviy tadbirlarda qatnashish e'tiborga olinadi).

Umumiy holda, natijasi yangi buyurtmalar (sotishdan) iborat bo'lgan marketing faoliyatini yuritadi.

Joylarda boshqaruvchi (lineynye rukovoditeli-ITR rabotniki – eto rukovoditeli na mestax, na linii) ishchi – xodimlar bosh moddiy

ta'minotchilardan (*superintendent*) (prorab yoki uchastka boshlig'iga o'xshash) tashkil topgan bo'lib, bu tarkib bir yoki bir necha superintendent yoki supervayzer (ya'ni, usta, ish boshqaruvchi)lardan iborat bo'lishi mumkin. Unga loyiha muhandisi va ma'muriy menejer biriktirilib, ular joylarda boshqaruvchi xodim qo'l ostida ish olib boradi va o'z xizmatlari kesimi bo'yicha xizmatlar ko'rsatilishini ta'minlaydilar.

Ko'rib chiqilgan sxema o'z tuzilmasi, shuningdek, tegishli lavozimdagi shaxslar bo'yicha ham namunaviy tavsifga ega hisoblanmaydi. Amaliy jihatdan har bir qurilish firmasi o'z tashkiliy tuzilmasini mustaqil belgilaydi, lavozimlarga oid vazifalariga aniqlik kiritadi, ular joriy vazifalarini anglab yetishi va o'zlari bilan bog'liq qaror – yechimlarni hech qanday chegaralanishlarsiz qabul qilishni ta'kidlovchi reglament ishlab chiqiladi.

Yuqorida sanab o'tilgan boshqaruv uslublarining har biri o'ziga xos afzallik va kamchiliklarga ega. Amaliyotda ularning barchasi ma'lum moslashuvchanlik xususiyatiga ega bo'lib, amalda mavjud vazifalarga moslashishi qayd qilinadi. Shu sababli ma'lum aniq uslubning foydalanish o'ta o'ta aniq belgilash qiyin masala. Ushbu uslublar birlashtirilishi yangi tashkiliy tuzilmalarni yuzaga keltirib, bu konfiguratsiyalar berilgan vaziyatda yuqorida sanab o'tilgan muayyan uslublarga nisbatan eng yaxshi uslub bo'lishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Qurilish–montaj tashkilotini boshqarishning tashkiliy tuzilmasi va organlari.
2. Qurilish–montaj korxonalarining chiziqli va funksional boshqarish tashkiliy tuzilmalari, ularning solishtirma tavsiflari.
3. Qurilish–montaj korxonalarining chiziqli–funksional boshqarish tashkiliy tuzilmasi.

4. Qurilish–montaj tashkiloti boshqaruvida matritsali tashkiliy tuzilma tavsifi.

5. Shartnoma munosabatlari, ishlar turlari, faoliyat doirasi, qurilish–montaj ishlarining hajmi bo‘yicha qurilish–montaj tashkilotini boshqarish tuzilmalarining tasniflanishi.

6. Uy–joylar qurish kombinatlari.

7. Harakatchan qurilish tashkilotlari.

8. Qurilishning ekspeditsiya va navbatchilik asosidagi (*vaxta*) uslublari.

9. Qurilish–montaj tashkilotining chiziqli va funksional tavsifli apparat rahbariyati funksiyalari.

10. Markazlashtirish va nomarkazlashtirish tushunchalari. Zamonaviy sharoitlarda qo‘llanishga misollar.

11. Bosh pudratchilik uslubining afzalliklari va kamchiliklari, alohida pudratchilar bilan qurilishni amalga oshirish, loyiha–qurish uslubi va loyiha–menejerlik uslubi.

IV BOB. QURILISHDA MUHANDISLIK TADQIQOTLARI VA LOYIHALASH

4.1. Umumiy qoidalar

Loyihalash – bu biror loyihani amalga oshirish davrlari ichida birinchi tashkiliy texnik davrning jiddiy ma'suliyatli bosqichi va jarayoni hisoblanadi. Investitsiyalar samaradorligini oshirishda asosiy rol unga tegishli.

Fan va texnologiyalar rivojlanishi bilan loyihalash yechimlari murakkablashishi va mos ravishda, bu ishlar ahamiyati ortishi qayd qilinadi. Loyiha sifati qurilishning texnik–iqtisodiy jihatdan ko'rsatkichlarini belgilab berib, shuningdek qurilayotgan korxonalar, bino yoki inshootlardan foydalanishga oid ko'rsatkichlar, aynan loyihalashning sifatiga bog'liq hisoblanadi. Loyihalashning me'morchilikka oid jihatlari yangi qurilishlar, jumladan, turar–joy uylari, fuqarolik maqsadlarida foydalanishga mo'ljallangan binolar, zavod va fabrikalar, shuningdek shahar va qishloqlarimizning tashqi qiyofasini va estetik jihatdan go'zalligini belgilab beradi.

Loyiha – o'z tarkibida qurilajak korxona (ishlab chiqarish) texnologiyasi va qurilmalari bo'yicha yechimlar, binolarning me'morchilik va konstruktiv yechimlari, ishchi chizmalari, iqtisodiy–texnik hisob–kitoblar va asoslashlar, smetalar va zaruriy izohlarga ega bo'lgan, grafik va matn tavsifidagi hujjatlar majmuasi hisoblanadi.

Foydalanishga oid belgilariga ko'ra, *yakka tartibdagi (individual), takroriy qo'llanadigan va namunaviy loyihalar* o'zaro farqlanadi. Ommaviy tavsifdagi qurilish ob'yektlari, o'z navbatida namunaviy loyihalar asosida quriladi. Takroriy foydalaniladigan loyihalar yakka tartibdagi, nisbatan muvaffaqiyatli loyiha sifatida o'rin tutadi. Bu ko'rinishdagi loyihalarning ko'p marta qo'llanishi namunaviy yechimlar yetarli yoki mavjud bo'lmagan sharoitda muhim hisoblanadi.

Namunaviy loyiha yoki ommaviy tavsifda foydalaniladigan loyiha (NL) – *qurilishda ko‘p marta takror foydalanish uchun tegishli tartibda tasdiqlangan, korxonalar, bino va inshootlarning loyihalash tafsirlari bo‘yicha asosiy parametrlari va mo‘ljallanilishi o‘xshash holatlarda qo‘llanadigan loyiha turi.*

Namunaviy loyihalash – taraqqiy etgan texnologiyalar; hajmiy – rejalashtirish va konstruksiyalarga oid yechimlar; xalq xo‘jaligi nuqtai nazaridan maksimal samaradorlikka erishish maqsadida va ijtimoiy rivojlanish vazifalarini hal qilishga qaratilgan yo‘nalishlarda atrof–muhitni muhofaza qilish shartlariga amal qilgan holda ishlab chiqarishni boshqarish uslublarini tanlab olish va tatbiq etishning asosiy vositasi hisoblanadi. Namunaviy loyihalash qurilish muddatlarini ancha qisqartirish, loyihalash ishlarining qiymati va murakkablik darajasini kamaytirish imkonini beradi. Namunaviy loyihalash qo‘llangan qurilishda qiymat, mehnat va moddiy sarf–xarajatlar, qurilish muddatlari inshootlarni qurishda yakka tartibdagi loyihalashga nisbatan kam qiymatga ega bo‘lishi qayd etiladi.

Namunaviy loyihalashning uslubiy asoslari hajmiy–rejalashtirishga oid parametrlarning unifikatsiyalanishi (bir xillashtirilishi), ushbu asosda qurilish konstruksiyalari va tugunlarning turlarga bo‘linishi (tipizatsiya) bilan bog‘liq hisoblanadi. Shunday qilib, turlarga ajratib loyihalash *namunaviy* yechimlar to‘plamini yaratishga imkon yaratadi va u qurilishning industriallashtirish asos bo‘ladigan boshlang‘ich belgisi hisoblanadi.

Ishlab chiqarish mahsulotini industrial yaratilishi rentabelligiga faqat ommaviy ishlab chiqarish sharoitidagina erishish mumkin, ammo bu holni o‘lchamlar cheklanishini belgilab beruvchi turlarga bo‘lmay amalga oshirish mumkin emas. Hozirgi vaqtda barcha temirbeton konstruksiyalarning 80%dan ortiq qismi namunaviy loyihalash asosida ishlab chiqarilib, bu holat ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish imkonini beradi. Turlarga

ajratilgan yechimlar sifati va tejamkorligiga kompyuterlardan foydalanib, ko'p variantli yechimlar asosida erishiladi.

Eksperimental loyihalash va qurilish kelgusida namunaviy tavsifli bo'lishi nazarda tutilib, yangi yechimlarni har tomonlama tekshirib ko'rish asosida tajribadan o'tkazish maqsadida amalga oshiriladi. Bunda yangi materiallar, konstruksiyalar, tugunlar (tarmoqlar), rejalashtirish yechimlari, bino va inshootlarning yangi turlari, qurilish prinsiplari va qurilishni tashkil qilish uslublari tekshirib ko'riladi.

Loyihalash ishlari samaradorligini oshirishga hajmiy – rejalashtirish yechimlarining unifikatsiyalanishi, namunaviy konstruksiyalar va tugunlarning ishlab chiqilishi, korxonalar, bino va inshootlarning *namunaviy loyihalari* (NL), shuningdek ularning alohida seksiyalari, tugunlari loyihalarini ishlab chiqish asosida erishilib, bu hol ma'lum aniq ob'yektlarni mavjud qator loyihalar asosida, ko'proq muvofiq keladigan va nisbatan murakkab bo'lmagan tarzda amalga oshirish imkonini beradigan variantlarni tanlab olish asosida loyihalash amalga oshiriladi.

Hozirgi vaqtda qurilish sohasida tarkibida mingdan ortiq nomdagi loyihalarni qamrab olgan namunaviy loyihalar fondi mavjud. Ko'plab loyihalar bir nechta variantlarda bajarilib, bunda qurilishning mahalliy shart – sharoitlari: jumladan, iqlim, tuproq qatlami sharoitlari, talab qilingan quvvat, ishlab chiqariluvchi konstruksiyalar nomenklaturasi va boshqa holatlar hisobga olinishi kuzatiladi.

Namunaviy loyihalashdan tashqari, namunaviy tugunlar va alohida qismlarning ishchi chizmalari albomi mavjud bo'lib, yakka tartibdagi loyihalarni ishlab chiqishda tegishli namunaviy albomlarga muvofiq tarzda, alohida qismlar chizmalari ishlab chiqish bilan birga montaj sxemalarini cheklash imkoni tug'iladi.

4.2. Loyihalash va tadqiqot bilan shug'ullanadigan tashkilotlar

Kapital qurilish uchun ish bajaruvchi **loyihalash tashkilotlari (loyihalovchi)ga** – loyihalash, izlanishlar (tadqiqotlar) olib boradigan va majmuaviy loyihalash – tadqiqotchilik va turli xil shakllardagi (institutlar, boshqarmalar, konstruktorlik byurolari, ustaxonalar) ilmiy – tadqiqot tashkilotlari kiritiladi. O'zbekiston sharoitida, masalan, O'zshaharsozlik loyiha va ilmiy tadqiqot instituti (O'zshaharsozlikLITI), Bosh temir yo'l transporti loyiha instituti (Boshtransloyiha) va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Loyihalovchi o'z ishi (loyiha)ni buyurtmachi tashkilot mablag'lari hisobiga amalga oshirib, bunda buyurtmachi bosh loyihalashtiruvchi bilan loyihalash ishlarini bajarish uchun shartnoma tuzadi.

Bosh loyihalashtiruvchi – loyihalash ishlarining (sanoat maqsadlarida mo'ljallangan qurilishlarda – texnologik ishlar) asosiy qismini bajaradigan tashkilot hisoblanadi. Bosh loyihalashtiruvchi loyihaaning alohida qismlarini (tadqiqot ishlari, maxsus ishlar va boshqalar) bajarish uchun shartnoma asosida subpudratchi sifatida ixtisoslashgan, masalan, kadastr, zilzilalarni o'rganish tashkilotlarini ishga jalb qiladi. Bunda u loyihaaning majmuaviy bajarilishi, ya'ni uning barcha qismlari bajarilishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni ta'minlashni zimmasiga oladi.

Fuqarolik maqsadlarida foydalanishga mo'ljallangan turar – joylar va kommunal tavsifdagi qurilish ob'yektlarini loyihalash. Yirik industrial markazlarda bir nechta loyihalash tashkilotlari mavjud bo'lib, ular loyihalash davomida ma'lum aniq sohalar bo'yicha ixtisoslashtiriladi. Shunday qilib, Moskvada Bosh me'morchilik–rejalashtirish boshqarmasi tarkibida Namunaviy va eksperimental loyihalash bo'yicha Moskva ilmiy – tadqiqot va loyihalash instituti (**MNELITI**); Bosh rejalashtirish instituti; ommaviy va yakka tartibdagi qurilishlarni loyihalashtiruvchi – Moskvaleyiha AJ; magistral tarmoqlar, yo'llar,

ko‘priklar, qirg‘oqbo‘yi inshootlari qurilishlarini loyihalashtiradigan–Mosinjloyiha AOA; geodeziya ishlari va muhandislik tadqiqotlarini amalga oshiradigan – Mosgorgeotrest AOA va boshqalar faoliyat olib boradi. Institutlar tarkibida ularga birlashgan shahar hududlarida qurilishlarni loyihalash va qurish bo‘yicha javobgar loyihalash ustaxonalari ish olib boradi.

Mamlakatning qator hududlarida bu hududlarning tabiiy–iqlim sharoitlariga mos, hududiy loyihalash institutlari (S.PbZNIiEPI, SibZNIIEP va boshqalar) tashkil qilingan bo‘lib, ular fuqarolik maqsadlarida foydalanishga mo‘ljallangan turar–joylar qurilish ob‘yektlari uchun joyning o‘ziga xos shart – sharoitlarini (tuproq qatlamining cho‘kuvchanligi, seysmik tavsiflar, muzlash sharoitlari va h.k.) hisobga olib, namunaviy loyihalash variantlari ishlab chiqadi.

Sanoat maqsadlarida foydalanishga mo‘ljallangan qurilishlarni loyihalash texnologik va qurilish yo‘nalishida faoliyat yuritadigan tashkilotlar tomonidan bajariladi.

Texnologik loyihalash tashkilotlari (masalan, Rossiyada – Giproavtoprom AJ, Giproxim AJ, O‘zbekistonda – Giprotayajprom AJ, Uzneftegaz AJ) ishlab chiqarish sanoati sohalariga ixtisoslashtirilgan. Biroq texnologik loyihalash bilan birga, bu ko‘rinishdagi tashkilotlar qator o‘z ob‘yektlarida qurilishga oid loyihalash ishlarini ham bajaradilar. *Qurilishga oid loyihalash tashkilotlari* ham sohalar va loyihalash ishlari bo‘yicha ixtisoslashtiriladi.

4.3. Qurilishda loyihalashni tashkil qilish

Qurilishda loyiha hujjatlari “Shaharsozlik norma va qoidalari” (ShNQ), «Qurilish me’yorlari va qoidalari» (QMQ) ga muvofiq ko‘rinishda ishlab chiqiladi va korxonalar, bino va inshootlarni yoki ularning majmualarini qurish uchun zarur va yetarli, asoslangan, texnik va iqtisodiy tavsifli grafik va matn ko‘rinishidagi materiallar to‘plamidan tashkil topadi. Qurilish loyiha xujjatlari ShNK 01.03.01–10² ga muvofiq ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Loyihalash jarayoni loyihani amalga oshirishning tashkiliy–texnik davriga (TTD) kiradi va u uchta bosqichdan iborat bo‘lib, uchinchi bosqichga to‘g‘ri keladi. TTD quyidagicha tavsiflanadi.

Birinchi bosqichda ko‘proq ob‘yektiv ma’lumotlar to‘plash maqsadida, Rossiyaning aksariyat hududlarida loyihalashdan oldingi bosqich, ya’ni yer uchastkasini qurilish uchun ajratish bo‘yicha qaror qabul qilinishida hujjatlar ishlab chiqish bosqichi joriy qilingan.

Bu bosqichda ishlab chiqaradigan mahsulotlari va xizmatlar nomenklaturasi bilan ob‘yektlarning hajmiy–rejalashtirishga oid va uning texnik–iqtisodiy ko‘rsatkichlari belgilanadi. Keyin esa umumlashtirilgan ko‘rsatkichlar bo‘yicha yoki o‘xshash (*analog*) ob‘yektlar bo‘yicha muhandislik ta’minotidagi ehtiyojlarga (jumladan, issiqlik, suv, elektr energiyasi, xo‘jalik – oqova suvlari, gaz), xom ashyo va materiallarga bo‘lgan talab darajasiga aniqlik kiritiladi. Bundan tashqari, mikro hududlar va sanoat miqyosida foydalanishga mo‘ljallangan yirik ob‘yektlarni qurish uchun transport sxemalari ishlab chiqiladi va ijtimoiy–maishiy turmush sektorini rivojlantirish chora–tadbirlari belgilanadi. Sanoat va ommaviy bino va inshoot majmualari hajmiga aniqlik kiritiladi.

²Курилишда лойиҳалаш ҳужжатларини ишлаб чиқиш бўйича ШНК 1.03.01-08 «Корхона, бино ва иншоотларнинг капитал курилишида лойиҳа ҳужжатларини таркиби, ишлаб чиқиш тартиби, мувофиқлаштириш ва тасдиқлаш».

Ikkinchi bosqichda qurilishning mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish organlari tomonidan ruxsat berilganidan keyin, SES, Davlatyong‘innazorat va atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha tashkilotlardan ushbu hududda ob‘yektlarni qurish haqidagi yozma ravishda yakuniy xulosalar olinadi. Shundan keyin, zarur holda majmuaviy muhandislik izlanishlari amalga oshiriladi va moliyalashtirish manbalariga aniqlik kiritiladi. Natijada texnik imkoniyatlar, sarflanadigan investitsiyalarning iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan maqsadga muvofiqligi haqida qarorlar qabul qilinishi uchun zarur yechimlar tayyorlanadi. Shu bilan yer uchastkasini qurilish maqsadlari uchun berish haqida qarorlar tayyorlanishi bosqichi nihoyasiga yetadi.

Investitsiyalar bo‘yicha kelishuvlar va tasdiqlashga doyr *uchinchi bosqich* yakunlovchi bo‘lib, bu bosqich ob‘yektlarni loyihalash jarayonida bajariladi. Loyihalash oldidan Buyurtmachi loyihalash *topshiriqlariga* aniqlik kiritadi, joriy muhandislik tarmoqlari bilan bog‘lanishlar bo‘yicha texnik shartlarni oladi, me‘morchilik–rejalashtirish topshiriqlarini rasmiylashtiradi, materiallarga aniqlik kiritadi, qurilishni amalga oshirish uchun talab qilingan, ijtimoiy–iqtisodiy holatlarni tavsiflab beradigan boshqa masalalarga aniqlik kiritadi.

Loyihalashning prinsipyal sxemasi 4.1–rasmda keltirilgan.

Buyurtmachi va loyihalovchi o‘rtasidagi huquqiy va moliyaviy munosabatlar reglementini belgilab beradigan asosiy hujjat – loyihalash topshiriqlari ilovalari bilan birga shartnoma (*bitim*) hisoblanadi.

*Loyihalash topshiriqlari*³. Buyurtmachi tomonidan yoki u tomonidan berilgan topshiriq asosida bosh loyihalashtiruvchi tomonidan ishlab chiqib, bu hujjat me‘morchilik bo‘yicha mahalliy boshqarma va ekspertiza bilan kelishgan holda tuzib chiqiladi va Investor yoki Buyurtmachi tomonidan tasdiqlanadi. Uning tarkibida loyihalashga qo‘yiladigan umumiy va xususiy talablar,

³ ЎзР Давархитектқурилиш томонидан 63–сонли Қарори билан 2.06.07да тасдиқланган.

jumladan, birinchi bo‘lib ishga tushiriladigan majmualar va navbatdagi ob‘yektlarning ishga tushirilish tartibi keltiriladi.

Topshiriqlar tarkibida me‘morchilik – qurilish va konstruksiyalar yechimlariga, shuningdek favqulodda vaziyatlar yuz berishidan ogohlantiruvchi, fuqarolar va tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan chora–tadbirlar ishlab chiqilishiga qo‘yiladigan talablar belgilanishi nazarda tutiladi.

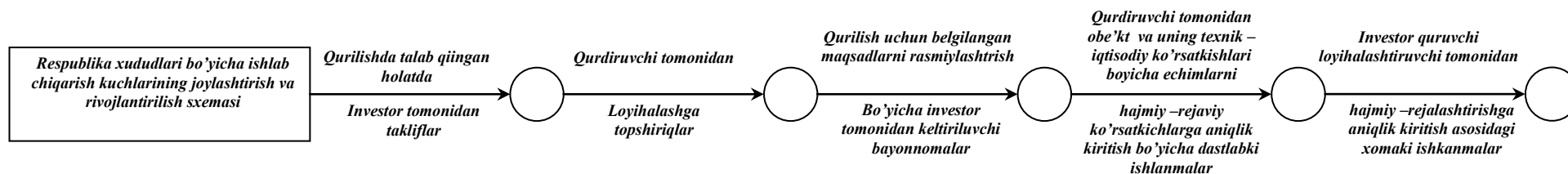
Qurilishda loyiha hujjatlari Qurilish me‘yorlari va qoidalarida ko‘zda tutilgan namunaviy topshiriqlar tarkibiga mahalliy boshqaruv organlari tomonidan qo‘yiladigan o‘ziga xos talablar (masalan, Moskva hududida amal qilinuvchi Davlat qurilish me‘yorlari) va ob‘yektlarning yakka tartibdagi o‘ziga xos xususiyatlari bo‘yicha quruvchi tomonidan keltiriladigan talablarni ham kiritish mumkin. Quruvchi tomonidan texnik nazorat tarkibi, qurilish–montaj ishlarini sug‘urtalash, loyihalash–qurishga oid hujjatlar ekspertizasi, davlat miqyosidagi me‘morchilik–qurilish nazorati inspeksiyasi (DAQN), foydalaniluvchi kadrlarni tayyorlash va shu kabilar uchun chegaralash o‘lchamlarini ko‘rsatadi. Sanab o‘tilganlardan tashqari, sanoat miqyosida foydalanishga mo‘ljallangan ob‘yektlar bo‘yicha korxonaning ish rejimi bo‘yicha, uning istiqboldagi rivojlanishi va ishlab chiqaruvchi mahsulotning raqobatbardoshligi bo‘yicha, fuqarolik maqsadlarida foydalanishga mo‘ljallangan turar–joy ob‘yektlari bo‘yicha esa, qurilgan yoki quriladigan inshootlarning maydoni, ularning mo‘ljallanilishi va tarkibi, ularning foydalanishga yaroqligi va shu kabilar bo‘yicha talablar ishlab chiqiladi.

O‘zR VMning 110-sonli «Korxona, bino va inshootlarning qurilishida investitsiya loyihalarini asoslash tarkibi, ishlab chiqish, muvofiqlashtirish va tasdiqlash tartibi» Qaroriga muvofiq, topshiriqlar olinganidan keyingi bosqichda loyihalash jarayonni ham shartli ravishda uch bosqichga bo‘lish mumkin: dastlabki texnik iqtisodiy asoslash (DTIA); texnik iqtisodiy asoslash (TIA) va ishchi hujjatlar (IX).

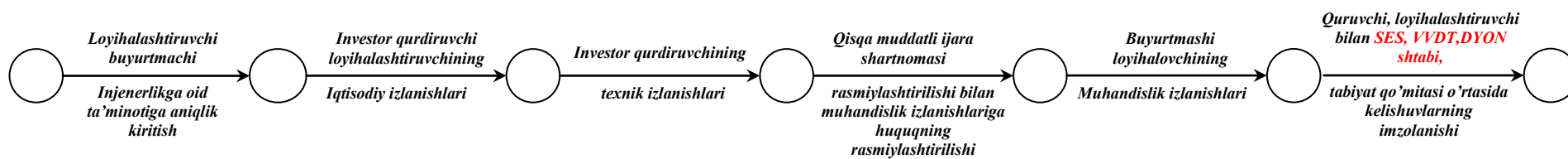
Fuqarolik maqsadlarida foydalanishga mo'ljallangan – turar joy ob'yektlari qurilishida loyiha hujjatlari quyidagi tarkibda tayyorlanadi:

- Umumiy izohlash xati;
- Me'morchilik–qurilish yechimlari;
- Texnik yechimlar;
- Muhandislik qurilmalari bo'yicha yechimlar;
- Atrof–muhitni muhofaza qilish;
- Favqulodda vaziyatlardan ogohlantirish bo'yicha chora–tadbirlar va fuqarolik mudofaasi bo'yicha muhandislik-texnik chora-tadbirlari;
- Qurilishni tashkil qilish;
- Smeta qismi;
- Investitsiyalar samaradorligi.

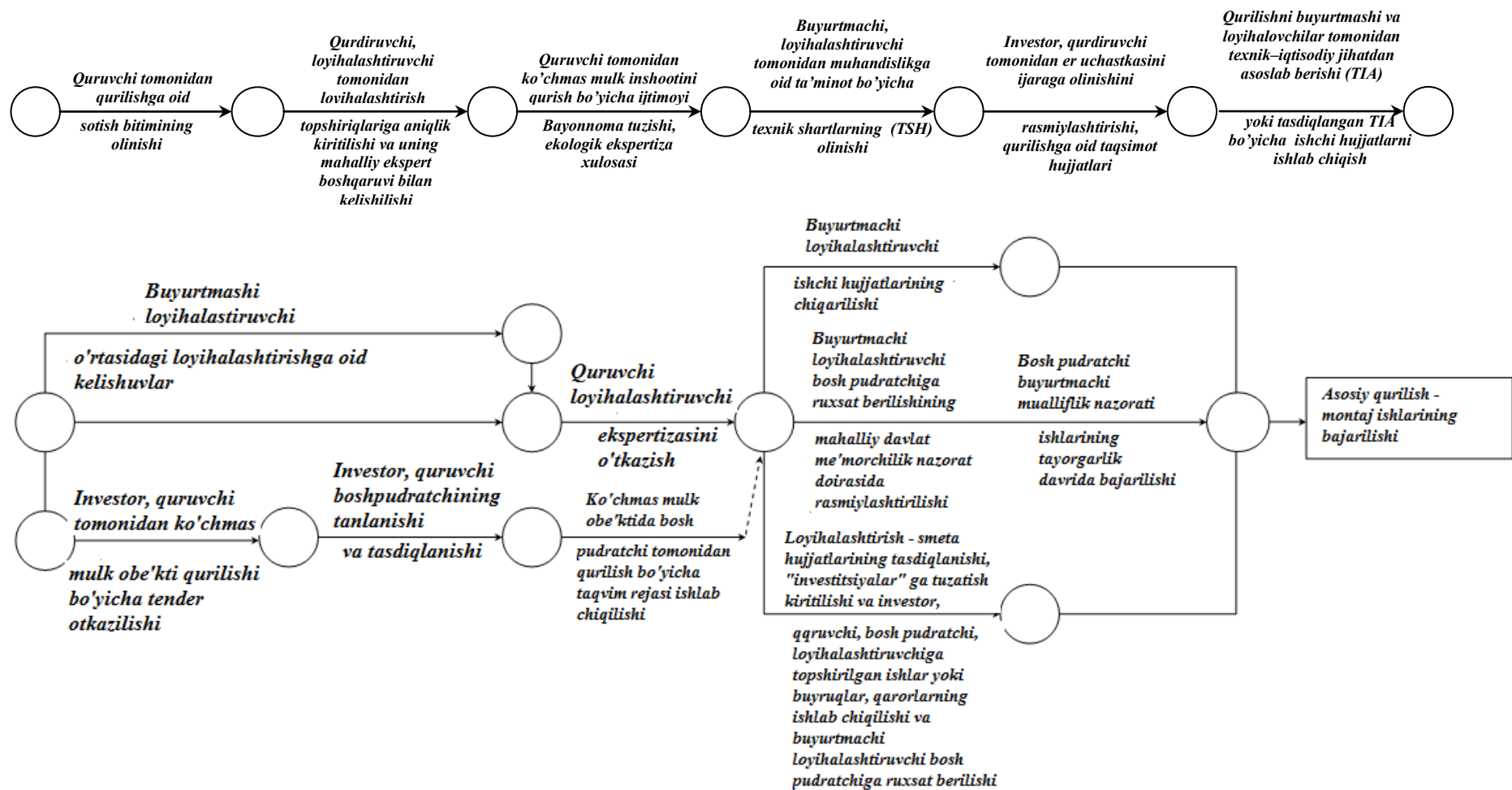
Bundan tashqari, sanoat sohasi uchun foydalanishga mo'ljallangan korxonalar, bino va inshootlar qurilishida loyiha hujjatlari o'z tarkibiga quyidagilarni qamrab oladi:

4.1 – rasm. Loyihalash, ekspertizadan o'tkazish va loyiha hujjatlarini tasdiqlashning birinchi bosqichi sxemasi (davomiga qarang).

4.1 – rasm. Loyihalash, ekspertiza va loyiha hujjatlarini tasdiqlash bo'yicha tashkiliy texnik davr sxemasi (davomi).

4.1-rasm. Loyihalash, ekspertiza va loyiha hujjatlarini tasdiqlash sxemasi (davomi).

- korxona, ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil qilish shart-sharoitlari va ishchilar va xizmatchilar mehnati muhofazasi;
- energiya samaradorligi.

Loyiha hujjatlarining tarkibi, alohida qismlar bo'yicha aniqlik kiritilishi loyihalash topshiriqlari, joriy ShNK va QMQ, korxona me'yorlari, quriladigan ob'ektlarning mo'ljallanilishi va murakkablik darajasi va g'oyalarning oqilonaligi bilan belgilanadi.

Loyihalashning bosqichliligi. Ko'chmas mulk ob'ektlarining individual xususiyatlariga bog'liq, ularning qurilishi bo'yicha loyiha hujjatlari bir yoki ikki bosqichda ishlab chiqiladi (4.2 – rasm).

Ikki bosqichli loyihalashda qurilish qiymatining umumiy smeta hisob-kitoblari bilan *texnik loyiha* va smetalar bilan birga ishlab chiqilgan *ishchi hujjatlar* (IH) yirik va murakkab tavsifga ega bo'lgan korxona, bino va inshootlar majmualari va yakka tartibdagi individual loyihalash ob'ektlari uchun ishlab chiqiladi.

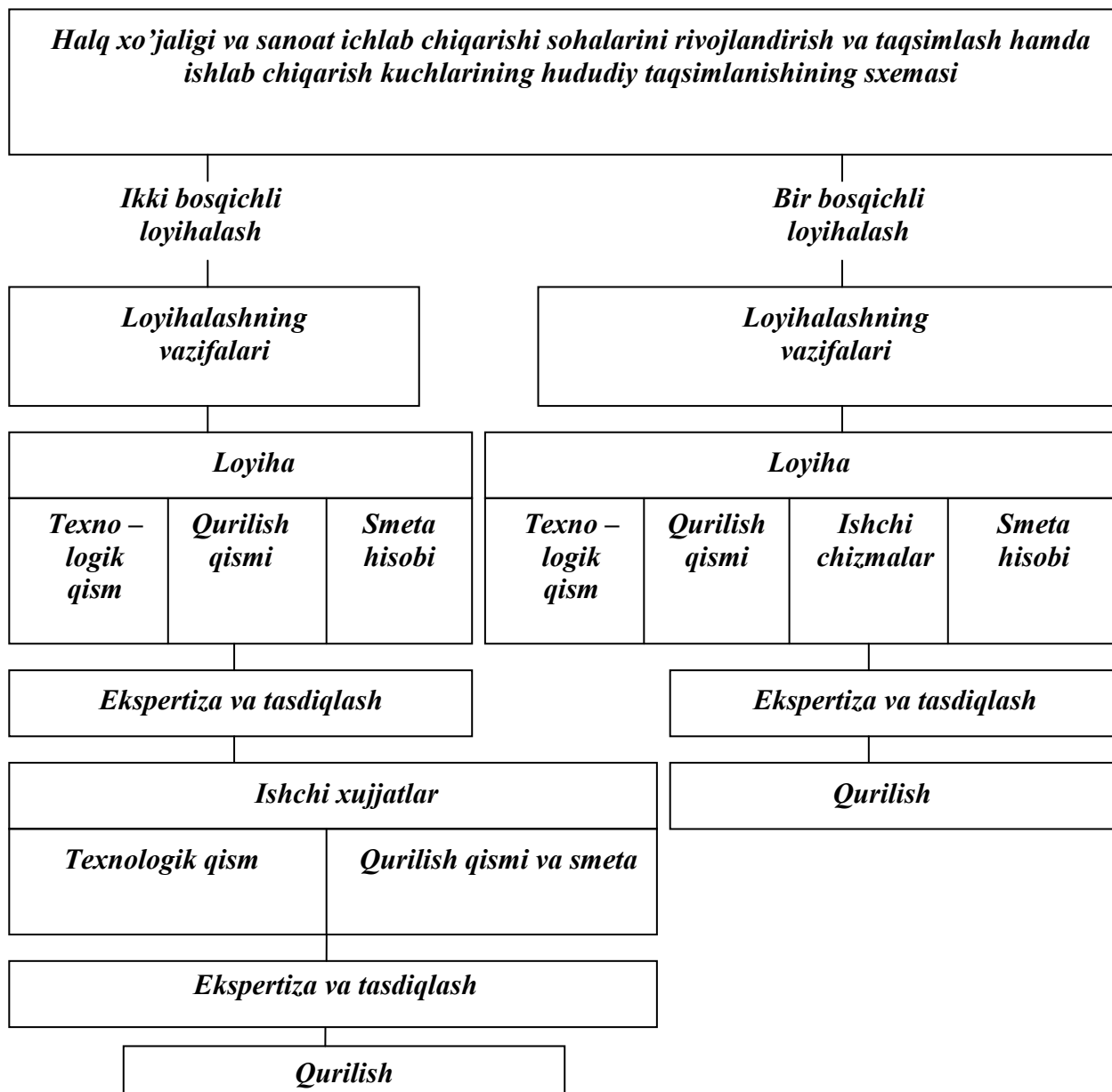
Innovatsion loyihalar, ya'ni chet el moliyalash institutlari (JB, ORB, va (yoki) ichki fondlar (Yo'l fondi,)) sarmoyalari hisobidan quriladigan ob'ektlar O'zR VMning 110-son qaroriga muvofiq uch bosqichli ham bo'lishi mumkin. Bunda TIA ikki bosqichda tuziladi, dastlabki (DTIA) va tom ma'noda TIA. Ularning tuzilishida loyiha rentabelligi, sarmoyalarning qaytarilishi, qatnashchilar ulushi va moliyalash sxemalari muhim o'rin tutadi. Bunday loyihalarni ishlab chiqish, ekspertizadan o'tkazish (Davarxitektqurilish, Iqtisodiyot, Moliya va Tashqi iqtisodiy aloqalar va savdo Vazirliklari, Davlat tabiat va atrof muhitni asrash Qo'mitasi, Milliy Bank tomonidan) va tasdiqlash tartibi xalqaro qoidalarga moslashtirilgan.

Bir bosqichli loyihalash (qurilish qiymati umumiy smeta hisob-kitoblari va smetalar bilan birga *ishchi loyiha* (IL) yoki *ishchi hujjatlar* (IX) *texnik*

jihatdan sodda hamda takror qo‘llanadigan namunaviy loyihalar bo‘yicha bino va inshootlar qurilishi uchun tuziladi.

Ekspertiza va tasdiqlash

Qurilish

4.2-rasm. Bosqichli loyihalash turlari.

Ko'pgina hollarda qurilish amaliyotida Loyiha (ikki bosqichli loyihalash) bilan birga qurilishning texnik-iqtisodiy asoslanishi (TIA), bir bosqichli loyihalashda-ishchi hujjatlarning (IX) tasdiqlanadigan qismi ishlab chiqiladi. Hujjatlar tarkibi loyiha tashkilotining texnik kengashida buyurtmachi va investor ishtirokida qarab chiqish uchun yetarli bo'lishi talab etiladi. Navbatdagi bosqichda hujjatlar ekologik va davlat miqyosidagi idoralardan tashqari ekspertiza tomonidan ijobiy xulosalar berilgan holatda, hududiy me'morchilik boshqarmasida, davlat ahamiyatiga ega loyihalar esa VM tomonidan tasdiqlanadi.

Shunday qilib, uchinchi bosqichda Loyiha hujjatlarining nazorat qiluvchi pog'onalar (SES, Davlatyong'innazorati, Favqulodda vaziyatlar vazirligi (FVV), foydalanuvchi tashkilot, Yo'l harakati havfsizligi davlat inspeksiyasi (YHXDI) bilan kelishuv va ekspertizadan o'tkazish amalga oshiriladi. Investitsiya tasdiqlanganidan keyin barcha hujjatlar mahalliy Me'morchilik qurilish nazorati (DAQN) inspeksiyasiga qurilish uchun ruxsat berish rasmiy qayddan o'tkazish uchun taqdim etiladi.

Manfaatdor tashkilotlar bilan kelishuvlar va davlat ekspertizasidan o'tkazilganidan keyin, loyiha-qurilish hujjatlari tasdiqlash uchun investor yoki buyurtmachiga uzatiladi. Ijobiy natijalar qayd qilinishida yechimlar tegishli qaror, buyruq yoki topshiriqlar tarzida rasmiylashtiriladi.

Ekspertizadan ijobiy xulosalar olinganidan keyin, ishchi hujjatlar (IH) ishlab chiqiladi yoki ishchi loyihani (IL) ishlab chiqish bo'yicha ishlar tugallanadi.

Texnik va ekologik jihatdan murakkab tavsifli ob'ektlar uchun va shuningdek, alohida tabiiy-iqlim sharoitlarida amalga oshiriladigan qurilishlarda hujjatlarni tasdiqlash davomida Investor va Buyurtmachi mahalliy boshqaruv organlari tomonidan ruxsat olish bilan birga, loyihaning qarab chiqilishi va ishchi hujjatlarning ishlab chiqilishi mumkin va bunda alohida topshiriqlar,

bo‘limlar va masalalar bo‘yicha qo‘shimcha qismlar ishlab chiqilishi asosida qurilish amalga oshirilishi mumkin.

Ishchi hujjatlarning yoki ishchi loyihaning har bir bo‘limi sahifaning «Umumiy ma’lumotlar» ko‘rinishida boshlanishi belgilanib, bunda asosiy majmuaning chizma hujjatlari joylashtiriladi. Shuningdek foydalaniluvchi va tavsiya qilingan namunaviy loyiha yechimlari va hujjatlari ko‘rsatilib, bitirilgandan keyin yashirin (er osti qismi, armaturani joylashtirish, namlikdan saqlash qatlamlari va sh.k.) ishlar uchun akt hujjatlarini tuzish bo‘yicha ishlar ro‘yxati keltiriladi, ishlarni bajarish tartibi bo‘yicha qisqacha izohlar beriladi, aralash tavsifli hujjatlashtirish bo‘limlarini ishlab chiqish bilan birga me’yoriy–nazorat va kelishuvlarning o‘tkazilgani haqidagi ma’lumotlar keltiriladi.

4.3.1. Qurilishni tashkil qilish loyihasi

Qurilishni tashkil qilish loyihasi (QTL) - qurilish uchun ajratiladigan kapital mablag‘larning taqsimlanish (qurilishning taqvimiy grafigi to‘g‘rirog‘i qurilishning grafik shaklidagi taqvimiy rejasi – TR), qurilish ho‘jaligini tashkil qilishga mo‘ljallangan va maydonida barpo etiladigan vaqtincha bino va inshootlarni, ishlab chiqarish qurilmalari va uskunalari, muhandislik kommunikatsiyalarini, shu jumladan yo‘l va yo‘laklarni aniqlash va oqilona joylashtirish (QBT) hamda yuqoridagilardan kelib chiqib aniqlangan resurslar ehtiyoji (QE) bo‘yicha ishlab chiqilgan hisob-kitob va grafik hujjatlar to‘plamidir.

QTL tarkibiga quyidagi asosiy loyiha hujjatlari kiradi:

- taqvimiy (kalendar) reja;
- asosiy va tayyorgarlik davrlari uchun qurilishning bosh tarhlari;

- qurilish davomida va mos ravishda bajariladigan ishlar bo'yicha resurslarga (ish kuchi, texnika, ashyo, konstruksiya, buyum va h.k.) bo'lgan ehtiyoj.

QTLning tarkibi qurilayotgan ob'yektlarning murakkabligi va xususiyatlaridan, maxsus uskuna va moslamalarni ishlatish ehtiyojidan, ayrim ishlarning xususiyatlaridan, qurilish maydoniga ashyo, buyum va konstruksiyalarni yetkazib berish sharoitlaridan kelib chiqqan holda o'zgarishi mumkin.

Taqvimiy (kalendar) reja

Kalendar rejada qurilish maydonida barpo etiladigan asosiy va yordamchi binolarning qurilish muddati va ketma-ketligini aks ettirib kapital mablag'larning qurilish davrlari bo'yicha taqsimlanishi keltiriladi.

Taqvimiy reja alohida olingan bino uchun ishchi xujjatlar (loyiha) tarkibida tuziladi. Bunda ish hajmlari, moddiy texnika resurslariga bo'lgan ehtiyojlar ishchi chizmalardan aniqlanib, shuning uchun ham kalendar rejani ishlarni bajarish texnologiyasidan kelib chiqib tashkil qilingan grafik (KG, TG) shaklida ishlab chiqish imkoniyati mavjud. KGning resurslardan optimal foydalanishi ta'minlangan varianti bo'yicha smetadan kelib chiqib kapital mablag'larni taqsimlanish grafigini (TR) ham tuzish mumkin. Unda TR amaliyotga yaqin deb hisoblanadi. Demak, bir bosqichli loyihalash turida taqvimiy reja grafik shaklida ishlab chiqiladi va u ishlar bajarilishini resurslardan oqilona ishlatilish davrida uzluksiz va te'jamkor, ya'ni optimal foydalanishini ta'minlaydi. Bu holda taqvimiy rejani tuzish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- loyiha hujjatlarining tahlilidan qo'llanishi mumkin bo'lgan tashkiliy-texnologik sxemalar tuziladi va qurilish uslublari aniqlanadi;
- ishchi chizmalardan qurilish-montaj ishlarining hajmi aniqlanadi;
- qurilishni amalga oshirish usullari va asosiy qurilish mashinalari tanlanadi;

- qurilish-montaj ishlarini bajarish uchun talab qilinadigan mehnat sarfi kishikun va mashinalar uchun mash-smena o'lchamida hisoblanadi;
- qurilish-montaj ishlarini bajarish tartibi va texnologik ketma-ketligiga rioya qilgan holda ishlarni vaqt miqyosida bir vaqtda bajarish imkoniyatlarini (tanlangan qurilish uslublaridan kelib chiqib) berish aniqlanadi;
- qurilish-montaj ishlari muddati hisoblanadi;
- kalendar grafik chiziladi, resurslar (ishchi, asosiy mashinalar)ni talab darajasida ishlatilishi tekshirilib, kerak hollarda grafik takomillashtiriladi;
- taqvimiy grafikdan kelib chiqqan holda taqvimiy reja (kapital mablag'ning bino qurilishi davrlari bo'yicha taqsimlanishi) tuziladi.

Agar loyihalash ikki yoki uch bosqichli bo'lsa, unda taqvimiy reja texnik loyiha tarkibida Loyiha qamrovidagi barcha bino va inshootlar majmuasi qurilishi uchun (hali ishchi chizmalar ishlab chiqilishi oldida), demak, ish xajmlarini aniqligi mavhum vaqtda birinchi va investitsion loyihalari uchun birinchi (DTIA) va ikkinchi (TIA) bosqichlarida tuziladi va u umumlashtirilgan taqvimiy reja deb yuritiladi. Bu holda umumlashtirilgan taqvimiy rejani tuzish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- loyiha hujjatlarining tahlilidan qo'llanilishi mumkin bo'lgan tashkiliy texnologik sxemalar tuziladi va qurilish uslublari aniqlanadi (oqim uslubini qo'llash tavsiya etiladi);
- qurilishga mo'ljallangan bino va inshootlar (titul) ro'yxati tuziladi va qiymatlari umumlashtirilgan me'yor yoki o'xshash (analog) bino va inshootlar narxidan topiladi;
- bino va inshootlarning mo'ljallanishi (asosiy va yordamchi) va turiga (makoni cheklangan, lokal va vertikal va cho'ziq, uzunchoq) qarab guruhlariga bo'lib oqimlar tashkil qilinadi, hisob sxemasi tuziladi;

- me'yordan⁴ kelib chiqib yoki direktiv belgilangan qurilish va shu jumladan, tayyorgarlik davri aniqlanadi;

- qurilishning aniqlangan yoki belgilangan davridan kelib chiqib yordamchi va kommunikatsiya oqimlarini asosiy oqimdan avval qurib bitirilishi rejalashtiriladi, oqimlarning rivojlanish davrlari aniqlanadi;

- kompleks siklogrammaning vaqt parametrlaridan kelib chiqib oqimlar bo'yicha moliyalashtirish differensial va umumlashtirilgan hamda kumulyativ (qurilish davomida o'zlashtirib borilishini aks etadigan) grafiklarini chizib, zadellar aniqlanadi va me'yor bilan solishtiriladi;

- yordamchi vaqt parametrlarini o'zgartirib zadellarni me'yoriy qiymatlariga mos kelishi uchun hisob-kitoblar amalga oshiriladi;

- kapital mablag'larni qurilish davrlari va oqim hamda quriladigan bino va inshootlar bo'yicha taqsimlab taqvimiy reja tuziladi.

Loyiha hujjatlarini tahlil qilishda quyidagilarga e'tibor qilinadi: bino va inshootlarning hajmi, yuzasi, qavatligi, sanoat binolariga oraliqlar soni va o'lchami (kengligi), binolarning tarhdagi shakli va bosh tarhda joylanishi, tuproq va iqlimiy sharoiti, konstruksiya va boshqa buyumlarni tayyorlashda ishlatilgan ashyosi, o'lchamlari, vazni, ularni yiriklashtirish imkoniyatlari, binolarni qamrov (zaxvatka)larga bo'lish.

Qurilish-montaj ishlari ro'yxatida ular yiriklashtirilgan ko'rinishida keltirilishi va ularni bajaradigan brigada tarkibiga har mehnat jarayonini bajara oladigan ishchilar kiritilishi kerak. Masalan, g'isht terish ishlari va havoza larni yig'ish, sanoat binolarining ustki yopma qismining bajarilishini bitta brigadaga topshiriladi, shuning uchun bu ishlar muddati grafikda yagona ish qilib ko'rsatiladi.

Qurilish ishlarining ro'yxati va mehnat sarfi "Yagona me'yor va narhlar (YaMvaN) (YeNiR)"ga mos bo'lishi shart. Ishlarning bajarilish muddati (t_{kun})

⁴ СНиП 01.03.-03 "Корхона, бино ва иншоотлари курилишининг даври ва заделлари".

mehnat sarfi me'yorlari ($t_{\text{kishi-soat}}$), ish hajmi (v), smena davomi (t_{sm})dan kelib chiqib hisoblanadi. Hisobda me'yorlar tasdiqlanganiga ancha muddat o'tgani va texnika hamda texnologiyada ijobiy o'zgarishlar bo'lib kelayotganini inobatga olib, mehnat unumdorligining oshishini ($k=1,05-1,2$) ish turiga qarab rejalashtirish kerak. YaMvaN da kishi-soat va mash-smenada berilgani tufayli hisoblangan mehnat sarfi va mashinaga ehtiyojni mos ravishda kishi-kun ($t_{\text{kishi-kun}}$) va mash-smenada hisoblanadi:

$$t_{\text{kun}} = (t_{\text{kun-soat}} * v) / t_{\text{sm}} * k, \quad (1)$$

Smena davri qonunchilikka bog'liq. O'zbekistonda besh kunli ish haftasi va bir haftada 41 soat ishlanishi qabul qilingan. Shuning uchun hisoblashda smena davomi $(41/5) = 8,2$ soatga teng deb olinadi.

Ishlarni bajarish usullarini tanlanganda ularni yalpi mexanizatsiyalashtirilishini nazarda tutish kerak.

Murakkab bino va inshootlarni taqvimiy rejasini loyihalashning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bunday ob'yektlarni hajmi kattaligi, arxitekturaviy va konstruktiv yechimlari o'xshamasligi tufayli loyihalash ikki bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda texnik loyiha ishlab chiqiladi. Unda loyiha yechimlar aniq bo'lmagan bir vaqtda qurilish muddati, narhi, ehtiyojlarini aniqlash kerak. Bu sharoitda umumlashtirilgan me'yorlar, mo'ljallanishiga qarab o'xshash yaqin o'tmish (oylar)da qurib bitkazilgan va foydalanishga topshirilgan bino va inshootlardan, hususan, smetalaridan foydalanib o'lcham birligiga (m^3 , m^2 , o'rin) to'g'ri keladigan narxlardan foydalanib, loyihadagi ob'yektlarning narxi va ehtiyojlari aniqlanadi.

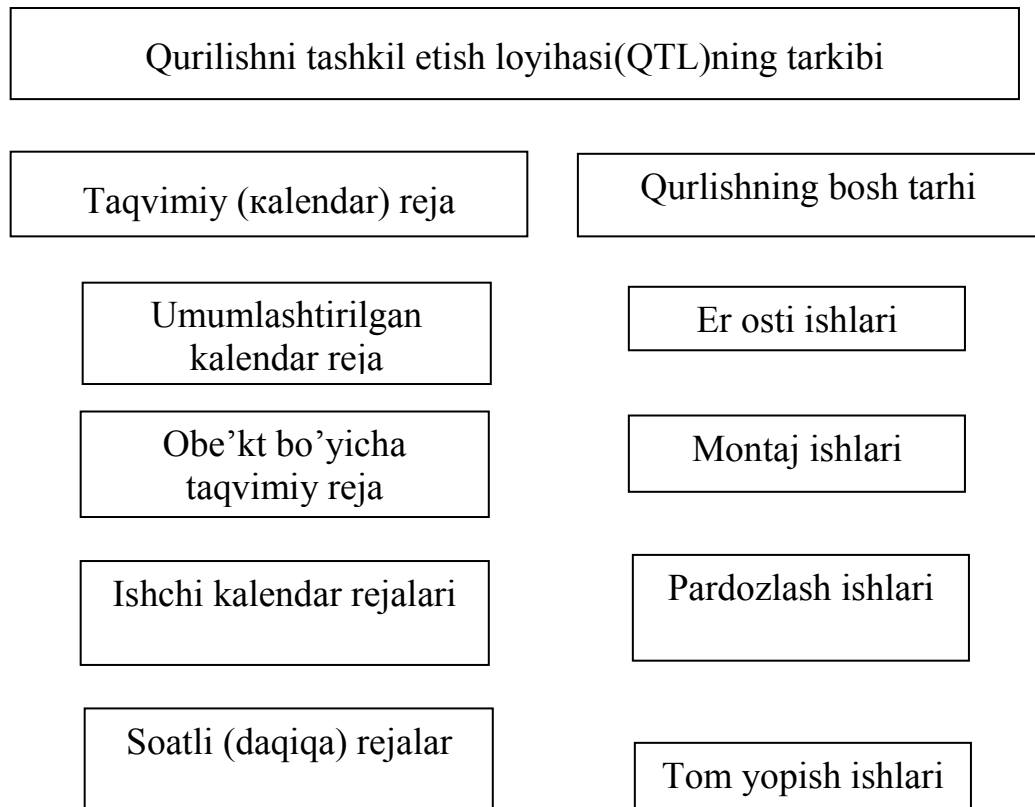
Bino va inshootlar majmuasi qurilishini tashkil qilishda umumlashtirilgan kalendar reja tuzilishini aniq uslub yordamida, xususan oqim uslubini qo'llash yo'li bilan taqvimiy grafikning bir turi – siklogramma tuziladi, maqbullashtiriladi.

Qurilishning bosh tarhi

Qurilishning bosh tarhini (QBT) tuzishga loyihaning bosh tarhi asos bo'ladi.

QBTning qator turlari mavjud: qurilishni umummaydon bosh tarhi; alohida bino qurilishining bosh tarhi; qurilish davrlariga bag'ishlangan bosh tarhlar (1.3.1 - rasm).

Qurilishning umummaydon bosh tarhi (QUBT) qurilishni tashkil qilish loyihasi tarkibiga kiradi. U bino va inshootlar majmuasini qurish hududini qamrab oladi, qurilish xo'jaligi tushunchasiga kirgan vaqtincha joylashtiriladigan sex, ombor, bino, yo'l va yo'laklar, qurilish mashina va mexanizmlari ma'lum talablarga ko'ra hisoblab aniqlanadi va joylashtiriladi. QUBT loyihaning bosh tarhi masshtabida tuziladi va qurilishning turli davrlariga (tayyorlov, asosiy) tuziladi. Unda qayd etilgan vaqtincha elementlarning ro'yxati, texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlar keltiriladi. Tarhning tushuntirish xatida barcha hisoblar, shu jumladan suv, elektrenergiyasi, binolarga bo'lgan ehtiyoj, mehnat muhofazasini ta'minlashga bag'ishlangan hisob-kitoblari keltiriladi.

4.3-rasm. Qurilishni tashkil qilish loyihasining qismlar bo'yicha hujjatlari

4.4. Tadqiqot ishlari

Tadqiqotlar (izlanishlar) – bu qurilish hududida amalga oshiriladigan iqtisodiy, texnik va muhandislik tavsifidagi ishlar majmuasi bo‘lib, bu ishlarning amalga oshirilishi natijasida ob‘yektlarning qurilishi yoki qayta konstruksiyalanishi, shuningdek ulardan iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq foydalanishga aniqlik kiritiladi.

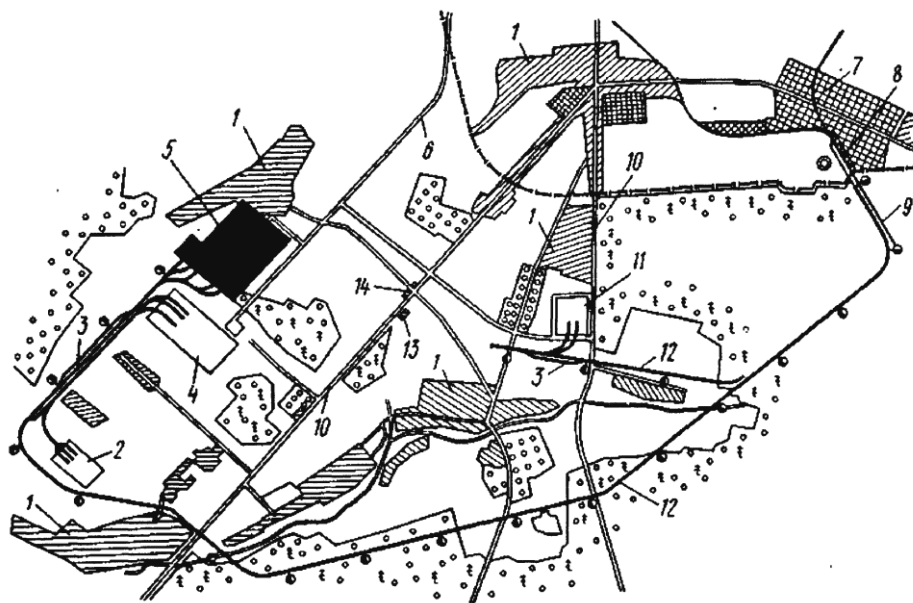
Tadqiqotlarni amalga oshirish O‘zbekiston ijro hokimiyati yoki mahalliy o‘z–o‘zini boshqarish organlari sub’yektlari tomonidan chiqarilgan va ob‘yektlarni qurish joyini boshlang‘ich kelishib olish haqidagi qarorlar asosida bajariladi.

Iqtisodiy tadqiqotlar texnik tadqiqotlardan oldin amalga oshirilib, ularni amalga oshirish davomida ma'lumotlar banki va rezerv maydonlar pasportlaridan foydalaniladi. Iqtisodiy tadqiqotlar jarayonida mavjud va talab qilingan resurslar balansini tuzib chiqish bilan birga, qurilish hududining iqtisodiy holati va rivojlanish darajasi o'rganib chiqiladi, shuningdek har bir resurs turi (yoqilg'i, elektr energiyasi, suv, gaz, oqova suvlarni tozalash, ishlab chiqarishga oid va shuningdek, maishiy-turmush chiqindilarini yo'qotish) bo'yicha yetishmovchiliklarni qoplash bo'yicha variantlar ishlab chiqiladi. Qurilish ishlari amalga oshirilishi bilan bog'liq holatda, aholining demografik o'sishi, uning dinamikasi va mos ravishda, turar-joylar va ijtimoiy – maishiy turmush maqsadlarida foydalanishga mo'ljallangan qurilishlar dinamikasiga aniqlik kiritiladi. Transport sxemalari, ayniqsa xom ashyoning yetkazib berilishi va undan foydalanishda kooperatsiya imkoniyatlari va yangi korxonani ishga tushirishdan keyin mahsulotning ortiqchaligi tahlil qilinadi.

Shu bilan birga, atrof-muhitni muhofaza qilish va energiyani tejashga qaratilgan texnologiyalarni joriy qilish bo'yicha kelgusi sarf – xarajatlar alohida qismlari bo'yicha hisoblab chiqiladi.

Texnik tadqiqotlarda yangi ob'yektlar qurilish hududida mavjud qurilish tashkilotlari va bo'linmalari haqida ma'lumotlar, shuningdek mahalliy qurilish materiallari, geodeziyaga oid, kadastr bo'yicha, geologiya, gidrogeologiya va monitoring xizmatlari bo'yicha ma'lumotlar yig'iladi.

Ijobiy natijalar olingan sharoitda, qurilish ob'yektlari bog'lanishiga oid vaziyatga oid reja (*№1 – xomaki nusxa*) ishlab chiqilib, uning asosida tadqiqot ishlari davrida yerdan foydalanuvchilar bilan uchastkani ijaraga olish shartnomasi tuziladi va muhandislik tadqiqotlarini amalga oshirish uchun ruxsat rasmiylashtiriladi (4.4 – rasm).

4.4-rasm. Issiqlik energiyasi markazi qurilishining vaziyatga oid rejasi: Bu yerda 1 – qishloqlar; 2 – quriladigan asosiy ombor; 3 – quriladigan issiqlik stansiyasi; 4 – quriladigan Issiqlik energiyasi markazi(IEM); 5 – quriladigan kombinat; 6 – avtomobil yo‘llari; 7 – aholi posyolkasi; 8 – mavjud temir yo‘l stansiyasi; 9 – mavjud temir yo‘l; 10 – mavjud avtomobil yo‘llari; 11 – qurilish bazasi; 12 – quriladigan temir yo‘llar; 13 – asfalt – beton zavodi; 14 – maktab.

Muhandislik tadqiqotlari tarkibiga quyidagi ish turlari kiradi: jumladan, qurilish hududi va maydoniga oid geodeziya, geologiya, gidrogeologiya, gidrometeorologiya va ekologiya ishlari.

Muhandislik geodeziyasiga oid tadqiqotlarda – balandlik belgilari, joriy muhandislik tarmoqlari, yashil ekinzorlar va yo‘l inshootlari ko‘rsatilishi bilan birga joyning past-balandligi (relefi) va tavsiflariga aniqlik kiritiladi.

Muhandislik geologiyasi va gidrogeologiya tadqiqotlarida yer osti suvlarining joylashishi va agressivlik tavsiflari bilan birga, tuproq qatlamining holati, tuzilmasi, yuk ko‘tarish va boshqa xususiyatlari o‘rganiladi.

Muhandislik gidrometeorologiya tadqiqotlarida daryo havzalari, ko‘llar, suv omborlari, harorat, havo namligi, atmosfera yog‘inlari qiymati, qor qoplami, yong‘in havfi, suv toshqini ehtimoli, shamol yo‘nalishlari va shu kabilarga aniqlik kiritiladi.

Muhandislik ekologiya tadqiqotlarida atrof–muhit holati va unga qurilajak sanaot yoki ommaviy bino va inshootlarining salbiy ta’siri va uni kamaytirish chora–tadbirlari. Shuningdek, bunda ishlab chiqarish va aholining hayot faoliyati natijasida hosil bo‘lgan chiqindilarning yo‘qotilish usullari, atmosfera havosining ifloslanish darajasi oldindan baholanadi (*bashorat* qilinadi).

Yerlarni qayta tiklash (*rekultivatsiya qilish*) uchun yoki uni olib tashib ketilishi, to‘planishi va kelgusida hududdan ko‘kalamzorlashtirish maqsadlarida foydalanish uchun tuproq va o‘simliklar qatlamining holatiga aniqlik kiritiladi.

Tadqiqotlar bilan birgalikda amalga oshiriladigan ishlar jumlasiga quyidagilar kiradi: yer osti suvlaridan suv bilan ta’minlanish uchun foydalanish; geotexnika nazorati; mavjud bino va inshootlar poydevorlari ostidagi tuproq qatlam (zamin)ini tekshirish; qurilish maydoni atrofida joylashgan mavjud bino va inshootlarning muhandislik tizimlari va konstruksiyalarining texnik holatini tekshirish; tabiiy va texnogen havf–xatarlarning havflilik darajasini baholash; hududning muhandislik himoyasi bo‘yicha chora–tadbirlarni ishlab chiqish; atrof–muhit holatini belgilovchi ko‘rsatqichlarining mahalliy qiymatlari ustidan monitoring olib borish; izlanishlar davomida ilmiy tadqiqotlar olib borilishi; tadqiqot mahsulotlaridan foydalanishda mualliflik nazorati.

Tadqiqot ishlarini bajarish uchun hududiy tashkilotlar va jamiyatlar muhim o‘rin tutadi yoki bu ishlar loyiha va ilmiy tadqiqot institut (tashkilot)i tomonidan bajariladi.

Ishlar bajarilishi uchta davrga bo‘linadi: tayyorgarlik, dala ishlari (qurilish maydonida) va tashkilot (xona)da bajariluvchi (kameral) ishlar.

Tayyorgarlik (Loyihani amalga oshirishning tashkiliy texnologik chora–tadbirlari qatoridagi loyihalashdan avvalgi) davrida loyihalashtiriluvchi ob’ekt tavsiflari asosida topshiriqlarga aniqlik kiritiladi, tadqiqot ishlarini amalga oshirish bo‘yicha tashkiliy chora–tadbirlar ishlab chiqiladi, tadqiqot

ob'yekti bo'yicha arxiv, ma'lumotnoma materiallari, xisobotlar va boshqa materiallar asosida zarur ma'lumotlar to'planadi va o'rganib chiqiladi.

Dala ishlari mutaxassislar tomonidan ekspeditsiya, partiyalar yoki otryadlar tuzilib bo'lajak qurilish maydonida, joylarda bajariladi. Dala ishlari jarayonida qurilish uchastkasining barcha belgilangan o'zak (*prinsipal*) yechimlari kelajak rivojlanish istiqbollarini inobatga olgan holda uning bosh tarhida ko'rsatiladi.

Xona sharoitida (kameral) amalga oshiriladigan ishlar davrida dala materiallari tahlil qilinib qayta ishlanadi va talab qilingan shakl va mazmunda zaruriy tadqiqot hujjatlari tuziladi.

O'z navbatida, loyihalash quyidagi ko'rsatilgan besh bosqichda bajariladi:

I bosqich – qurilishga oid va yer uchastkasini ijaraga berish bo'yicha qarorlarni tayyorlash;

II bosqich – loyihalashdan avval tayyorlanadigan hujjatlarni ishlab chiqish;

III bosqich – loyiha yoki texnik–iqtisodiy jihatdan bir yoki ikki bosqichli asoslash (TIA);

IV bosqich – ishchi hujjatlarni (IH) ishlab chiqish;

V bosqich – qurilish davri, ob'yektlarni foydalanishga topshirish va loyiha bo'yicha ishlarni tugatish.

Loyiha va tadqiqotlarning tarkibi va hajmi me'yoriy–texnik adabiyotlar va tadqiqot topshiriqlarida reglement sifatida keltiriladi.

4.5. Qurilishda loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholash

Bozor munosabatlari sharoitida investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligi birlamchi ahamiyatga ega hisoblanadi. Samaradorlikning baholanishi, birinchi navbatda, innovatsion loyihalarga mablag‘ va vositani sarflovchi xususiy mulk egalari – investorlar pozitsiyasidan amalga oshiriladi. Keltirilgan so‘nggi holat, ya’ni innovatsion loyihalar fan va texnologiyalar (shuningdek, ishlab chiqarishni tashkil qilish, boshqarish, ijtimoiy sohalarda) sohasida qo‘lga kiritilgan yutuqlarni amaliyotga joriy qilishni belgilab beradi. Pudratchi – quruvchi uchun baholashlar buyurtmaning bajarilishida uning faoliyatining iqtisodiy samaradorligi qiymatlarini aniqlash uchun xizmat qiladi.

Samaradorlik qiymati taxminiy sarf–xarajatlardan va natijalar bitta loyihani tahlil qilish davomida yoki loyihalar variantlarini o‘zaro solishtirish asosida tahlil qilish yo‘li bilan aniqlanadi.

Hozirgi vaqtda investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash bo‘yicha joriy ko‘rsatkichlar* dunyo miqyosidagi amaliyot tajribalariga muvofiq keladi va bunda o‘tish davrida MDH davlatlarida qaror topgan iqtisodiy munosabatlar asosida ayrim tuzatishlar kiritilgan.

Hisob–kitoblarning tarkibi va ko‘lamiga bog‘liq, samaradorlikni baholashning mo‘ljallanilishini o‘zaro farqlash talab qilinadi. Keng ko‘lamdagi baholashlarda tijorat mazmunidagi, byudjetga oid yoki xalq xo‘jaligiga tegishli samaradorlik o‘zaro farqlanadi.

Tijorat mazmunidagi samaradorlik investor uchun u yoki bu loyihaning bajarilishi yakuniy natijalarini aniqlash maqsadida hisoblab chiqiladi. Loyihani amalga oshirish natijalari mahalliy hokimiyat organlari, hududlar va federal miqyosda hokimiyat organlari uchun *byudjetga oid samaradorlik* qiymatida aks ettirilib, bu qiymat loyihaning bevosita yoki bilvosita byudjet mablag‘lari

hisobiga moliyalashtirilishi va uni ro'yobga oshirishdan olinadigan daromadlar o'rtasidagi farqlanishlar asosida hisoblab chiqiladi.

Xalq xo'jaligiga tegishli samaradorlik ko'rsatkichi esa – investorlarning bevosita moliyaviy manfaatlari chegaralari doirasidagi sarf–xarajatlar va natijalarni hisoblash uchun foydalanilib, alohida organlar va umumiy holda, hududiy va davlat miqyosidagi manfaatlarni o'zida aks ettiradi.

Tarkibiga ko'ra moliyaviy, iqtisodiy, resurslarga oid, ijtimoiy va iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari o'zaro farqlanadi.

Moliyaviy ko'rsatkichlar faqat investorning pul mablag'lari harakatini hisobga olish bilan aniqlanadi.

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari nafaqat moliyaviy manfaatdorlikni, balki barcha turdagi sarf – xarajatlar va natijalarning qiymat shakllarini hisobga olishni ham nazarda tutadilar.

Resurslarga oid samaradorlik investitsiyalarning ishlab chiqarish hajmi va turli resurslarga bo'lgan ehtiyojlar qiymatini nazarda tutadi va tabiiy birliklarda aks ettiriladi.

Ijtimoiy samaradorlik ko'rsatkichlari loyihaning bajarilish natijalarining ijtimoiy sohada baholanishida foydalaniladi (turar–joylar sharoitlarining yaxshilanishi, aholi punktlari infratuzilmalarining yaxshilanishi, ishchi o'rinlarining ortishi va sh.k.).

Ekologik samaradorlik ko'rsatkichlari esa – loyihaning ro'yobga oshirilishining atrof – muhitga (tuproq qatlami, suv havzalari, o'simliklar dunyosi va sh.k.) ta'sirini o'zida aks ettiradi.

Yuqorida eslatib o'tilgan ko'rsatmalarga muvofiq, baholash uchun asosiy ko'rsatkich bo'lib – **Sof holdagi diskont kirim yoki daromad (SDD)** xizmat qiladi yoki, boshqacha aytganda, u quyidagicha ifodalanadi:

Sof holdagi joriy qiymat (SJQ), Sof holdagi zamonaviy qiymat (SZQ), G'arb mamlakatlarida qo'llaniladigan varianti bo'yicha – *Net Present Value* (NPV) deb nomlanadi.

Sof holdagi diskont kirim yoki daromad (SDK) quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$C\mathcal{D}K = -K + \sum_{t=1}^{t=T} \frac{R(t) - C(t)}{(1 + E)^t}, \quad (4.1)$$

** П.Л.Виленский, В.Н.Лившиц. Об оценке эффективности инвестиций в строительстве (*Курилишда инвестицияларнинг самарадорлигини баҳолаш ҳақида*). Л.С.Андреев, В.С.Резниченко. Определение экономической эффективности инвестиционных проектов и инвестиций в строительстве (*Курилишда инвестициялар ва инвестицион лойиҳаларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш*). Экономика, 9' 2000.

Bu yerda: K – birlamchi investitsiya; $R(t)$ – 1 yilga nisbatan pul mablag'lari kirimi; $C(t)$ – 1 yilga nisbatan pul mablag'larining chiqimi; T – hayotiy sikl davri; Ye – diskont me'yorini ifodalaydi.

Samaradorlik sharti: $C\mathcal{D}K \geq 0$ hisoblanadi.

4.6. Loyihaning tashkiliy – texnologik hujjatlari

Loyihaning tashkiliy – texnologik hujjatlariga (TTH) qurilishni tashkil qilish loyihasi (QTL) va ishlarni bajarish loyihasi (IBL), shuningdek qurilishni tashkil qilish va ishlab chiqarish ishlari texnologiyalari bo'yicha yechimlarga ega bo'lgan boshqa hujjatlar ham kiradi.

Qurilish ishtirokchilari boshqa turdagi *Loyihaning tashkiliy – texnologik hujjatlari* (sifat bo'yicha ko'rsatmalar, korxona standartlari, sifatni nazorat qilish sxemasi, ishlarni tashkil qilish loyihalari, mehnat jarayonlari xaritasi va h.k.) ishlab chiqishlari va foydalanishlari ham mumkin. Bunda ko'rsatilgan qo'shimcha hujjatlar qurilish ishtirokchilari o'rtasida bajarilishi majburiy,

muhim hujjat hisoblanib, bitta tashkilot doirasida esa – buyruq tartibida joriy qilinadi.

Minimal tarkib (Loyihaning zarur tashkiliy – texnologik hujjatlari qismi) mehnat muhofazasi, aholi va atrof–muhitni muhofaza qilishi ta'minlashi talab etilib, shuningdek ishlar bajarilishi shartnoma va Loyiha–qurish hujjatlari (LQH) talablariga mos kelishini baholash uchun zarur, barcha turdagi nazorat ishlarini bajarish imkoniyatlari nazarda tutiladi. Mahalliy o'z–o'zini boshqarish nazorat organlari talablari bo'yicha loyihaning tashkiliy–texnologik hujjatlari tarkibida qo'shimcha materiallar ishlab chiqiladi.

Loyihaning tashkiliy–texnologik hujjatlari tarkibidagi hujjatlarning shakli va tarkibi ishlab chiquvchilar va buyurtmachilar qarab chiqishi asosida qabul qilinib, QMQ va ShNK talablariga mos kelishi kerak, foydalanuvchilar va nazorat qiluvchi organlar uchun qulay shakldagi axborotlar asosida tuzib chiqilishi talab qilinadi.

Loyihaning tashkiliy–texnologik hujjatlari ishlab chiqariladigan tashkilot standartlariga muvofiq tasdiqlanishi va qayddan o'tkazilishi kerak bo'ladi.

Ob'yekt bo'yicha umumiy holatda qurilish maydonida loyihaning tashkiliy–texnologik hujjatlari tarkibidagi yechimlar bino va inshotlarni qurishda ishtirok etishi nazarda tutilgan barcha shaxslar, tashkilotlar uchun bajarilishi majburiy bo'lib ular tomonidan bu hol tilxat bilan qayd qilishgacha ta'minlanadi.

Qurilishni tashkil qilish loyihasi loyiha yoki ishchi hujjatlar tarkibida bosh loyihachi tomonidan yoki uning rahbarligi ostida boshqa loyihachi tashkilot tomonidan ishlab chiqiladi.

Qurilishni tashkil qilish loyihasini (QTL) ishlab chiqish uchun quyidagi *boshlang'ich ma'lumotlar* xizmat qiladi:

- «Qurilishda investitsiyalarni asoslash» materiallari;
- Muhandislik tadqiqotlari;

- Qurilishning vaqtinchalik muhandislik tarmoqlari bilan, shuningdek mahalliy qurilish materiallari bilan ta'minlanganlik ma'lumotlari;

- bino va inshootlarning hajmiy–rejalashtirishga va konstruksiyalarga oid yechimlari hamda ishga tushirish majmualarini loyihash bilan birga, asosiy ishlab chiqarishning prinsipial texnologik sxemalari;

- erdan foydalanish shartnomasi yoki qurilishning vaziyatga oid rejasi;

- shunga o'xshash binolar va inshootlar bo'yicha loyiha hujjatlari ma'lumotlari;

- qurilish uchun qurilish maydonidan tashqarida joylashgan hududlardan foydalanish haqidagi ma'lumotlar;

- ob'yektning muhandislik ta'minoti bo'yicha texnik shartlar (TSh) yoki qurilish hududiga tushib qolgan bino va inshootlarning buzilishi yoki muhandislik tarmoqlarining qayta joylashtirilishi bo'yicha qarorlar;

- boshqa ma'lumotlar va chora–tadbirlar: jumladan, vaqtinchalik turar – joylarni loyihalash zarurati, qayta konstruksiyalash davomida foydalanishga oid xizmatlarning o'zaro aloqalari, qurilishi belgilangan qurilishlarning uning yaqinida joylashgan bino va inshootlarga ta'siri va boshqalar.

Qurilishni tashkil qilish loyihasining minimal tarkibi quyidagi hujjatlardan tashkil topadi:

- Qurilishning *taqvimiy rejasi (TR)*;

- Talab qilingan hollarda qurilishning tayyorgarlik va navbatdagi davrlari uchun alohida *Qurilishning bosh tarhi (QBT)*;

- Tushuntirish xati.

Qurilishni tashkil qilish loyihasining nisbatan kengaytirilgan variantda ishlab chiqilishi zarurati Quruvchi yoki Investor tomonidan qurilishga ruxsat beradigan organ bilan kelishgan tarzda qabul qilinadi. Bu ko'rsatmalar loyihalash topshiriqlarida o'z aksini topadi.

Ishlarni ishlab chiqarish (bajarish) loyihasi bosh pudratchi yoki subpudratchi tashkilot tomonidan, o'z hisobidan yoki texnologik loyihalash uchun maxsus ruxsatnomaga ega bo'lgan tashqi bajaruvchi topshirig'iga ko'ra ishlab chiqiladi.

Quyidagilar ishlarni bajarish loyihasi (IBL) uchun boshlang'ich ma'lumotlar bo'lib xizmat qiladi:

- qurilishni tashkil qilish loyihasi (QTL);
- ishchi hujjatlar (IH);
- namunaviy texnologik xaritalar;
- mehnat resurslari xaritasi;
- sifat bo'yicha ko'rsatmalar;
- ishlarni bajarish loyihasini ishlab chiquvchi tashkilotning standartlari;
- joriy me'yoriy hujjatlar (ShNK, QMQ, MUM – majmuaviy umumlashtirilgan me'yorlar, ishlarni bajarish va qabul qilish bo'yicha ko'rsatmalar, jumladan mehnat muhofazasi bo'yicha, yong'in havfsizligi me'yorlari, sanitariya me'yorlari va boshqalar);
- yuk ko'tarish mashinalari va qurilmalaridan foydalanish va havfsizlik qoidalari;
- elektr qurilmalaridan foydalanish va tarmoqlardan texnik foydalanish qoidalari;
- konstruksiyalar, materiallar va qurilmalarni yetkazib berish shartlari.

Ishlarni bajarish loyihasi (IBL) pudratchi tashkilot rahbariyati tomonidan tasdiqlanadi. Joriy ish faoliyatiga ega bo'lgan sanoat hududlarida bino va inshootlarning qurilishida ishlarni bajarish loyihasi korxonaning foydalanish xizmati bilan kelishilgan holda tuzib chiqiladi.

Ob'yekt ishlarni bajarish loyihasining *minimal tarkibiga*: qurilishning bosh tarhi yoki montaj mexanizmlari kiritilishi bilan birga texnologik sxema; ishlarni bajarish loyihasining taqvimiy rejasi; texnika havfsizligi bo'yicha yechimlardan tashkil topadi.

Qo'shimcha zarur xujjatlar ishlarni bajaruvchi tomonidan muhandislik tajribasi asosida ko'rib chiqiladi.

Ishlarni bajarish loyihasi va qurilish maydonini yuk ko'tarish mexanizmlari bilan jihozlash uchun *maxsus ruxsatnoma (order)* olish maqsadida bosh pudratchi har bir binoga ishlarni bajarish loyihasini ishlab chiqib, uning tarkibida quyidagi holatlar e'tiborga olinadi:

- buyurtmachi bilan kelishgan holda quruvchi tomonidan tasdiqlangan ob'yektni qurish grafigi;
- montaj ishlari va havfli zonalarni belgilash bilan birga, montaj kranlarini gorizontaal va vertikal joylashtirish asosida ishlarni bajarish loyihasining texnologik sxemalari;
- montaj kranlarining boshqa qurilish mashinalari va qurilmalar bilan birga ish bajarishi bo'yicha maxsus chora – tadbirlar;
- yuklarning osilish sxemasi va ko'tarib bir joydan ikkinchi joyga uzatiladigan yuklar og'irligi grafiki;
- konstruksiyalarni joyiga o'rnatish (montaj qilish) bo'yicha operatsion nazorat sxemasi.

Ko'rsatib o'tilgan hujjatlar ichida yuklarni tashish, joylashtirish va montaj qilish bo'yicha mas'ul shaxsni tayinlash haqidagi buyruq kran (ko'tarish qurilmasi) egasining buyurtmachi bilan kelishilganini inobatga olib bosh pudratchining bosh muhandisi tomonidan tasdiqlanadi. Ishlarni amalga oshirish jarayonida kran ostidagi yo'llarni yoki yo'l qoplamalarini nivelirlash jurnali

yuritiladi va yuklarni osish hamda ular joylashtiriladigan moslamalarini davriy sinovdan o'tkazib turish jurnali tutiladi.

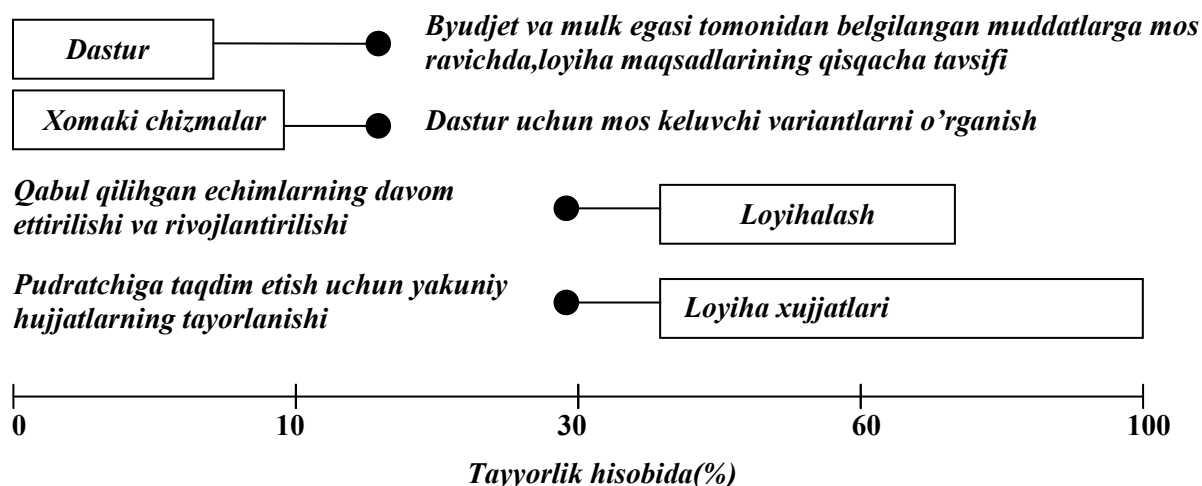
Minorasimon ko'tarish kranlarini joylashtirish va ulardan foydalanish Rosgortexnadzor mahalliy organi ruxsati bilan, qolgan yuk ko'tarish mashinalaridan foydalanish esa–tashkilotning bosh muhandisi ruxsatiga muvofiq amalga oshiriladi.

4.7. Xorijda loyihalashning o'ziga xos xususiyatlari

Loyihalash ishlarini amalga oshirishga kirishishda mulk egasi loyiha firmasini ishga yollaydi yoki bu vazifani boshqaruv firmasining boshlig'iga topshiradi, u o'z navbatida loyihalashtiruvchi kompaniyadan foydalanadi. Loyihalash bosqichida ishlab chiqarish ishlari masalalari bo'yicha maslahat olish uchun qurilish tashkiloti yoki mustaqil faoliyat olib boruvchi mutaxassislar ishga jalb qilinishi mumkin. Xorijda injiniring firmalari yoki yirik kompaniyalarning shunga o'xshash bo'linmalari ancha rivojlangan.

Injiniring – bu tijorat asosida loyiha konsepsiyasi ishlab chiqilishidan foydalanishga topshirilgunga qadar investitsion siklning barcha bosqichlarida xizmatlar ko'rsatish majmuasidan tashkil topadi.

Loyihalash jarayoni 4 ta alohida bosqichdan tashkil topadi (4.5 – rasm). Loyihalash vaqti o'rtacha hisobda qurilishning umumiy vaqtining 25 – 40% qismini tashkil qiladi [4].

4.5-rasm. Loyihalashning to'rtta bosqichi

Dastur (O'zbekiston amaliyotidagi texnik topshiriq yoki loyihalash topshirig'iga o'xshash) – o'z tarkibida loyihalanishi kerak bo'lgan binoga (inshootga) qo'yiluvchi talablar – jumladan, maydoni, qurilmalari, texnologiyalar, xizmat ko'rsatish tizimlari va shu kabilarni qamrab olgan yozma shakldagi hujjat hisoblanadi. Dastur mulk egasi tomonidan yoki binodan foydalanuvchi tomonidan, me'mor, muhandis yoki maxsus yollangan professional mutaxassislar tomonidan yozib chiqilishi mumkin, biroq har qanday holda ham foydalanuvchi asosiy o'rin tutib, chunki faqat u ishlab chiqarish bo'yicha ma'lum aniq turdagi betakror bilimga ega hisoblanadi. Dasturning tavsiflari mulk egasining qurilish jarayonida sinovdan o'tish darajasiga va inshootning murakkabligiga bog'liq. Agar mulk egasining bilimi yetarli bo'lmasa, u holda tajribali ishlab chiqaruvchi ishga jalb qilinib, u mulk egasini zarur axborot bilan ta'minlashi va ularni dastur tarkibida aks ettirishi talab qilinadi. Juda murakkab loyihalarda, hatto, o'ta faol mulk egasi ham mutaxassislarni ishga jalb qilishmay iloji yo'q. Mutaxassis – quruvchi birlamchi smeta hisob–kitoblarini ta'minlab, taqvimiy rejani ishlab chiqadi va qurilishda texnologik jihatlar nuqtai nazaridan maslahatlar beradi. Bu bosqichda qiymat qurilish grafigi bilan bog'lanish asosida qarab chiqiladi, bunda qurilishning

borishi yoki to'xtab turganidan qat'i nazar, yig'ilib boradigan qimmatbaho qog'ozlar, foiz to'lovlari qiymati omilini hisobga olish talab qilinadi.

Yakunlangan dastur foydalanuvchi tomonidan berilgan talablarga mos ravishda kerakli maydon, ta'minot tizimlarining quvvati va tavsiflari, ob'yekt qurilishining ehtimoliy muddatlari haqida malumotlarni aks ettirgan ko'rinishda beriladi. Mulk egasi ushbu ma'lumotlardan foydalangan holda loyihalashga kirishadi.

Xomaki loyiha (Schematic Design) – binoning asosiy tavsiflari, uning qismlarining o'zaro joylashuv variantlarini belgilovchi bosqich hisoblanadi. Bu vazifani bajarish uchun mulk egasi joy ajratilishini so'rab, ajratilgan maydonni o'rganib chiqib tegishli ma'lumotlarni me'morga uzatadi.

Qurilish maydonini o'rganib chiqish (Site Investigation). Xomaki loyihadan uni tuzishga o'tishda qurilish uchun tanlab olingan maydonning to'liq hajmli tavsifi va shart-sharoitlarini batafsil bilish talab etiladi. Odatda bu ish tegishli mutaxassislarni ishga jalb qilish asosida loyihalovchi me'mor tomonidan bajariladi. Bajariladigan izlanishlar tarkibiga geologik shart-sharoitlarni tahlil qilish kiradi, chunki bunga poydevor turlari, muhandislik inshootlari ushbu shart-sharoitlarga bog'liq bo'lib, qator vaziyatlarda bu hol smetaning keskin ortib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Qurilish maydonini transport yo'llari, kommunal tizimlari, aloqa tarmoqlari bilan ta'minlanishi ko'rib chiqiladi. Mehnat va moddiy-texnik resurslari bilan ta'minlanishi o'rganib, har bir shtatda mahalliy soliq to'lovlari tartibining o'zaro farqli xususiyatlari va boshqa ko'plab masalalar o'rganib chiqiladi.

Ma'lumotnomalarda bir qator so'rovnomalarning namunaviy shakllari mavjud bo'ladi. Shakllar tarkibida qurilishni amalga oshirishda muhim o'rin tutgan, maydonlarni tavsiflab kelgan omillarni qamrab oladigan yuzga yaqin savollar keltiriladi. Bunda ushbu shakllar batafsil ishlab chiqilganligi uchun menejer mehnatini oqilona tashkil etishga yordam beradi, uning vaqtini tejaydi,

xatolarga yo‘l qo‘yish ehtimolini kamaytiradi va bir vaqtning o‘zida, sarf–xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Izlanish ishlari maydon va unga tutash hududlar rejalari bilan tanishishdan boshlanadi. Bu ko‘rinishdagi rejalar (plan) mahalliy boshqaruv ma‘muriyati idoralarida mavjud bo‘lib, bu yerdan topografik plan, sharhlar, tuproq qatlamlarini sinovdan o‘tkazish natijalariga oid qimmatli ma‘lumotlarni ham topish mumkin. Biroq bu ma‘lumotlar eskirgan, ularni qayd qilish vaqtidan farqli ravishda joriy davrda vaziyat o‘zgargan bo‘lishi ham mumkin. Qurilish amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan maydonga tutash hududlarni tekshirish davomida yaqin hududlarda joylashgan tadbirkorlik muassasalari va turar–joylarga salbiy ta’sirga yo‘l qo‘ymaslik, kommunal tizimlari, transport va boshqa tarmoqlarda buzilishlar yuzaga kelishi ehtimolini bartaraf qilish maqsadlari ko‘zda tutiladi. Shuningdek, qurilish ob’yektiga materiallarni yetkazib berish yo‘llarini o‘rganish, talab qilingan hollarda xususiy hududlar orqali o‘tish yoki bu hududlarga kirish huquqini (*right of way*) tekshirish va nisbatan tejamli transport sxemalarini ishlab chiqish o‘ta muhim ahamiyatga ega bo‘lib, buning uchun ko‘pincha hollarda mahalliy amaldorlar va qo‘shnilar bilan muzokaralar o‘tkazishga to‘g‘ri keladi. Juda katta ko‘lamli loyihalar uchun izlanishlar uzoq davom etadigan va og‘ir jarayonlardan biri hisoblanadi.

Loyihalash (Design Development). Izlanish jarayonida to‘plangan ma‘lumotlarni olgan loyihalash jamoasi me‘moriy–rejalashtirish yechimlarining bir necha variantlarini ishlab chiqadi va uni tasdiqlash uchun mulk egasiga taqdim etadi. Agar bu bosqichda quruvchilar ishga jalb qilinsa, bu holda ular konseptual smeta hisob–kitoblarini tayyorlab, foydalanilishi kerak bo‘lgan ashyo, buyum va konstruksiyalar hamda texnologiyalarning maqsadga muvofiqligi va foydalanish imkoniyatlariga aniqlik kiritadilar.

Loyihalash qabul qilingan xomaki variant asosida bajariliish jarayonida bo‘lajak foydalanuvchilar bildirgan talablar va alohida qismlar bo‘yicha

axborotdan foydalaniladi. Loyihani tuzib chiqishda me'morlar bilan birga xomaki yechim muallifi muhandislar, zarur soha mutaxassislari ishtirok etadilar. Murakkab tavsifli industrial va muhandislik inshootlarini (neftni qayta ishlash zavodlari, tozalash inshootlari, yer osti yo'llari va h.k.) loyihalashni boshqarishda tegishli sohaning muhandisi, me'morlar maslahatchilar sifatida ishtirok etadilar.

Smeta hisob-kitoblari qurilish amaliyotida ish olib boradigan pudratchilardan olingan ma'lumotlardan foydalanib qayta ko'rib chiqiladi. Natijada loyiha qiymatlari birlamchi marketing sinovidan o'tkazish maqsadida qarab chiqish uchun mulk egasiga taqdim etiladi. Agar natijalar ijobiy, ya'ni qiymatlar mulk egasining imkoniyatlariga mos kelsa, u holda yetarli ishonch bilan qurilishga tayyorgarlik ko'rish mumkin bo'ladi.

Bu bosqichda qurilish uchun tayyorlanadigan hujjatlar tender (raqobat asosidagi tanlov), pudrat shartnomani tuzish va qurilish maqsadlarida xizmat qilib, 4.6–rasmda ularning uchchalasining bir butun yaxlitligi ko'rsatilgan. Texnik axborot grafik ko'rinishda, ya'ni chizmalar va tavsiflar ko'rinishida – texnik shartlar shaklida (*Technical Specification*) taqdim etilgan bo'lib, ular o'zaro bog'liq va mustaqil mavjud bo'lishi mumkin emas. Texnik shartlar (TSh) tarkibiga grafik ko'rinishda aks ettirish imkoniyati mavjud bo'lmagan axborot kiritilib, loyihada qayd qilingan materiallar, konstruksiyalar, qurilmalar, bajariladigan ishlar va shu kabilar bo'yicha alohida qismlar asosidagi talablar o'z aksini topadi. Masalan, agar chizmalarda konditsionerlar ko'rsatilgan bo'lsa, u holda texnik shartlarda ular miqdori, ishlab chiqaruvchining foydalanishga qo'yiladigan talablari, kafolat muddati, ehtiyot qismlarni olish imkoniyatlari va shu kabi ma'lumotlar bayon etiladi. Loyiha hujjatlari orasida o'zaro zid holatlar qayd etilganida, texnik shartlardan foydalanish ma'qul deb topiladi.

Qurilish xujjatlari		✓	Bid shakli	Bida xujjatlari
		✓	Bidderlarga qo'llanma	
Shartnoma hujjatlari	✓	✓	Shartnoma shakllari	
	✓	✓	Umumiy shartlar	
	✓	✓	Qo'shimcha shartlar	
	✓	✓	Spetsifikatsiya	
	✓	✓	Ishchi chizmalar	
	✓	✓	Ilovalar	
	✓	✓	O'zgartitishlar uchun Order	

4.6 – rasm. Qurilish hujjatlarining tarkibi va mo'ljallanilishi

Amerikada qo'llanadigan atamashunoslikda loyihaga oid grafik materiallarning ikki turi mavjud deb hisoblanadi: jumladan, *chizmalar* (*Drawings*) – me'morchilikka oid hajmiy va rejaviy, kesimlar, fasadlar sh.k.lar hamda *ishchi chizmalar* (*Shop Drawings*) – konstruktiv tugun, buyum va konstruksiyalar tarkibi, o'lchami va ishlatiladigan ashyolar ta'riflarini aks ettiruvchi chizmalar. MDH davlatlarida qo'llanilayotgan uslublardan farqli ravishda ishchi chizmalarni pudratchilar, subpudratchilar, yetkazib beruvchilar va ishlab chiqaruvchilar taqdim etadi. Taqdim etilgan ishchi chizmalarning nazorat qilinishi va tasdiqlanishi loyihalashtiruvchi firmaning huquq va majburiyatlari tarkibiga kiritiladi. Tegishli huquq va bajariladigan ishlar ketma-ketligi tartibi qurilish ishlab chiqarishini ta'minlash haqidagi bo'limda (18 va 28 – boblar) bayon qilinadi.

Materiallar, xom ashyo, qurilmalarni alohida qismlar bo'yicha qarab chiqish va ularni inshootga tatbiq etish yo'li bilan ishchi chizmalar (ICH) loyihani (rejalar va texnik shartlar) qurilish bilan bog'laydi. Haqiqatdan

foydalanish mumkin bo'lgan komponentlar bilan ish olib boradigan pudratchilar va yetkazib beruvchilar ushbu ma'lumotlarga to'liq ega bo'lalilar.

Texnik shartlar (Technical Specification) – loyihaga va materiallar, qurilmalar, bajariladigan ishlar bo'yicha uning alohida bo'limlariga qo'yiladigan sifatga oid talablarni tavsiflaydigan yozma hujjat. Texnik shartlar loyiha firmalari mutaxassislari tomonidan ishlab chiqiladi yoki bu ish professional maslahatchi–spetsifikatorlarga topshiriladi. Ayrim hollarda, agar gap murakkab tavsifli noyob tizimlar haqida ketayotgan, masalan, stadion yopmalari loyihasi qarab chiqilayotgan bo'lsa, u holda ularning ishtirokisiz masalani yechish mumkin emas.

Texnik shartlarni yozish uchun materiallar, buyumlar, ish jarayonlari va shu kabilarga tegishli zarur standartlarni yig'ib chiqishdan iborat bo'ladi. Barcha ana shunday hollarda deyarli barcha ehtiyoj va talablarni ta'minlovchi standartlarning keng ko'lamli to'plamlari mavjud bo'lib, gap faqat ulardan aniq loyiha talablariga javob beradigan tanlashda qoladi.

Texnik shartlar alohida qismlar bo'yicha talab qilinishiga bog'liq holda ma'lum aniq shakllarda bajariladi va ular quyidagi turlarda bo'lishi mumkin:

Tavsiflovchi yoki loyihaga oid texnik shartlar (Descriptive/Design Specification) – materiallar, ishlarning bajarilishi, montaj operatsiyalari, qurilmalarni o'rnatishning alohida qismlar bo'yicha tavsiflanishi. Bunda pudratchi ushbu ko'rsatmalarga aniq amal qilishi talab qilinib, mulk egasi–natija uchun javob beradi. Loyihalovchining vazifasi – mulk egasining talablarini spetsifikatsiya tilida to'g'ri tartibda «*tarjima qilinishi*» bilan bog'liq bo'lib, bunda u «*tarjimaning*» mosligiga kelishiga javobgarlikni o'z zimmasiga oladi.

Oshkora tavsifdagi texnik shartlar (Performance Specification) pudratchiga bajarish uslublarini tanlashni qoldirib, faqat talab qilingan natijalarni bayon qilib beradi. Masalan, pardoqlash tavsiflarini ko'rsatishda –

yuzaga, teksturaga, rangga talablar belgilanadi. Ushbu talablar doirasida pudratchi o‘zi materiallarni tanlashi va bajarish usullarini tanlab olishi mumkin, bu holat uning tanlovgacha (tender qiymatini qayta hisoblash va pasaytirish) yoki sotuvdan keyin (daromadlarni oshirish) ustunligini ta’minlaydi.

Xususiy mulk egasining texnik shartlari (Proprietary Specification) – ehtimolligi mavjud boshqa muqobil variantlarni rad etgan holda, mutlaqo aniq resurs turlari va foydalaniladigan uslublarni belgilab beradi. Masalan, tag to‘shamalar (*pol*) aniq qazib olish joyidan olinuvchi rangga ega bo‘lgan marmardan ishlanishi talab qilinadi.

4.8. Tannarxning muhandislikka oid tahlili

Amerikada qurilishlarda qiyin tarjima qilinuvchi atama – *Value Engineering* atamasidan keng miqyosda foydalaniladi (keyingi o‘rinlarda bu atama **Muhandislik tahlili** – *MT* deb keltiriladi), bu atama orqali har bir chiqim (sarf – harajat) sifatidagi yechimlarini tizimli tarzda tahlil qilish va uni kamaytirishga qaratilgan tuzatishlar kiritish tushuniladi. Quruvchilar bundan loyihani takomillashtirilishlari uchun qo‘shimcha qurol sifatida xizmat qiladi. Bunda, so‘zsiz ravishda, bajariluvchi ishlar darajasining pasaytirilishi, inshootning foydalanishga oid sifati yoki mulk egasining boshqa shu kabi talablari bo‘yicha har qanday ko‘rinishdagi sifatga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan o‘zgartirishlar kiritishi bundan mustasno. Ushbu muhandislik tahlil qiymatning pasaytirilishi (*cutting cost*) bo‘yicha chora–tadbirlardan farq qiladi.

Muhandislik tahlilida, sifatni pasaytirmagan holda, qiymatni pasaytirish mumkin bo‘lgan yechimlarni topish maqsadida Loyihaning barcha qism, chizma va texnik shartlari o‘rganib chiqiladi.

Tahlil tarkibiga quyidagi masalalar kiritiladi:

- narxlar;
- konstruksiya tizimlari va alohida qismlari;
- teng darajadagi yoki yaxshiroqlariga o‘rin almashtirish mumkin bo‘lgan materiallar;

- ishchi kuchlarini boshqa hududlardan jalb qilish;
- qurilishning muqobil (*alternativ*) usul (texnologiya)lari;
- tashkil qilish va rejalashtirish;
- sarflar qiymatining muvofiqligi.

Ideal holatda Muhandislik tahlilning samarali tizimi loyihalash jarayonida mulk egasi, me‘mor yoki muhandis va quruvchi birgalikda ishtirok etishi holatidan kelib chiqadi. Aks holda Loyihaga o‘zgartirishlar kiritilishda bahs–munozaralar va ularning qiymatga ta’sir qilish ehtimoli yuzaga kelishini anglatadi.

Biroq, qurilishda ko‘pincha holatlarda loyihalash va ishlarni bajarish tashkiliy va iqtisodiy jihatdan o‘zaro bir–biri bilan bog‘li emas, turli xil bajaruvchilar tomonidan amalga oshiriladi. Bunda albatta, tuzilmalari o‘zaro uyg‘un Loyiha–qurish firmalari va boshqalar bundan mustasno etiladi. Loyihalovchi ishlarni tashkil qilish va ishlar texnologiyalarining barcha imkoniyatlarini, shuningdek mahalliy shart–sharoitlar va Loyiha qiymatiga ta’sir ko‘rsatadigan boshqa omillarni hisobga olish darajasida ishlab chiqaruvchi – quruvchi (pudratchi) bilimlariga to‘liq ega bo‘lmaydi. Bu ko‘rinishdagi vaziyatlar ko‘proq darajada quruvchiga aniq namoyon bo‘ladi, bunda shartnoma tuzilganidan keyin, unga loyiha yechimlarini tahlil qilish imkonini berish va ishlar qiymatini pasaytirish rezervlarini qidirib topishga undash, o‘z navbatida, maqsadga muvofiq darajagacha foyda olinishini yuzaga keltiradi. Jumladan, bu hol tenderda ish bajaruvchi tomondan ariza (*oferta*) berilishi bilan ham izohlanadi.

Tenderda nisbatan pastroq qiymat bergan takliflarni ko‘rib chiqish orqali, taqdim etilgan shartnoma talablarida o‘zgartirilgan yechimlar o‘z aksini qanchalik topganligini baholash talab qilinadi. Pudratchi qurilish uchun kerakli materiallar, ishchi kuchi, qurilmalar qiymatini tahlil qiladi, mulk egasi esa – pudratchilarning bajariladigan ishlari qiymatini, umumiy holda daromadlarni, foydalanish qiymati va energiya resurslari qiymati va shu kabilarni qarab chiqadi. Haqiqiy qiymatlarning sarflangan qiymatlarga nisbati mulk egasi nuqtai nazaridan Muhandislik tahlil indeksida o‘z aksini topadi:

Muhandislik tahlil indeksi = qiymat/sarf–harajatlar = foydalilik/sarf–xarajatlar

Mavjud adabiyotlarda Muhandislik tahlil haqida keltirilgan maslahatlarda birinchi navbatda, qiymat omilining tahlil qilinishiga e‘tibor qaratilishi zarurligi qayd qilinadi.

Loyihalovchiga sarf–harajatlarni kamaytirish uchun ko‘rsatma beriladi, jumladan:

- imkoniyat darajasida bino tuzilmasini soddalashtirish;
- beton konstruksiyalarni loyihalashda standart o‘lchamlar bilan cheklanishi, bunda iloji boricha opalubka shakllaridan takroriy holatda foydalanishda elementlar o‘lchamlarining bir xil hajmda bo‘lishiga intilish;
- konstruksiyalarga nisbatan asoslanmagan holatda, murakkab maxsus talablar qo‘yilishini rad etish;
- imkon darajasida mahalliy materiallardan foydalanish;
- qurilishda iqtisodiy tejamli bo‘lgan samarali usul va uslub hamda qurilmalardan foydalanish imkonini hisobga olgan holatda loyihalash;
- ko‘pchilik pudratchilar va ta‘minotchilar uchun tanish texnik talablar standartlaridan foydalanish;

- loyihaga qo'yilgan talablar aniq ifodalanishi uchun texnik shartlar matnlarini aniq va ravon ifodalash;

- tomonlarning ehtimoliy o'zaro shubhalari, tushunmovchiliklar va ziddiyatli qarama–qarshiliklarini bartaraf etish maqsadida, qurilish boshlanguniga qadar manfaatdor tomonlar bilan uchrashuv va majlislar o'tkazish.

Ushbu maqsadlarda *pudratchiga* quyidagi hollarga amal qilish ko'rsatmasi beriladi:

- geografik omil va uchastkaning gidrogeologik tavsiflari, iqlimning qiymatga ta'sirini aniqlash, shuningdek materiallarni yetkazib berish va ishchi kuchlar ta'minoti manbalari, mahalliy xizmat ko'rsatish tashkilotlarini maqsadga muvofiq aniqlash;

- ish bajarish vaqti emas, balki bajarilgan ishlar hajmi bo'yicha ishchilarga haq to'lashni afzal deb topish;

- og'ir baxtsiz hodisalar va vaqt yo'qotish hodisalarini kamaytirish vositasi sifatida texnika havfsizligini o'rgatish.

Konstruktivlik (Constructibility). Bu atama orqali qator MDH (masalan, Belorussiya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Rossiya, O'zbekiston va b.lar), davlatlari amaliyotida qurilishga oid loyiha yechimlarining texnologik jihatlari ifodalanadi. Amerika miqyosidagi qurilishlar amaliyotida esa – *konstruktivlik* tushunchasi – bu loyihalash, ishlarni rejalashtirishda, shuningdek ta'minotda va ishlab chiqarishni tezkor tavsifda boshqarishda qurilish tajribasi va mavjud bilimlardan maksimal darajada foydalanishni o'zida ifodalaydi.

Funksional nuqtai nazaridan *konstruktivlik*, muhandislik tahlildan farqli ravishda loyihani ro'yobga oshirishning barcha fazalarida amal qilinishi o'rniga loyihaning qurilishga oid fazalarining maksimal samaradorligini ta'minlashga yo'naltiriladi. Buyurtmani qabul qilib olgan pudratchi loyihaning maqsadga

muvofoiq qiymatini ta'minlash uchun barcha mavjud bilimi va materiallarini ishga soladi. Uning tajribasi nisbatan materiallarni past narxlarda yoki qurilish hududiga yaqin joylashgan hududdan yetkazib beruvchi ta'minotchilarni tanlab olishga ko'maklashib, bu esa transport vositalari sarf-harajatlarini kamaytirish imkonini beradi.

Konstruktivlikni tahlil qilish davomida quyidagi omillarni ko'rib chiqish tavsiya qilinadi:

- ishlarning grafigi (*taqvimiy reja/tarmoqqa oid grafik*);
- qiymatlar bo'yicha: boshlang'ich qiymatlar, qadoqlash va yetkazib berish uslublari; raqobatning ta'siri;
- materiallar va mehnat resurslarining olinishi imkoniyatlari;
- ishlarning bajarilish ketma-ketligi o'rtasida bog'liqliklar;
- ob-havo sharoitlari.

Muhandislik tahlili va konstruktivlik bo'yicha bajarilgan ishlarning samaradorligi ishtirokchilar o'rtasida o'zaro hamkorlik munosabatlari qaror topishini va Loyihaning barcha bosqichlarida muqobil yechimlarning muhokama qilinishini belgilab beradi.

Nazorat savollari:

1. Loyihaning maqsadi, tarkibi. Loyihalash bosqichlari va davrlari.
2. Loyiha qatnashchilari va ularning vazifalari.
3. Ommaviy turdagi va sanoat miqyosida foydalanishga mo'ljallangan bino va inshootlar loyihalanishini tashkil qilish.
4. Tadqiqotchilik va izlanish ishlari, mo'ljallanilishi, tarkibi, tashkil qilinishi.
5. Iqtisodiy va muhandislik tadqiqotlarining tarkibi va mohiyati.
6. Tashkiliy-texnologik hujjatlarning maqsadi va tarkibi.
7. Qurilishni tashkil qilish loyihasining (QTL) mo'ljallanilishi va tarkibi.
8. Ishlarni bajarish loyihasi (IBL) mo'ljallanilishi va tarkibi.

9. Xorijda loyihalashning o'ziga xos xususiyatlari, ishchi chizma (hujjatlar)ni ishlab chiqishdagi farqlar.
10. Qurilishda loyihalashning iqtisodiy samaradorligini baholash.
11. Muhandislik tahlili tushunchasi.
12. Konstruktivlik tushunchasi va uning mamlakatimizdagi amaliyotdan farqlanishi.

ADABIYOTLAR

1. ШНК 1.03.01-08. Состав, порядок разработки, согласования и утверждения проектной документации на капитальное строительство предприятий, зданий и сооружений. Утв. ГАС РУз.от 24.06.2008. № 50.
2. СНиП 1.04.03-85. Нормы продолжительности строительства и задела строительства предприятий, зданий и сооружений.
3. ШНК 1.03.07-10. Положение об авторском и техническом надзоре за строительством. Утв. ГАС РУз. от 27.07.10 №51.
4. ШНК3.01.01-03. Организация строительного производства. Утв. ГАС РУз от 25.12.03 №84.
5. ШНК 3.01.04-04. Приемка в эксплуатацию законченных строительством объектов. Основные положения. Утв. ГАС РУз от 25.06.07 № 59.
6. ШНК 4.01.16-09. Правила по определению договорной стоимости строительства в текущих ценах. Утв. ГАС РУз от 30.07.09 № 83.
7. Методические рекомендации: «Регламент работы конкурсной комиссии при организации и проведении конкурсных торгов». Утв. ГАС от 16.01.06 №4.
8. Методические указания по ведению поэтапного контроля за качеством строительно-монтажных работ. Утв. ГКАС РУз. от 15.08.01. №48
9. Положение «О порядке проведения двухэтапных конкурсных торгов в капитальном строительстве». Пост. ГАС от 03.01.2011 г. № 1 Зарег. МЮ РУз от 17.01.2011 г. №1303-1.
10. Памятка инспектору инспекции государственного архитектурно-строительного надзора ГАС РУз. 2006 г.
11. Дикман Л.Г. Организация строительного производства. Учебник для строительных вузов / 6-е издание перер. и доп.–М.: Изд.АСВ, 2006 – 588 с..
12. Дикман Л.Г., Дикман Д.Л. Организация строительства в США. – Москва: Изд АСВ, 2004. – 376 с.

13. Афанасьев В.А. Поточная организация строительства.-Л.: Стройиздат, 1990.
14. А.К.Шрейбер. Управление строительной организацией (включая АСУ)/ Учебник для вузов/ Учебное пособие. –М.: Высшая школа, 1990. –142 с.
15. Мирахмедов М. Тендер/Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТТЙМИ, 2003.–80 б.
16. Мирахмедов М.М., А. Қўчқоров, Ж. Жалолов. Маркетингни ташкил этиш ва бошқариш/ Ўқув қўлланма, 1 қисм. -Тошкент, ТАҚИ, 2009. -126 б.
17. Мирахмедов М.М., А. Қўчқоров, Ж. Жалолов. Маркетингни ташкил этиш ва бошқариш/ Ўқув қўлланма, 2 қисм. -Тошкент, ТАҚИ, 2009. -128 б.
18. Махаматалиев И.М. Қурилиш ишлаб чиқаришни ташкил қилиш /Ўқув қўлланма. -Тошкент: ТТЙМИ, 2008.
19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 3 сентябр 1998 йилдаги 375-сонли қарори «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»
20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 5 август 2000 йилдаги 305-сонли қарори «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида».
21. Roger GREENO. BUILDING CONSTRUCTIONCONSTRUCTION-HANDBOOK-CHUDLEY. –Paris: 2003.
22. Diemer Arnaud. Cours sur l'organisation de l'entreprise.
23. Sidney M.Leviy. Construction Process Planing and Management. AMSTERDAM • BOSTON • HEIDELBERG • LONDON NEW YORK • OXFORD • PARIS • SAN DIEGO SAN FRANCISCO • SINGAPORE • SYDNEY • TOKYO: Butterworth-Heinemann is an imprint of Elsevier, 2010. 381 P.
24. Abimbola Windapo. Fundamental of Construction Management. –Lagos: University of Cape Town, 2013. – 182 P.

Foydalanilgan qisqartmalar ro'yxati:

1. AJ – Aksiyadorlik jamiyati (AO)
2. AMMY – Alohida maqsadlarga mo'ljallangan uylar (DON)
3. ATK – Avtotransport korxonasi (ATP)
4. BIB – Bosh ishlari boshqaruvi (UNR)
5. Davlatinshootqo'mita – Davlat inshootlari qo'mitasi (Komgossoor)
6. DS – Davlat standartlari (GOST)
7. DTIA – Dastlabki texnik-iqtisodiy asoslash (PTEO)
8. DFKQMP – Doimiy tavsifda faoliyat ko'rsatuvchi qurilish – montaj poezdi (PDSMP)
9. YOAJ – Yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari (ZAO)
10. YOIK – Yog'ochdan ishlangan konstruksiyalar (KD)
11. YOQP – Yog'och qirindisidan ishlangan plita (DSP)
12. YOMM – Yoqilg'i-moylash materiallari (GSM)
13. JB – Ishlab chiqarish-jamlash bazalari (PKB)
14. JTX – Jamlama-texnologik xaritalar (KTK)
15. JUTX – Jamlash (*komplektatsiya*) bo'yicha unifikatsiyalangan texnologik hujjat (UNTDK)
16. IAV – Ixtisoslashtirilgan avtotransport vositalari (SAS)
17. IBB – Ishlarni boshqarish boshqarmasi (UNR)
18. IBL – Ishlarni bajarish loyihasi (PPR)
19. IJB – Ishlab chiqarish-jamlash bazasi (PKB)
20. IL – Ishchi loyiha (RP)
21. IBL – Ishlarni bajarish loyihasi (PPR)
22. ITK – Ishlab chiqarishni texnologik komplektatsiyasi (PTK)
23. IH – Ishchi hujjatlar (RD)
24. IHQMB – Ixtisoslashtirilgan harakatchang qurilish-montaj boshqarmasi (MSSMU)

25. YHHDI – Yo‘l harakati havfsizligi davlat inspeksiyasi (GIBDD)
26. ICH – Ishchi chizmalar (RCh)
27. ICHJB – Ishlab chiqarish–jamlash bazasi (PKB)
28. ICHTB – Ishlab chiqarish – texnik bo‘linmasi (PTO)
29. ICHTKB – Ishlab chiqarish–texnologik komplektatsiya boshqarmasi (UPTK)
30. IEM – Issiqlik energiyasi markazi (TES)
31. KB – (Ishni) kech boshlash (pn)
32. KY – Kritik yo‘l (kp)
33. KT – (Ishni) kech tugatish (po)
34. KQB – Kapital qurilish boshqarmasi (UKS)
35. KQB – Kapital qurilish bo‘linmasi (OKS)
36. KR – Taqvimiy (kalendar) reja (KP)
37. KUMTH – Komplektatsiyalash bo‘yicha unifikatsiyalangan me‘yoriy–texnologik hujjatlashtirish (UNTDK)
38. KXX – Kichik xizmat ko‘rsatuvchi xodim (MOP)
39. KQBB – (Shahar miqyosidagi) kapital qurilish bosh boshqarmasi (GUKS)
40. LBMe – Loyihaning bosh me‘mori (GAP)
41. LBMu – Loyihaning bosh muhandisi (GIP)
42. LQT – Loyihalash–qurilish tashkilotlari (PSO)
43. LSH – Loyiha-smeta hujjatlari (PSD)
44. MB – Mexanizatsiya boshqarmasi (UM)
45. MK – Metal konstruksiyalar (KM)
46. MM – Metaldan ishlangan mahsulotlar (MZ)
47. MNELITI – Moskva namunaviy va eksperimental loyihalash va ilmiy–tadqiqot instituti (MNIITEP)
48. MP – Metal prokat (ML)
49. MTah – Muhandislik tahlil (IA)

50. MTash – Montaj tashkiloti (MU)
51. MTB – (Qurilishning) Moddiy–texnik baza(si) (MTB)
52. MTG – Majmuaviy to‘rsimon grafik (KSG)
53. MTP – Markaziy transformator podstantsiyasi (STP)
54. MTT – Moddiy – texnik ta‘minot (MTO)
55. MTTM – Moddiy–texnik ta‘minot mahkamasi (bo‘limi) (KMTS)
56. MTX – Muhandis – texnik xodimlar (ITR)
57. MU – Mehnat unumdorligi (V)
58. MUM – Majmuaviy umumlashtirilgan me‘yorlar (UKN)
59. MChJ – Mas‘uliyati cheklangan jamiyatlar (OOO)
60. NL – Namunaviy loyiha (TP)
61. OAV – Ommaviy axborot vositalari (SMI)
62. OAJ – Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari (OAO)
63. OHXK – Oliy Xalq Xo‘jaligi Kengashi (VSNX)
64. SDD – Sof holatdagi diskont daromad (ChDD)
65. SJQ – Sof holatdagi joriy qiymat (ChTS)
66. SZQ – Sof holatdagi zamonaviy qiymat (ChSS)
67. TBK – Temirbeton konstruksiyalar (JBK)
68. TG – To‘rsimon grafik (SG)
69. TTG – Tugunli to‘rsimon grafik (USG)
70. TJG – Namunaviy jamlama grafiki (TGK)
71. TJKM – Turar joy–kommunal mahkamasi (JKK)
72. TIA – Texnik–iqtisodiy asoslash (TEO)
73. TIK – Texnik – iqtisodiy ko‘rsatqichlar (TEP)
74. TP – Transformator podstantsiyasi (TP)
75. TR – Taqvimiy reja (KP)
76. TSH – Texnik shartlar (TU)

77. TMTYoMITI – Tashkil etish, mexanizatsiyalash va texnik yordam ko‘rsatish markaziy ilmiy tadqiqot instituti (SNIOMTP)
78. TG – To‘rsimon grafik (SG)
79. UJQK – uy – joylar qurilishi kombinati (DSK)
80. UJTX – Umumiy – yig‘indi tavsifidagi jamlama–texnologik xarita (SKTK)
81. USG – Umumlashtirilgan to‘rsimon grafik (USG)
82. UQM – Umumiy qurilish materiallari (OM)
83. FVV – Favqulotda vaziyatlar Vazirligi (MChS)
84. HQMB – Harakatchang qurilish–montaj boshqarmasi (MSMU)
85. HMK – Harakatchang mexanizatsiyalashtirilgan kolonnalar (PMK)
86. QB – Qurilish boshqarmasi (SU)
87. QBI – Qurilish – Boshqarish – Investitsiya (SUI)
88. QBT – Qurilishning bosh tarhi (SGP)
89. QBTB – Qorishma va beton tayyorlash bo‘linmasi (RBU)
90. QK – Qo‘shma korxonalar (SP)
91. QTL – Qurilishni tashkil qilish loyihasi (POS)
92. QUBT – Qurilishning umummaydon bosh tarhi (OSGP)
93. QQK – Qishloq qurilish kombinatlari (SSK)
94. QM – Qurilish muddati (PS)
95. QMe – Qurilish me‘yorlari (SN)
96. QMa – Qurilish materiallari (SM)
97. QMen – Qurilish menejmenti (SM)
98. QMI – Qurilish–montaj ishlari (SMR)
99. QMQ – Qurilish me‘yorlari va qoidalari (SNiP)
100. QMT – Qurilish–montaj tashkiloti (SMO)
101. QT – Qurilish tashkiloti (SO)
102. QTL – Qurilishni tashkil qilish loyihasi (POS)

- 103. QTOTX – Qurilishni tayyorligini oshirish texnologik xaritasi (KPG)
- 104. QYaTM – Qurilishga oid yarim tayyor mahsulotlar (SPF)
- 105. QBT – Qurilishning bosh tarhi (SGP)
- 106. QUMBT – Qurilishning umummaydon bosh tarhi (OPSGP)
- 107. ShNQ – Shaharsozlik qoidalari (GN)
- 108. eb – (Ishni) erta muddatlarda boshlash (rn)
- 109. et – (Ishni) erta tugatish (ro)
- 110. EUT – Elektr uzatish tarmoqlari (LEP)
- 111. YaTM – Yarim tayyor mahsulotlar (PF)
- 112. YaMN – Yagona me'yor va narhlar (YeNiR)

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI.....	3
MUALLIFLARDAN.....	5
KIRISH.....	8

Birinchi qism

QURILISH VA QURILISH ISHLAB CHIQUARISHINI TASHKIL QILISH ASOSLARI.....	21
---	-----------

I Bob. QURILISH TASHKILOTI TIZIMI HAQIDA TUSHUNCHA.....	21
---	----

1.1. Qurilish ishtirokchilari.....	21
------------------------------------	----

1.2. Qurilish davrlari.....	25
-----------------------------	----

1.3. Qurilish ishlab chiqarishini tashkil qilishda o‘ziga xos qonuniyatlar.....	28
---	----

1.4. Kapital qurilishni tashkil etish asoslari.....	35
---	----

II Bob. QURILISH TASHKILOTLARINI BOSHQARISHNING TASHKILIY – HUQUQIY ASOSLARI.....	37
---	----

2.1. Korxonaga egalik qilish asoslari.....	37
--	----

2.2. Qurilishning pudratchilik va xo‘jalik usublari.....	42
--	----

2.3. Qurilishda xususiy mulkchilikning tashkiliy shakllari.....	46
---	----

III Bob. QURILISH ISHLAB CHIQUARISHINI BOSHQARISH TASHKILIY TUZILMALARI.....	53
--	----

3.1. Qurilish tashkiloti boshqaruv organlarining tuzilmasi.....	53
---	----

3.2. Qurilish tashkilotlarini boshqarish shakllari.....	60
---	----

3.3. Harakatchan qurilish tashkilotlari.....	71
--	----

3.4. Qurilish tashkilotlarini boshqarish apparatining funksiyalari.....	76
---	----

3.5. Qurilish ishlab chiqarishini boshqarishning tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirish.....	88
---	----

3.6. Xorijda qurilishda foydalaniluvchi tashkiliy tuzilmalar va uslublar.....	105
---	-----

IV Bob. QURILISHDA MUHANDISLIK TADQIQOTLARI VA LOYIHALASH.....	126
4.1. Umumiy qoidalar.....	126
4.2. Loyihalash va tadqiqotlarni olib boruvchi tashkilotlar.....	129
4.3. Qurilishda loyihalashni tashkil qilish.....	131
4.3.1. <i>Qurilishni tashkil qilish loyihasi</i>	140
4.4. Tadqiqot ishlari.....	146
4.5. Qurilishda loyihalarning iqtisodiy samaradorligini baholash.....	151
4.6. Loyihaning tashkiliy-texnologik hujjatlari.....	153
4.7. Xorijda loyihalashning o‘ziga xos xususiyatlari.....	158
4.8. Tannarxning muhandislikka oid tahlili.....	165
Adabiyotlar.....	171
Foydalanilgan qisqartmalar ro‘yxati.....	173

Муаллифлар: М.М. Мирахмедов, Х.И.Юсупов, И.М.Махаматалиев,
Э.Ш.Шомирзаев, А.Т.Ильясовларнинг “Қурилишни ташкил этиш ва
режалаштириш” ўқув қўлланмасининг 2-бўлимига

ТАҚРИЗ

Мазкур ўқув қўлланмаси Олий ўқув юртларининг қурилиш йўналишидаги бакалаврларни тайёрлашга мўлжалланган бўлиб у бир неча қисмлардан ташкил топган. Тақриз учун тақдим этилган 2-бўлим “Қурилиш ва қурилиш ишлаб чиқаришини ташкил этиш асослари” масалаларини ёритишга бағишланган. “Қурилишни ташкил этиш ва режалаштириш” ўқув қўлланмасининг 2-қисми 227 бетли матндан иборат бўлиб 5-9 бобларни ўз ичига олади. Шуниси эътиборга лойиқ-ки, қўлланманинг ҳар бир боби тегишли назорат саволлари билан яқунланади. Ўқув қўлланмасининг ҳар бир қисмида тегишли иловалар, фойдаланилган қисқартма сўзлар ва фойдаланилган адабиёт рўйхатлари келтирилган. Ушбу ўқув қўлланмасидан битирувчи талабалар малакавий битирув ишини ишлаб чиқишда, ҳамда қурилиш ташкилотларининг мутахассислари ўзларининг ишлаб чиқариш фаолиятларида ҳам фойдаланишлари мумкин.

Ўқув қўлланмасининг ҳар бир бобида талабаларнинг тушуниши осон бўлиши учун тегишли расм, жадвал ва схемалар ўз ўрнида келтирилган. Ўқув қўлланмаси Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи қурилиш меъёрлари ва қоидалари асосида, ҳамда қурилишни ташкил этиш ва режалаштиришнинг замонавий услубларидан фойдаланилган ҳолда ёзилган. Унда ушбу фан бўйича илғор хорижий ОЎЮларида фойдаланиладиган инглиз тилидаги дарсликлардан олинган маълумотлар ҳам ўз аксини топган. Бундан ташқари қурилиш ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишга қаратилган қурилишни ташкил этишнинг илғор замонавий усулларида фойдаланиш, алоҳида объектлар таквимий режаларини тўғри тузиш ва қурилишни бошқаришда тўрсимон графиклардан унумли фойдаланиш масалаларига ҳам жиддий эътибор берилган. Айниқса талабаларнинг ўзлаштиришида маълум қийинчиликлар туғдирувчи тўрсимон графикларни тузиш, ҳисоблаш ва турли омиллар бўйича тузатиш масалалари жуда ҳам батафсил ва тушунарли тарзда келтирилган.

Умуман олганда М.М. Мирахмедов, Х.И.Юсупов, И.М.Махаматалиев, Э.Ш.Шомирзаев, А.Т.Ильясовларнинг “Қурилишни ташкил этиш ва режалаштириш”, ўқув қўлланмасининг 2-бўлими юқори услубий даражада ёзилган бўлиб, у ОЎЮлари учун мўлжалланган ўқув қўлланмаларига кўрсатилувчи барча талабаларга тўлиқ жавоб беради. Юқоридагиларни ва мазкур фан бўйича давлат тилида ёзилган ўқув адабиётлари етишмаслигини эътиборга олиб уни чоп этиш учун тавсия этаман.

ТошТЙМИ “Бино ва саноат иншоотлари
қурилиши” кафедрасининг доценти, т.ф.н.

[Signature]

Турғунбоев Ў.Ж.	imzosini
qilayman "10" 06 2016 yil	
TTYMI devonxona mudiri	<i>[Signature]</i>

Қўлланманинг барча боблари назорат саволлари билан яқунланган бўлиб, ўқувчи билимларни ўзлаштиришни мустақил баҳолаши ва назорат қилиши кўзда тутилган.

Қўлланманинг барча бўлимлари расмлар, чизмалар ва бошқа иллюстратив материаллардан кенг фойдаланилганлиги китобни янада жозибали бўлиши, турли технологик жараёнларни ўқувчилар мустақил ўзлаштиришлари учун асосий омил бўлиши кўзда тутилган.

Такриз қилинаётган қўлланмани синчковлик билан кўриб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- а) мазкур ўқув қўлланма ҳозирги замон долзарб масалаларига жавоб бера олади ;
- б) келтирилган ўқув қўлланманинг сифати ва моҳияти ўқув қўлланмаларга қўйилаётган талабларга тўла жавоб беради;

Такризчи: Самарқанд Давлат архитектура қурилиш
институтини, “Қурилиш технологияси ва
уни ташкил этиш” кафедраси доценти т.ф.н.,

А. Илмуродов Илмуродов А.М.

М.М. Мирахмедов, Х.И. Юсупов, И.М. Махаматалиев, Э.А.Шомирзаев,
А.Т.Ильясовлар муаллифлигида ўзбек тилида тилида ёзилган “Қурилишни ташкил этиш
ва режалаштириш” ўқув қўлланмасига

Тақриз

“Қурилишни ташкил этиш ва режалаштириш” фани олий маълумотли қурувчи-муҳандис бакалаврларни тайёрлашнинг якуний босқичи ҳисобланади. Ушбу фанда талабалар ўзлаштирган жамийки билимларини уйғунлаштириб амалиётда ишлатиш учун қурилиш ишлаб чиқаришини ташкил қилиши ва бошқаришининг замонавий ҳолати ва истикболлари назарий асослари ҳамда амалий қўникмаларга эга бўлиши назарда тутилади.

Мазкур ўқув қўлланма икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм қурилиш ва қурилиш ишлаб чиқаришини ташкил қилиш асослари, қурилиш ташкилотларини бошқаришнинг ташкилий – ҳуқуқий асослари, қурилиш ишлаб чиқаришини бошқариш ташкилий тузилмалари ва қурилишда муҳандислик тадқиқотлари ва лойиҳалаш бўбларидан иккинчи қисм қурилишни оқим услубида ташкил қилиш асослари, қурилиш ишлаб чиқаришини тайёрлаш, алоҳида бино ва иншоотларни қуришда ташкиллаштириш ва тақвимий режалаштириш, бино ва иншоот комплекслари қурилишини ташкил этиш ва тақвимий режалаштириш ва алоҳида объектлар ва мажмуалар қурилишининг тўрсимон графиклари бўбларидан иборат.

Ушбу ўқув қўлланманинг бир томондан ижтимоий–иқтисодий шарт–шароитлар ва давлат бошқаруви ва шунингдек, ахборот технологиялари ва ҳисоблаш техникасининг барча бошқарув сфераларини қамраб олишга интилиши билан билан чамбарчас боғлиқликда, ушбу фан соҳаси учун тақрорланмас қимматга эга бўлган факт сифатида ўрин тутди. Ушбу китоб қурилишни ташкил қилиш бўйича, тан олиш керакки, умумий ҳолатда қабул қилинган ягона ўқув қўлланма бўлиб у қурилиш ишлаб чиқариши амалиётида фаолият олиб боровчи мутахассислар орасида ҳам кенг доирада оммаланиши кутилади.

Қурилиш ишларини ташкил этиш ва режалаштиришда соҳа йуналиши учун мутахассислар тайёрлашда ўзига хос талаблар ва янгиликларни ўзлаштиришни вазифа қилиб қўяди.

Мазкур ўқув қўлланма ўз ичига анъанавий қурилишни ташкил этиш ва режалаштириш билан бир қаторда замонавий чет эл услублари ва адабиётлари туғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган.